

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

Мілютіна К.Л., Максимов М.В.

**ПСИХОЛОГІЯ
МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЯ**

навчальний посібник

Київ – 2014

Оборот титула

ЗМІСТ

Вступ	4
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 1.	5
Психологія культурних відмінностей.	5
1.1. Предмет та історія виникнення психології міжкультурної комунікації	5
1.2. Типології та класифікації культур	14
1.3. Ретрансляція культури	39
1.4. Етнокультури та їх концептосфери	61
1.5. Феномен субкультури	76
1.6. Сучасні тенденції розвитку культури.	92
Рекомендована література (до першого модулю)	110
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 2.	111
Психологічні особливості процесу міжкультурного спілкування.	111
2.1. Психологічні особливості міжкультурної комунікації.	111
2.2. Соціокультурні аспекти спілкування	131
2.3. Психологічні бар'єри спілкування	138
2.4. Невербальні засоби спілкування	151
2.5. Музика як прояв ментальності народу та універсальна мова спілкування.	162
Рекомендована література (до другого модулю)	186
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 3.	188
Прикладні аспекти міжкультурної комунікації	188
3.1. Явище тероризму та екстремізму.	188
3.2. Етнокультурна толерантність	197
3.3. Корпоративна культура	204
3.4. Культурна асиміляція та створення асиміляторів	209
3.5. Посередництво у міжкультурних конфліктах	216
Рекомендована література (до третього модулю)	225
Додатки	228

МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ

Вступ

Міжкультурна комунікація – це процес взаємодії між людьми, які належать до різних культур (або субкультур) та усвідомлюють цю розбіжність в процесі спілкування. Виникнення навчального курсу з міжкультурної комунікації пов'язано з необхідністю засвоєння психологами методів виявлення та корекції проблем, що виникають через міжкультурні бар'єри спілкування, принципів налагодження успішної міжкультурної взаємодії.

Посібник створено у відповідно до вимог Болонського процесу, складається з 18 тем, які розраховані на три модулі. Протягом всього семестру студенти мають працювати над розробкою власного проекту з метою інтеграції отриманих знань. Посібник містить визначення базових понять, лекційний матеріал, запитання для самоперевірки, завдання для самопідготовки (пов'язані з проектною діяльністю студентів), творчі завдання, допоміжні матеріали для застосування під час семінарських та практичних занять, перелік наукових джерел.

Модуль 1.

ПСИХОЛОГІЯ КУЛЬТУРНИХ ВІДМІННОСТЕЙ

1.1. Предмет та історія виникнення психології міжкультурної комунікації

Процес глобалізації, що бурхливо розгортається у світі протягом ХХІ ст., призводить до зглажування етнічних меж та уніфікації культур. Це спричиняє природну реакцію у вигляді прагнення до культурного самоствердження та збереження власних культурних цінностей. Діапазон протидії процесу стандартизації є достатньо широким: від пасивного ігнорування цінностей інших культур до активної, на державному рівні, протидії їх розповсюдженню. Тому ми спостерігаємо численні етно-релігійні конфлікти, націоналістичні рухи, «фундаменталістські» революції. Крайньою формою порушеної міжкультурної комунікації є явище тероризму.

Водночас відбувається перенесення міжкультурного спілкування у віртуальну реальність (насамперед в Інтернет), поширення транснаціональних корпорацій, що змушує навіть далеких від цієї проблематики осіб замислюватись над формуванням навичок успішного спілкування з представниками інших культур.

Результатом глобалізації є те, що протягом свого життя людина мимоволі стикається з проявами інших культур – зустрічається з ними через продукти мистецтва, спілкується в Інтернеті, подорожує, працює у мультикультурному середовищі; збільшилася також ймовірність трудової міграції та шлюбів з іноземцями. Безпосередній контакт з іншою культурою приводить до усвідомлення культурних розбіжностей:

- на рівні побутових предметів, одягу, їжі;
- в усталених традиціях та поведінкових нормах;
- у засобах спілкування та сприйнятті часу та простору;
- у системі цінностей та переконань;
- у ставленні до самих себе та представників інших культур;
- у розумінні своєї місії щодо всього людства.

Іноді кількість та якість цих розбіжностей може бути істотним бар'єром на шляху до взаєморозуміння. Але базова проблема міжкультурних розбіжностей розташована не в площині ситуативних реакцій та традицій, а в особливостях світогляду, насамперед у явищі етноцентризму. В людини існує неусвідомлена звичка оцінювати навколишню реальність через призму власної культури, тому спостереження та умовиводи будуть обмежені наявним культурним досвідом. Важко зрозуміти сенс висловлювань чи глибинну мотивацію дій, які не властиві нам особисто та відсутні у культурному досвіді. Явище етноцентризму носить неусвідомлений характер, саме тому психолог має сприяти його виявленню, усвідомленню та подоланню. Ефективна міжкультурна комунікація важлива лише за умови мотивації діалогу та розуміння і поваги до світоглядних особливостей іншої людини. МКК як навчальна дисципліна та галузь наукового пізнання носить мультидисциплінарний характер, в сфері психологічної науки вона займає своє місце на перетині декількох галузей соціальної психології (рис.1.1).

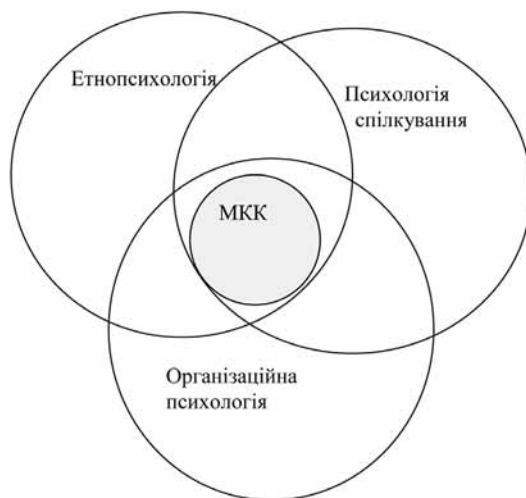

Рис. 1.1. Місце міжкультурної комунікації в системі психологічної науки

Предметом даної навчальної дисципліни є процес та результат спілкування представників різних культур та субкультур.

Мета вивчення курсу: засвоєння вмінь та навичок психологічної оптимізації процесу міжкультурної комунікації.

Завдання курсу:

- 1) підвищення особистісної культурної толерантності та емпатії, розвиток культурного релятивізму студентів;
- 2) оволодіння основними поняттями та науковими теоріями у сфері міжкультурної комунікації;
- 3) розвиток знань та здібностей, необхідних для правильного розуміння конкретних поведінкових проявів у різних культурах;
- 4) формування практичних навичок спілкування з представниками різних культур та субкультур;
- 5) засвоєння засобів діагностики, корекції та наукового дослідження пов'язаних з проблемами міжкультурного спілкування.

Етапи розвитку міжкультурної комунікації.

Міжкультурна комунікація як така супроводжувала майже всю історію розвитку людства. Вона проявлялася у війнах, торгівлі та шлюбних стосунках. Історично до «своїх» належали представники власного роду, поруч жили ті, хто мав схожу культуру та розмовляв зрозумілою мовою, а далі – починалася територія «чужих», яких не завжди та не всюди взагалі вважали людьми. Тому найефективнішою формою комунікації були бойові дії та грабіжницькі напади. З розвитком торгівлі виникла необхідність розуміти та враховувати традиції і цінності представників інших культур, з'являються перекладачі та одиниці обміну. Але навіть античний світ був організований так, що існує Ойкумена, населена греками та знайомими їм народами, та Океан, у якому немає нормального перебігу часу, та острови якого населені чудовиськами.

Наявність рабовласницького строю та традицій шлюбів з представницями завойованих народів призводить до того, що міжкультурна комунікація розгортається не лише на межі Ойкумени, а й у власному домі. З'являються ідеї акультурації та діалогу з іншими культурами, їх об'єднання та взаємозбагачення – це відбувається під час походів Олександра Македонського, на слов'янських землях по берегах шляху «з варяг у греки»... Змінюється мова, зливаються та перемішуються геноми і виникає нова культура. Християнство принесло новий погляд на міжкультурну комунікацію: «Немає ні елліна, ні іудея» – межа стала прокладатися не лише за мовною та етнічною ознакою, а насамперед за релігійною. Місіонерській підхід християн-

ської церкви, її прагнення розповсюдити та закріпити вчення Христа, – це ще один з варіантів комунікації – акультурація, привнесення нових цінностей та нового світогляду. Саме цей процес посилювався після великих географічних відкриттів, коли Англія та Іспанія взяли на себе «бремя білого чоловіка» і прийняли насаджувати свою культуру серед «відсталих дикунів» шляхом їх акультурації або знищення. Дев'ятнадцяте сторіччя характеризується потягом до екзотики – посилюється зацікавленість японськими гравюрами, китайською керамікою, індійськими скульптурами, але ця зацікавленість не містить реального прагнення до глибокого розуміння ішої культури, а є швидше даниною моді. Світові війни ХХ ст., спадак націонал-соціалізму, поділ світу на соціалістичний та капіталістичний табір викликає вже наукову зацікавленість проблемами міжкультурного спілкування.

Становлення міжкультурної комунікації як навчальної дисципліни спочатку було обумовлено суто практичними інтересами американських політиків і бізнесменів. Після Другої світової війни активно розширювалася сфера впливу американської політики, економіки та культури. Урядові чиновники та бізнесмени, які працювали за кордоном, часто демонстрували свою безпорадність і нездатність розібратися в ситуаціях непорозуміння, що виникали при роботі з представниками інших культур. Нерідко це призводило до конфліктів, взаємної неприязні, образ. Навіть досконале знання відповідних мов не могло підготувати їх до складних проблем роботи за кордоном. Поступово виникло усвідомлення необхідності вивчення не тільки мови, але і культури інших народів, їх звичаїв, традицій, норм поведінки.

Водночас США розробили програму допомоги країнам, що розвиваються. У рамках окремих проектів цієї програми велика кількість експертів та активістів Корпусу Миру відвідували різні країни. Вони стикалися там з нерозумінням, конфліктами, які в підсумку приводили до провалу їхньої місії. Управлінський персонал і рядові службовці помічали, що вони погано підготовлені для вирішення практичних питань у спілкуванні з представниками інших культур. Стало зрозуміло, що підготовка, яку вони пройшли перед від'їздом, є недостатньою. Численні невдачі активістів Корпусу Миру поставили питання про спеціальну підготовку, де основну увагу необхідно було приділяти виробленню практичних умінь і навичок міжкультурного спілкування, а не лише інформуванню про культурні особливості тієї чи іншої країни.

У відповідь на цю ситуацію уряд США в 1946 році прийняв «Акт про службу за кордоном» і створив Інститут служби за кордоном, який очолив лінгвіст Едвард Холл. Для роботи в інституті були залучені вчені різних спеціальностей: антропологи, соціологи, психологи, лінгвісти та ін. Проте всі їх спроби зрозуміти і пояснити поведінку представників інших культур тоді були більше засновані на інтуїції, ніж на знаннях і досвіді. Тому спочатку ефективність їх роботи виявилася невисокою. Головний висновок, який було зроблено фахівцями інституту, полягав у тому, що кожна культура формує унікальну систему цінностей, пріоритетів, моделей поведінки, і тому її опис, інтерпретація та оцінка повинні здійснюватися з позицій культурного релятивізму.

В процесі своєї роботи співробітники інституту з подивом виявили, що урядові службовці не виявляли інтересу до вивчення теоретичних питань культури і спілкування, а висловлювали бажання отримати лише конкретні поради, рекомендації та вказівки щодо практичного поведінки в іншій країні. Оскільки для роботи в інституті Холл запросив людей з різними мовами і культурами, то ця обставина дозволяло йому спостерігати на практиці культурні відмінності і вивчати їх. Так, він помічав, що італійці часто стоять близько один до одного, коли розмовляють, або що греки багато жестикулюють під час спілкування. І навпаки, китайці використовують мало жестів при спілкуванні. Своє спостереження Холл підтверджував бесідами з представниками різних культурних груп і поступово включав в навчальні програми інституту. І донині більшість американських навчальних посібників з міжкультурної комунікації акцентує свою увагу на практичних вказівках та рекомендаціях при спілкуванні з представниками інших культур.

Ймовірно, датою народження міжкультурної комунікації як академічної дисципліни варто вважати 1954 р., коли вийшла у світ книга Е. Холла і Д. Трагера «Culture as Communication» («Культура як комунікація»), в якій автори вперше запропонували для широкого вжитку термін «міжкультурна комунікація», який відображав, на їх думку, особливу область людських відносин. Пізніше основні положення та ідеї міжкультурної комунікації були докладніше розвинені в відомій роботі Е. Холла «The Silent Language» («Німий мову», 1959 р.), де автор показав тісний зв'язок між культурою і комунікацією. Розвиваючи свої ідеї про взаємозв'язок культури та комунікації, Холл прийшов до висновку про необхідність навчання культурі («якщо культуру можна вивчати, то це означає, що її можна і викладати»). Тим

самим Холл першим запропонував зробити проблему міжкультурної комунікації не тільки предметом наукових досліджень, а й самостійної навчальної дисципліни.

У 1970-ті роки суто практичний характер курсу був доповнений необхідними теоретичними узагальненнями і придбав форму класичного університетського курсу, що поєднує в собі як теоретичні положення, так і практичні аспекти міжкультурного спілкування. На європейському континенті становлення міжкультурної комунікації як навчальної дисципліни відбувалося дещо пізніше, ніж у США і було викликано іншими причинами. Створення Європейського союзу відкрило кордони для вільного переміщення людей, капіталів і товарів. Європейські столиці і великі міста стали інтенсивно змінювати свій вигляд завдяки появі в них представників різних культур та їх активному включенню в життєдіяльність цих міст. Практика поставила проблему взаємного спілкування носіїв різних культур. На цьому тлі поступово сформувався інтерес вчених до проблем міжкультурного спілкування. За прикладом США в деяких західно-європейських університетах на рубежі 70-80-х років минулого століття були відкриті відділення міжкультурної комунікації (університет Мюнхена, Єни). У 1989 р. в Мюнхенському університеті було відкрито нову спеціалізацію – «міжкультурні комунікації». На основі американського досвіду викладання міжкультурної комунікації там були розроблені свої навчальні програми, що ґрунтуються на матеріалах фольклористики, етнології та лінгвістики.

У вітчизняній науці і системі освіти ініціаторами вивчення міжкультурної комунікації стали викладачі іноземних мов, які першими усвідомили, що для ефективного спілкування з представниками інших культур недостатньо одного володіння іноземною мовою. Практика спілкування з іноземцями довела, що навіть глибокі знання іноземної мови не гарантують розуміння і конфліктів з носіями цієї мови. Тому викладання іноземних мов у багатьох вузах доповнилося предметом «Країнознавство», який знайомить студентів з історією, звичаями, традиціями, соціальною організацією країни досліджуваної мови. Однак, як показала практика, тільки аудиторного (теоретичного) знайомства з відповідною культурою виявляється недостатньо для безконфліктного спілкування з її представниками. Сьогодні стало очевидним, що успішні та ефективні контакти з представниками інших культур неможливі без практичних навичок у міжкультурному спілкуванні. В даний час міжкультурна комунікація тільки починає

розвиватися в українських ВНЗ як навчальна дисципліна. Ініціатором і безперечним лідером у цьому процесі в Росії є факультет іноземних мов МДУ, де міжкультурна комунікація викладається протягом декількох років і де вже розроблено низку лекційних курсів і програм з різних аспектів цього напрямку. Ініціатива факультету знайшла підтримку в ряді інших московських вузів: університеті Дружби народів, Державний лінгвістичному університеті, Російському державному гуманітарному університеті. Цю навчальну дисципліну вивчають філологи, юристи, психологи. Досвід викладання міжкультурної комунікації в цих вузах показує, що найбільш ефективним є поєднання лекційних і практичних форм занять. Особливу ефективність довели практичні заняття, в ході яких студенти отримують можливість випробувати почуття і емоції, що виникають в реальних ситуаціях міжкультурної комунікації, обговорити і проаналізувати свою власну поведінку і поведінку своїх партнерів. Практичні заняття, як правило, викликають жваві дискусії, значно підвищують мотивацію і зацікавленість студентів у предметі, усувають психологічний бар'єр у взаємодії студентів і викладача.

Предмет міжкультурної комунікації та її зміст як навчальної дисципліни.

З початку свого виникнення міжкультурна комунікація формувалася як межпредметна дисципліна. При створенні Інституту служби за кордоном Едвард Холл залучив до роботи антропологів, лінгвістів, психологів, соціологів. Перші навчальні програми і методики навчання міжкультурного спілкування запозичувалися з різних наук. Це спочатку додало міжкультурній комунікації еkleктичний характер. Однак ця еkleктичність самим позитивним чином позначилася на змісті курсу міжкультурної комунікації, оскільки її міждисциплінарний характер дозволив переосмислити багато традиційні уявлення і методи, відкрив нові аспекти досліджень проблеми міжкультурних контактів. Співробітники інституту були фахівцями в різних науках, і в своїй роботі вони спиралися передусім на досягнення своїх наук. Закономірно, що всі корисні досягнення різних областей наукового знання поступово інтегрувалися в самостійну дисципліну зі своїм предметом і методом.

З усіх наук про культуру найбільший обсяг теоретичних і методологічних знань та практичного досвіду в галузі досліджень МКК накопичено у фольклористиці та етнології. Тому склалися два напрямки

досліджень міжкультурної комунікації. Перше з них, що ґрунтується на фольклористиці, носить описовий характер. Його завданнями є виявлення, опис та інтерпретація повсякденної поведінки людей з метою пояснення глибинних причин і факторів, що детермінують їх культури.

Другий напрямок, що має культурно–антропологічний характер, предметом своїх досліджень має різні види культурної діяльності соціальних груп і спільнот, їх норми, правила і цінності. Соціальна диференціація суспільства (сім'я, школа, церква, виробництво і т. д.) породжує в кожній групі свої норми і правила поведінки. Знання їх дозволяє швидко і ефективно вирішувати ситуації міжкультурного непорозуміння, організовувати робочий процес у багатонаціональних колективах і т. д.

Методологічні підходи інших дисциплін (психології, педагогіки, соціології, теорії комунікації та ін) спрямовані на розгляд конкретних аспектів міжкультурної комунікації і в своїх вихідних посилках ґрунтуються найчастіше на теоретичних і методологічних положеннях етнології та етнопсихології.

Як вважають деякі західні вчені, навчання міжкультурної комунікації може породити суперечності з власною культурною ідентичністю: виникає страх втратити орієнтацію в звичному соціокультурному просторі, ідентичність і підтримку своєї групи. Процес міжкультурного навчання повинен враховувати можливості появи такого роду протиріч. Природним прийомом проти виникнення таких ситуацій служить принцип відкритості та інтерактивні методи організації процесу навчання.

Запитання для самоперевірки

1. В чому полягає предмет навчальної дисципліни «Міжкультурна комунікація»?
2. Наведіть приклади міжкультурної комунікації.
3. Чому вивчення цієї проблематики стало особливо актуальним у ХХ ст.?
4. Хто і коли запропонував термін міжкультурна комунікація?
5. Студенти яких факультетів вивчають дану дисципліну?

Завдання для самопідготовки

Прочитайте наведені фрагменти текстів. У яких з них містяться ознаки міжкультурної комунікації? Поясніть Вашу думку. У яких ситуаціях потрібне:

- ретельніше знання іноземної мови;
- знання поведінкових особливостей представників іншої культури;
- прийняття та розуміння цінностей іншої культури;
- подолання етноцентризму?

1. Одного разу на початку перебудови, опинившись у справах в Америці, я зателефонувала відомому американському лікарю, щоб попросити його подивитися історію хвороби дочки моєї подруги. Професор, гідний претавник американської медицини, був дуже люб'язний. Одразу погодившись допомогти, він поцікавився, хто я і навіщо приїхала до Америки. «Я філолог, – відповіла я зі скромною гордістю. – Приїхала на конференцію». – «Філолог? – Здивовано запитав він. – Це яка галузь медицини?» Я розгубилася. Не знає, що таке філологія? Шуткує? Знущається? Але голос був серйозно–зацікавлений. «Що це значить – філолог?», – запитав він після тривалої паузи. – «Ну, це означає, – пробелькотіла я, – це означає, що я люблю слова». – «Ах ось воно що, – сказав він явно розчаровано, – Ви любите базікати, і за це Вас послали на конгрес». Я засмутилася. Нерозумно все вийшло. Не змогла пояснити, чим займаюся. Я люблю слова, а вони мене, видно, не люблять. І англійську мову досконало знаю, і все артиклі на місці, і голосні–приголосні вимовляю правильно, а спілкування не вийшло...

2. Американський антрополог Лора Бохеном, переказала «Гамлета» Шекспіра тубільцям Західної Африки. Вони сприйняли сюжет через призму своєї культури: Клавдій – молодець, що одружився на вдові брата, так і повинна вчинити хороша, культурна людина, але потрібно було це зробити негайно після смерті чоловіка і брата, а не чекати цілий місяць. Привид батька Гамлета взагалі не вмістився у свідомості: якщо він мертвий, то як він може ходити і говорити? Полоній викликав несхвалення: навіщо він заважав дочці стати коханкою сина вождя – це і честь і, головне, багато дорогих подарунків. Гамлет вбив його абсолютно правильно, у повній відповідності з культурою полювання тубільців: почувши шурхіт, крикнув «що, шур?». А Полоній не відповів, за що і був убитий. Саме так і робить кожен мисливець в африканському лісі: почувши шурхіт, гукає і, якщо немає людського відгуку, вбиває джерело шереху і, отже, все зроблено вірно.

Творче завдання

1. Оберіть культуру (або субкультуру) над поглибленим розумінням якої Вам було б приємно працювати протягом вивчення даного курсу.

2. Охарактеризуйте її відмінність та схожість з українською культурою за такими ознаками:

- на рівні побутових предметів, одягу, їжі,
- в усталених традиціях та поведінкових нормах,
- у засобах спілкування та сприйнятті часу та простору,
- в системі цінностей та переконань,
- у ставленні до самих себе та представників інших культур,
- в розумінні своєї місії щодо всього людства.

3. Підготуйте доповідь на семінарське заняття, спираючись на дану інформацію.

1.2. Типології та класифікації культур

У сучасних гуманітарних науках поняття «культура» відноситься до числа фундаментальних. Закономірно, що воно є центральним і в міжкультурній комунікації. Серед величезної кількості наукових категорій і термінів важко знайти інше поняття, яке мало б таку безліч смислових відтінків і використовувалося б у настільки різних контекстах. Для нас цілком звично звучать такі словосполучення, як «культура поведінки», «культура спілкування», «культура почуттів» та ін. У науці звичайно говориться про «культурні системи», «культурні динаміки», «типології культур» і т. д.

Сучасні дослідження, присвячені визначенню культури, показали величезний, все зростаючий інтерес до цього поняття. Так, за підрахунками американських культурних антропологів А. Кребер і К. Клакхон, з 1871 по 1919 рр. різними науками було дано сім визначень культури, з 1920 по 1950 їх число зросло до 150. В даний час різних визначень культури налічується більше 500. Всі ці визначення Кребер і Клакхон розділили на 6 класів (типів).

1. *Описові визначення*, які інтерпретують культуру як суму всіх видів людської діяльності, звичаїв, вірувань.

2. *Історичні визначення*, які пов'язують культуру з традиціями і соціальною спадщиною суспільства.

3. *Нормативні визначення*, які розглядають культуру як сукупність норм і правил, які організують людську поведінку.

4. *Психологічні визначення*, відповідно до яких культура являє собою сукупність набутих норм поведінки, що виникають в результаті пристосування і культурної адаптації людини до навколишніх умов життя.

5. *Структурні визначення*, що представляють культуру у вигляді різного роду моделей або єдиної системи взаємопов'язаних феноменів.

6. *Генетичні визначення*, що ґрунтуються на розумінні культури як результату адаптації людських груп до середовища свого проживання.

Ця різноманітність визначень, інтерпретацій і трактувань не бентежить вчених. Воно обумовлене тим, що культура являє собою вкрай складне і багатогранне явище, що виражає всі сторони людського буття. Вона вміщує в себе все, що створено людським розумом і руками. Тому культура вивчається цілим рядом наук: психологією, семіотикою, соціологією, історією, антропологією, аксіологією, лінгвістикою, етнологією та ін. Кожна з наук виділяє в якості предмета свого вивчення одну з її сторін або одну з її частин, підходить до її вивчення зі своїми методами і способами, формулюючи при цьому своє розуміння і визначення культури.

Однак найпоширенішим повсякденним значенням поняття «культури» є його розуміння як сукупності матеріальних предметів, об'єктів, ідей, образів, створених людиною протягом його історії. У цій інтерпретації культура постає як сума всіх досягнень людства, як «друга природа», створена самою людиною, що утворює власне людський світ на відміну від дикої природи.

Саме таке розуміння культури було сформульовано Кребером і Клакхоном, які вважали, що «культура складається з виражених і прихованих схем мислення і поведінки, які є специфічним, відокремленим досягненням людських спільнот, втіленим в символах, за допомогою яких вони сприймаються і передаються від людини до людини і від покоління до покоління. Сюди необхідно включити також і ті досягнення, які проявляються у створених культурним товариством матеріальних благах. Ядром будь-якої культури є ідеї і цінності, що передаються за допомогою традицій. Культурні системи можуть розглядатися, з одного боку, як результат вчинених дій, з іншого боку, як одна з основ дії в майбутньому».

Культура являє собою складний феномен, який містить в собі як матеріальні та соціальні явища, так і різні форми індивідуальної поведінки і організованої діяльності.

Культуру як особливу сферу людської життєдіяльності не можна побачити, почути, відчути чи спробувати. Реально ми можемо спостерігати різноманітні її прояви у вигляді відмінностей у людській поведінці і тих чи інших типах діяльності, ритуалах, традиціях. Ми бачимо лише окремі прояви культури, але ніколи не бачимо всю її саму в цілому. Спостерігаючи відмінності в поведінці, ми починаємо розуміти, що в їх основі лежать культурні відмінності, і з цього починається вивчення культури. У цьому сенсі культура являє собою тільки абстрактне поняття, яке допомагає нам зрозуміти, чому ми робимо те, що робимо, і пояснити відмінності в поведінці представників різних культур.

Питаннями становлення та розвитку культури людини займається **культурна антропология**. Антропология, як це випливає з назви, – наука про людину. Однак до наук про людину (що також відображено в назві) відносяться всі гуманітарні науки і деякі природничі (медицина, частково – біологія). Наук про людину багато, і це зрозуміло, тому що, по-перше, людина дуже складне, різнобічне і багатогранне істота, а по-друге – всі ці науки розвиваються в людському суспільстві, де, природно, саме людина перебуває в центрі уваги.

Антропология відрізняється від усіх інших наук про людину як раз тим, що вона намагається зібрати воедино всі інші аспекти та дослідити глобально і всебічно загальний процес фізичного та культурного розвитку людини. Відповідно до цього антропология має такі підрозділи:

- 1) фізичну антропологию, що вивчає біологічне походження і еволюцію фізичної організації людини;*
- 2) культурну антропологию, що вивчає формування і розвиток людської культури.*

Культура як предмет вивчення культурної антропologii – це сукупність результатів діяльності людського суспільства у всіх сферах життя і всіх факторів (ідей, вірувань, звичаїв, традицій), складових і обумовлюють спосіб життя нації, класу, групи людей у певний період часу. Культурна антропология досліджує розвиток культури в усіх її аспектах: образ життя, бачення світу, менталітет, національний характер, результати духовної, життєвої та виробничої діяльності лю-

дини. Культурна антропологія вивчає унікальну людську здатність розвивати культуру через спілкування, через комунікацію, в тому числі і мовну, розглядає величезну різноманітність людських культур, їх взаємодію і конфлікти. Особлива увага приділяється взаємодії мови і культури.

Наявність локальних культур є закономірною формою існування всієї людської культури в цілому. Завдяки взаємодії локальних і етнічних культур виникає система спілкування, підтримуються різні стилі і типи поведінки, ціннісні орієнтації, зберігається їх етнічна самобутність. Це спілкування протікає як через взаємне з'ясування стосунків, чвари, конфлікти, так і через взаємну адаптацію і розуміння культурної своєрідності сусідів. Як правило, характер міжкультурних контактів визначається ступенем близькості і спорідненості взаємодіючих культур. Справа в тому, що деякі з локальних культур схожі одна на одну в силу їх генетичної спорідненості й подібності умов їх виникнення. Інші культури відрізняються одна від одної настільки, наскільки відрізняються умови життя породили ці культури народів. У всьому розмаїтті локальних культур немає жодної «нічийної» культури. Кожна культура втілює в собі специфічний досвід соціальної практики якоїсь конкретно історичної спільноти. І цей досвід надає кожній культурі неповторні риси, визначає її своєрідність.

Основні компоненти культури

Культурна своєрідність може проявлятися в самих різних сторонах людської життєдіяльності: у задоволенні біологічних потреб, природних звичках поведінки, типах одягу і житла, видах знарядь праці, способах трудових операцій і т. д. Наприклад, етнографи давно помітили, що народи, що живуть в подібних умовах і по сусідству один з одним, будують будинки по-різному. Росіяни на півночі традиційно ставлять будинки до вулиці торцем, а росіяни на півдні країни розташовують його вздовж вулиці. Балкарці, осетини, карачаївці живуть на Кавказі в тісній близькості один до одного. Але перші будують кам'яні одноповерхові будинки, другі – двоповерхові, а треті – дерев'яні будинки. Раніше в узбеків по одній лише тибетейці можна було визначити, з якої місцевості походить людина, а по одягу російської селянки XIX ст. можна було точно встановити, в якій місцевості вона народилася.

Таким чином, до людської культури входять різні локальні культури, носіями яких є народи. Кожен народ являє собою самостійну

форму етнічних спільнот, або, як прийнято називати в етнології, окремий етнос. Етноси існують як стійкі міжпокоління спільноти людей.

Люди природним шляхом об'єднуються в етноси з різних причин, в тому числі на основі спільності історичної долі, спільних традицій, особливостей побуту та ін. Однак найважливішими об'єднуючими чинниками є спільність території і спільність мови.

Своєрідність будь-якої культури отримує своє завершення в *культурній картині світу*, яка поступово формується в процесі виникнення та існування самої культури. Культурна картина світу є результатом того, що в різних культурах люди сприймають, відчувають і переживають світ по-своєму і тим самим створюють свій неповторний образ світу, уявлення про світ, що отримало назву «картини світу».

Культурна картина світу – це сукупність раціональних знань і уявлень про цінності, норми, вдачі, менталітеті власної культури і культур інших народів. Ці знання та уявлення надають культурі кожного народу самобутність, завдяки чому стає можливим відрізнити одну культуру від іншої.

Культурна картина світу знаходить своє вираження в різному ставленні до тих чи інших явищ. Так, на Мадагаскарі похорон відображає оцінку досягнутого за життя людиною статусу і повагу до померлого. Тому для прощання з одними стікаються тисячі людей, а до інших приходять одиниці. У деяких народів прощання з небіжчиком розтягується на цілі тижні. І, навпаки, в сучасній Росії чи США похорон займає всього декілька годин. Різне ставлення до однієї й тієї ж події у різних народів можна пояснити тільки різницею їхніх культурних картин світу, в яких ця подія має різну цінність і значення.

Різні дослідники здійснювали спроби класифікації та типологізації культур за їх психологічно-світоглядними ознаками. Одною з найперших можна вважати теорію *Е. Холла* про високо- і низькоконтекстуальні культури. Американський антрополог *Е. Холл* порівнює культури залежно від їх ставлення до контексту, під яким розуміє інформацію, оточення та події життя, тобто те, що вплетено в значимість того, що відбувається. Велика частина інформації при висококонтекстуальному спілкуванні вже відома людині і лише незначна її частина представлена в словах (закодованому, вираженому зовні способі комунікації). Низькоконтекстуальне спілкування являє собою пряму протилежність: більша частина інформації передається знако-

вим (звукобуквенним) кодом. Висококонтекстуальні культури, притаманні, наприклад, Японії, Китаю, Кореї, Саудівській Аравії, вважаються однорідними з точки зору накопиченого історичного досвіду, інформаційної забезпеченості і т. д. У силу традиції та історичного розвитку ці культури мало змінюються з часом, тому при взаємодії з навколишнім світом один і той же стимул завжди викликає однакову реакцію. Багато чого у поведінці їх представників передбачувано, тому, за свідченням Е. Холла, немає необхідності докладно розповідати про події.

Для представників висококонтекстуальних культур багато сказано і визначено загальним контекстом: ієрархією, статусом, зовнішнім виглядом офісу, його розташуванням і розміщенням. Наприклад, найбільш висококонтекстуальні за своєю природою японці не стануть вести переговори з представником іншої фірми, якщо він займає недостатньо високе положення в її ієрархічній структурі, яку б він не мав професійну кваліфікацію. Вся необхідна додаткова інформація вже закладена у свідомість людей, і без знання цієї прихованої інформації інтерпретація повідомлення буде неповною або невірною, тому в мовах висококонтекстуальних культур використовується дуже багато натяків, підтексту, фігуральних виразів і т. д. Наприклад, якщо при обговоренні угоди американець відповідає на ділову пропозицію ствердно, це означає, що пропозиція прийнята. У японця ж «так» не завжди означає згоду: залежно від обставин, супроводжуючих угоду, японське «так» може означати «так», «ні» і «може бути». І це пов'язано з тим, що в японській національній культурі не прийнято говорити «ні» в ділових взаєминах з побоювання, що заперечення чого б то не було може підірвати міжособистісні відносини. Японці особливо чутливі до «збереження особи» співрозмовника і ніколи не поставлять свого партнера в незручне становище, публічно відкидаючи його пропозицію.

Низькоконтекстуальні культури, характерні для Скандинавських країн, Німеччини, Канади, США, менш однорідні, в них міжособистісні контакти строго розмежовані, тому, як вважає Е. Холл, кожного разу, коли люди вступають в спілкування, їм необхідна детальна інформація про все що відбувається. При цьому більшість інформації міститься в словах, а не в контексті спілкування; люди часто висловлюють свої бажання словесно, не припускаючи, що це буде зрозуміле з ситуації спілкування. У подібних суспільствах найбільше значення надається мові (письмовій та усній), а також обговоренню деталей:

ніщо не залишається неназваним і не має недомовок. У таких культурах воліють прямий і відкритий стиль спілкування, коли речі називаються своїми іменами. Ось характерний приклад правил поведінки американського бізнесмена: «Говорити прямо, відкрито, по суті, називаючи речі своїми іменами, висловлюватися на обговорювану тему, не залишати свої думки при собі, озвучувати хід своїх міркувань». Подібна манера все називати словами виглядає деколи грубою і неввічливою для людей з висококонтекстуальних культур. Німці, з відомої всім педантичністю, займають верхнє положення на шкалі низькоконтекстуальних культур. Для представників цієї групи дуже важливі письмові контракти, договори, документи.

Е. Холл наводить порівняння двох крайніх ступенів високо- і низькоконтекстуальних культур (табл. 2.1.).

Рівні прояву	Висококонтекстуальні культури	Низькоконтекстуальні культури
Мовлення	Невиражена, прихована манера мови, багато-значні і численні паузи;	Пряма і виразна манера мови, недовіра до мовчання;
Невербальне спілкування	Серйозне значення надається невербальному спілкуванню та вмінню «сказати очима»;	Невербальне спілкування менш значуще;
Рівень деталізації інформації	Надмірність інформації зайва, оскільки все і так ясно;	Все має бути виражене словами і всьому повинна бути дана ясна оцінка, недомовленість асоціюється з недостатньою поінформованістю;
Ставлення до конфлікту	Конфлікт руйнівний (представники цих культур не люблять безпосередньо з'ясовувати стосунки і обговорювати проблеми);	Конфлікт творцем, так як обговорення виявлених проблем і труднощів допомагає прийняти правильне рішення;
Емоційні прояви	Відкрите вираження невдоволення неприйнятно ні за яких умов.	В окремих випадках можливе відкрите вираження невдоволення.

Існує безліч прихованих правил і вимог, що регулюють щоденне життя людей в висококонтекстуальних культурах. Вони визначають прийняті в суспільстві норми поведінки, яких суворо дотримуються всі учасники спілкування. Наприклад, розміщення учасників за столом переговорів у Японії суворо визначено старшинством. У культурах Близького Сходу жодне ділове обговорення не почнеться без обміну люб'язностями і налагодження особистих контактів. Прагнення приступати до обговорення ділових питань без марної втрати дорогоцінного часу, який відрізняє багатьох американців, буде сприйнято представниками висококонтекстуальних культур як грубість і неввічливість. Американці в цьому випадку нехтують тією суттєвою складовою частиною контексту ділового спілкування, яка надзвичайно важлива для їх східних партнерів, що знищує успішність ділової міжкультурної комунікації.

У низькоконтекстуальних культурах міжособистісні відносини часто носять тимчасовий і поверхневий характер. Люди легко вступають в дружні відносини і так само легко переривають їх. Легкість і швидкість, з якою американці знайомляться з людьми, призвела до створення одного з найпоширеніших у всьому світі стереотипів про те, що «американці надзвичайно доброзичливі», зворотною стороною якого є також досить поширена думка, що американська дружба поверхнева і не припускає відданості і вірності.

У висококонтекстуальних країнах міжособистісні відносини складаються повільніше і важче, але відрізняються міцністю і тривалістю. Культурні норми вимагають серйозних і незмінних відносин на довге життя.

Висококонтекстуальні культури найчастіше є колективістськими (див. теорію Хофштеде). При цьому велике значення надається особистим взаєминам і усним домовленостям. Низькоконтекстуальні культури відрізняються індивідуалізмом, їх представники менше цінують особисті взаємини, а більше письмові домовленості. Тому нерідко початкова стадія ділового спілкування пов'язана з труднощами: висококонтекстуалам потрібно більше часу для того, щоб пізнати один одного, отримати ту саму контекстуальну інформацію, без якої вони не можуть спілкуватися; низькоконтекстуали можуть відразу перейти до справи, вони про все скажуть прямо, у них немає гострої необхідності відчувати стани та настрої співрозмовника. Але цікаво спостерігати, як в ході розвитку особистих взаємин між діловими партнерами по мірі того, як вони краще пізнають один одного, потре-

ба в словесних виразах зменшується і взаємини від низькоконтекстуальних переходять до висококонтекстуальних, як писав Трумен Капоте: «Любов – це відсутність необхідності доводити пропозицію».

Враховуючи зазначені відмінності, легко уявити, що керівники які належать до низькоконтекстуальних культур зіткнуться з безліччю складнощів при спілкуванні з підлеглими з висококонтекстуальних товариств, і навпаки. Сприйняття сказаного лише за його формою, нехтування невербальних сигналів і відсутність уявлення про значущість додаткової інформації, закладеної в культурних нормах і традиціях, – все це заважає взаєморозумінню при міжкультурному спілкуванні. З іншого боку, надмірно пряма, відкрита і напориста манера висловлювання здатна зірвати міжкультурні комунікації.

У Китаї чи Японії людина, не згодна з думкою співрозмовника, мовчить, оскільки неввічливо заперечувати відкрито, отже, в цих культурах мовчання – знак незгоди. У більшості ж європейських культур мовчання свідчить про одностайність. Вже тільки один цей приклад говорить про те, як важко вести переговори представникам діаметрально протилежних культур.

При міжкультурному спілкуванні висококонтекстуали вважають низькоконтекстуалов агресивними, наївними, нетерплячими і зарозумілими. У свою чергу останні вважають, що перші складні для розуміння, невпевнені, нерішучі, ухиляються від прямої відповіді.

Порівняння високо- і низькоконтекстуальних культур допомагає нам поглянути на їх представників зсередини і з боку зрозуміти, що приховано від погляду. Проте слід враховувати, що шкала Холла не пояснює всі аспекти поведінки: в межах однієї і тієї ж культури можуть зустрічатися як високо-, так і низькоконтекстуальні повідомлення, люди або манера поведінки, мова йде лише про типовий або домінуючому типі взаємодії. Росія, в прямому і переносному сенсі знаходиться між Сходом і Заходом, і на цій шкалі займає проміжне становище.

Теорія Хофштеде: чотири параметра порівняння культур.

Голландський соціолог Г. Хофштеде один з перших спробував використовувати значні статистичні дані для аналізу культурних цінностей. У 80-ті роки ХХ ст. він, прагнучи виявити вплив національних культур на корпоративну культуру багатонаціональної компанії ІВМ, проаналізував результати опитування її співробітників в 40 різних країнах. Свої висновки він звів до чотирьох основних параметрів, які він вважав визначальними особливостями національних культур.

Індивідуалізм – колективізм.

Індивідуалізм – суспільство з гнучкою соціальною структурою, в якому кожен сам піклується про себе і свою сім'ю. Колективізм – товариство з жорсткою соціальною структурою, чітким поділом на соціальні групи (родинні, кланові, організаційні і т. д.), усередині яких кожному індивіду гарантована турбота і увага інших в обмін на відданість групі.

В індивідуалістських культурах, таких як Німеччина, США, Австралія, Великобританія, Канада, Нідерланди, Нова Зеландія, зв'язки між людьми менш важливі; вважається, що кожна людина повинна сама подбати про себе і свою сім'ю. Виконання поставленого завдання превалює над будь-якими особистими взаєминами, особисті цілі важливіше групових. Відданість індивіда групі низька, кожна людина входить до кількох груп, переходячи з однієї в іншу в міру своїх потреб і так само легко змінюючи місце роботи. У цих культурах переважає усвідомлення свого «Я»; перевага віддається змаганням і конкуренції, а не кооперації і співробітництву. Люди не виявляють емоційної залежності від організацій та установ. Цінується право кожного на особисту власність, приватна думка, свою точку зору. Підкреслюється важливість індивідуальних ініціатив та індивідуального успіху, вітається вміння самостійно приймати рішення.

У колективістських культурах, до яких належить більшість латиноамериканських та близькосхідних країн, люди сприймають світ і формують своє ставлення до нього крізь призму групи; на чільне місце ставиться відданість організації, друзям, родині. Колективізм характеризується жорсткою соціальною структурою, яка розділяє «своїх» і «чужих» у групах. Велика увага приділяється поглядам, цілям і потребам групи, а не індивіда і гармонії групи; соціальні норми і обов'язки визначаються групою, а особисті стосунки завжди вважаються важливіше виконання поставленого завдання. Підтримуються ті цінності, які поділяються усіма, а не ті, які виділяють індивіда на тлі групи. Велика готовність співпраці всередині групи. З самого народження людина є частиною великої родини або клану, який захищає і підтримує його в обмін на вірність і відданість. Переважає самосвідомість на рівні «ми». Значущість людини визначається не особистими якостями, а місцем у соціальній ієрархії. Індивід емоційно залежить від організацій та установ. Культура підкреслює прина-

лежність кожного до організації. Організація втручається в особисте життя. Рішення приймаються колективом.

У 1990 р. Г. Тріандіс визначив, що близько 70% населення всього світу проживає в колективістських культурах. Вже один цей факт повинен бути достатньою підставою для того, щоб представники інших культур прагнули зрозуміти цінності та комунікативну поведінку колективістських культур.

Дистанція влади – ступінь готовності суспільства приймати нерівність розподілу влади у взаєминах, установах, організаціях.

Це відбивається на ставленні суспільства до тих, хто наділений владою, і тим, хто її позбавлений. В установі цей параметр виражається в розподілі влади і статусу на різних організаційних рівнях. У культурах з високою дистанцією влади підлеглі готові до нерівномірного розподілу повноважень в організації. На шкалі дистанції влади Німеччина, Великобританія, Австрія, Фінляндія, Данія, Норвегія розташовані низько, Франція, Бельгія і багато латиноамериканських і близькосхідні країни – високо.

Представники культур з високою дистанцією влади вважають, що люди народжуються нерівними, у кожного своє місце в житті, зумовлене складною ієрархічною структурою суспільства, і дистанція між різними соціальними верствами значна. Соціальна ієрархія визначає і структуру організацій. Ще в школі дітей вчать тому, що вони не повинні перебивати вчителя і задавати питання, оскільки це вважається проявом неповаги до старшого. Для організаційних структур таких культур характерні централізація влади, велика чисельність персоналу в галузі контролю і перевірки та сувора система цінностей, яка визначає значимість тієї чи іншої роботи. Існує тверде переконання в тому, що наділені владою в корені відрізняються від рядових членів організації, тому будь-який прояв влади вважається нормою.

Країни з низькою дистанцією влади дотримуються тієї точки зору, що нерівність у суспільстві має бути зведена до мінімуму. Вони вважають, що ієрархія – це умовне закріплення нерівності людей у суспільстві. Підлеглі вважають себе такими ж людьми, як їх керівники, і останні поділяють цю думку. Керівники в діловій або урядовій сфері часто спілкуються з рядовими членами суспільства і намагаються виглядати демократичніше.

Боязнь невизначеності – ступінь загрози, яку випробовують суспільством в неявних, двозначних ситуаціях.

Значимість цієї категорії зумовлена тим, що майбутнє завжди невідоме, хоча люди і намагаються передбачити його. Представники культур з високим ступенем боязні невизначеності намагаються уникати незрозумілих ситуацій, убезпечивши себе безліччю формальних правил, неприйняттям відхилень від норми в думках чи поведінці, вірою в абсолютну істину. Їх характеризує вищий рівень занепокоєння і стресу; вони завжди зайняті питаннями безпеки та охорони, відчувають сильну потребу в письмових інструкціях, правилах і законах, які надають життю визначеність. Люди, що належать до таких культур, воліють до чітких цілей, докладних завдань, жорстких графіків і розкладу. Високий ступінь боязні невизначеності відзначена в Португалії, Греції, Німеччині, Перу, Бельгії, Японії.

При низькому рівні боязні невизначеності люди незадоволені надмірною регламентацією і організованістю, надлишком правил та інструкцій; вони краще відчувають себе в незапрограмованих ситуаціях, які відкривають можливість для творчого вирішення проблем. Вони вважають, що правил повинно бути якомога менше, сподіватися слід не стільки на експертів і професіоналів, скільки на самих себе. Представники цих культур легше сприймають непередбачуваність життя, їх не лякають незрозумілі людські вчинки і новизна ідей, вони терпимо ставляться до всього незвичайного, високо цінують ініціативу, гнучкість у прийнятті рішень, готовність йти на ризик. Ці люди менш напружені і більш розкуті. До цієї категорії відноситься населення Швеції, Данії, Норвегії, США, Ірландії, Фінляндії, Нідерландів.

Проблеми, що виникають при міжкультурному спілкуванні представників культур, що знаходяться на різних полюсах шкали «боязнь невизначеності», легко передбачити: під час переговорів представники культур з високою боязню невизначеності будуть прагнути повільно і обережно обговорювати ситуацію і приймати рішення, їм буде потрібно ретельне і детальне планування, що буде викликати негативну реакцію представників культур з низькою боязню невизначеності.

Культури з чоловічим і жіночим началом. Г. Хофштеде підкреслює, що цей параметр його класифікації культур не має відношення до чоловіків або жінок, а лише до переважання певних (більш властивих чоловікам чи жінкам) рис у національному характері.

Чоловічою Г. Хофштеде вважає культуру, в якій цінується марнославство, прагнення до успіху, визнання досягнень і турбота про високий статок, а жіночою – ту, в якій превалює значимість міжособистісних відносин, співробітництва, прагнення до розуміння і виявляється турбота про оточуючих людей.

У чоловічій культурі на противагу жіночій домінують такі цінності, як наполегливість, жорсткість у досягненні мети, гроші, матеріальне благополуччя. Культури з чоловічим началом, характерні, наприклад, для Ірландії, Філіппін, Греції, країн Південної Африки, Австрії, Японії, Італії, домагаються успіху у виробництві, особливо там, де треба працювати продуктивно, добре і швидко. Статеві відмінності чоловічих і жіночих ролей у цьому суспільстві чітко позначені: хлопчиків вчать бути рішучими і наполегливими, а дівчаток – поступливими і турботливими.

Культури з жіночим началом, властиві Швеції, Норвегії, Фінляндії, Данії, Нідерландам, цінують турботу і увагу. Чоловіки не повинні бути напористі, їм належить приймати участь у вихованні дітей. Людина і світ навколо нього є цінністю. У суспільстві проповідується соціальна статева рівність, співчуття невдахам. У такого виду культурах найбільш успішна діяльність у сферах обслуговування, наприклад, консультативні послуги або робота на транспорті, тобто там, де все спрямовано на задоволення потреб замовника.

Ця якість (жіноче – чоловіче начало) найсильніше впливає на спілкування: в чоловічих культурах переважає схильність до більш агресивного комунікативному стилю, змагання важливіше за співробітництво, люди швидше імпульсивні, ніж схильні до роздумів. З 40 країн США займають 15-е місце за шкалою дистанції влади, 9-е за боязні невизначеності (обидва ці показники нижче середнього), 40-е за індивідуалізмом (найіндивідуалістична країна) і 28-е за чоловічим-жіночим началом (вище середнього).

У продовження дослідження, проведеного Г. Хофштеде, використовуючи запропоновану ним методику, чеські культурологи Д. Вейга, Д. Янузас і А. Бугхолц проаналізували відповіді 170 російських керівників. Розглянувши історичні корені системи управління в Росії,

в якій довгі роки переважало єдиноначальність, дослідники висунули гіпотезу (згодом підтверджену результатами дослідження), що на сучасному етапі розвитку країни починаючи з 1992 р. в російській економіці все більшого поширення набуває ідея вільного підприємництва, висловлюване у виникненні нових культурних цінностей, які керують поведінкою російських керівників сьогодні. Наведемо деякі висновки з цих досліджень.

Індивідуалізм–колективізм: ступінь переваги особистих цілей і завдань колективним. У сучасному російському суспільстві відзначаються лише незначні зміни в бік розвитку індивідуалізму, що, мабуть, пояснюється глибокими історичним, релігійним та філософським корінням російського колективізму як однієї з найголовніших національних культурних цінностей.

Дистанція влади: готовність до сприйняття ідеї нерівності між людьми. Якщо в минулому в Росії дистанція влади була висока, то тепер на зміну демократичному централізму прийшла ідея співучасті в управлінні (спільного управління) з яскраво вираженою тенденцією скорочення дистанції влади.

Боязнь невизначеності: відмова від незапланованих ситуацій на користь спланованих і заздалегідь продуманих кроків. Радянські управлінці суворо дотримувалися інструкцій та партійної лінії керівництва. На відміну від них сучасні підприємці у швидко і часом непередбачувано мінливій економічній ситуації готові йти на ризик, приймати несподівані і самостійні рішення. І хоча ці якості поки ще не знайшли національної цінності, тенденція до їх прояву зростає, особливо в недержавному секторі економіки.

Чоловіче–жіноче начало: значимість, яка в культурі даного виду надається людським стосункам. У постперебудовній Росії цей параметр також відзначений потенційним зростанням в бік жіночого начала.

З усього сказаного можна зробити наступний висновок: у Росії більше не існує єдиного образу управлінця, який був характерний для часів соціалізму, і західним менеджерам, які співпрацюють з Росією, необхідно враховувати різні манери управління, пов'язані значною мірою з віком керівника. Їм також слід пам'ятати, що молодим російським керівникам часто не вистачає досвіду роботи в ринкових умовах, що часто знаходить прояв у прийнятті більш ризикованих і необдуманих рішень, ніж ті, які на їх місці прийняв би більш досвідчений західний менеджер.

Підхід У. Кіма

Займаючись дослідженням індивідуалізму–колективізму протягом ряду років, У. Кім говорить про те, що кордони та внутрішні атрибути індивідуалізму були досить детально описані, тоді як характеристики груп в індивідуалістичних культурах описані не були. Навпаки, в колективістических культурах кордони та характеристики групи були ясно описані, але внутрішні структури колективізму і взаємозв'язку між індивідами не були досліджені. Згідно з підходом У. Кіма всі люди починають своє життя, будучи залежними від дорослих, і більшість людей, вже будучи дорослими, відчувають близькість до людей, що надають їм безпеку і комфорт. Проте в індивідуалістичних культурах дітей підштовхують до відокремлення від їхніх опікунів, і, оскільки їх ініціативність, активність і незалежність підтримуються соціальним оточенням, вони привчаються проявляти активність, ґрунтуючись на своїх власних бажаннях. У. Кім розглядав індивідуалізм як поняття, що характеризується акцентом на внутрішніх атрибутах, як дискретний зв'язок між «Я» і «іншими», що проявляється в самоактуалізації, незалежності, деконтекстуалізованості особистості. І, навпаки, колективізм він характеризував як велику залежність від контексту в комунікаційному та інформаційному процесі, зрушеннями в поведінці залежно від ситуації (наприклад, взаємодія індивіда з членами інгрупи і аутгрупи) та від ієрархії.

Колективізм визначається чіткими (жорсткими) межами, однак це щось більше, ніж просто сума індивідуальних характеристик, членів суспільства. Увага до колективного благополуччя чи гармонії і обов'язків зазвичай застосовується тільки в інгрупі і не поширюється на аутгрупи.

Теорія культурної грамотності Є. Хірша

Іноземним аналогом лінгвокраїнознавчого напрямку є так звана «культурна грамотність» (cultural literacy–термін Е. Хірша: Hirsch, 1988; див. також: Костомаров, 1989), розроблена американським ученим Е. Хіршем і отримала своє відображення в книзі «Що кожен американець повинен знати», 1988. Термін «культурної грамотності» вчений визначає так: «Мережа інформації, володіють всі компетентні читачі. Це довідкова інформація, яка постійно зберігається в свідомості, та дозволяє читати текст з адекватним рівнем розуміння». Предметом вивчення «культурної грамотності» є деякий обсяг культурних відомостей, що входять до основного культурного фонду на-

ції (масової культури), закріпленого у формах загальнонаціональної літературної мови. Відомості ці, як правило, досить поверхові та, як зауважує Г. Г. Слишкін, приблизно відповідають тому, що в розмовній російській мові отримало назву «банальної ерудиції».

Особливістю даного напрямку, яка піддається критиці з боку різних вчених (<http://villa.lakes.com>), є вилучення з рамок дослідження елементів, пов'язаних з так званим «плюралізмом американської нації». Є. Хірш виправдовує такий підхід тим, що культурні відомості та фонові знання (у термінології Хірша – довідкова (фонова) інформація повинні бути загальнозначущими для всієї нації і можуть фіксуватися тільки в єдиному літературній мові. Існування єдиної літературної мови як засобу спілкування вимагає і однорідного наповнення. Культурна однорідність, у поданні Є. Хірша, обмежується рамками «громадянськості», що виливається в тексти такого змісту: присяга ім'ям Бога, свобода віросповідання, повага до гімну і прапору, факти світової історії, географії, сучасної науки, політики.

Модель співіснування.

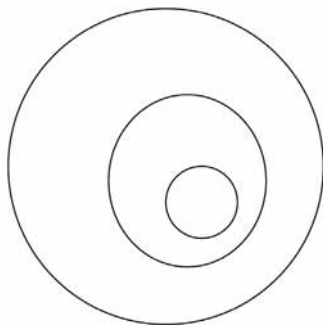
Дж. Сінха і Р. Тріпаті виділяють термін співіснування для опису моделі, яка дозволяє розвести і навіть протиставити елементи співіснування всередині культури і всередині особистості. Дана модель розмежовує «приватне Я» від «публічного Я». «Публічне Я» поєднується з колективістичними цінностями: такими як сім'я, лояльність, групова солідарність і національна ідентичність. Воно співіснує з приватним (особистим) Я, яке підтримує індивідуалістичні цінності самовдосконалення і орієнтації на себе. У публічних ситуаціях соціальні норми і ролі визначають поведінку індивідів. Якщо індивідуальна дія не відповідає соціальним вимогам, індивіда будуть схилити пожертвувати своїми власними інтересами для групової гармонії.

Підхід К. Каджіцібасі

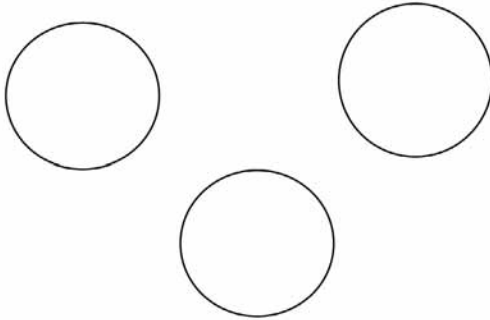
Дослідник К. Каджіцібасі при розгляді конструкту індивідуалізм–колективізм, насамперед, виділяє в ньому психологічний аспект, заснований на «базовій людській прив'язаності, що включає такі поняття як особистісні межі і залежність–незалежність». К. Каджіцібасі виділяє важливість дистанційованості і прив'язаності людини і інгрупи, як визначальних атрибутів індивідуалізму–колективізму. Він стверджує, що обидві тенденції можуть бути виявлені в індивідах, і вказує на те, що, наприклад, у Туреччині, існує незалежність у матері-

альному вимірі і взаємозалежність у соціально-економічному вимірі. Також він вважає, що існують якісь базові змінні в основних особистісних і міжособистісних характеристиках, що не відносяться до соціоекономічних варіацій. Це пов'язано з тим, що об'єднання впливу економічних змін і урбанізації в світі не діють прямо на ці «психологічно–рівневі» змінні. Пріоритети цих психологічних змінних, загалом, і психологія прив'язаності, зокрема, є «культурами прихильності» і «відокремленості», опосередковуються через соціалізацію та виховання. «Культура прихильності» тісно сплетена з сімейною культурою і міжособистісними зразками прихильності, що характеризуються як залежно–незалежні зв'язки і нашаровуються один на одного особистісними межами. З іншого боку, «культура відособленості» відображає протилежний зразок незалежних міжособистісних зв'язків з окремими і чітко визначеними межами». К. Каджіцібасі пропонує модель сімейних змін, засновану на подвійній загальнолюдській потребі в діяльності (автономії) і спільності (прихильності), повертаючись до конфліктних теорій особистості. Ця модель є усвідомленням співіснування цих двох конфліктуючих потреб на всіх рівнях існування особистості, проте їх прояви в поведінці пов'язані одне з іншим і варіюються залежно від контексту. Індивідуалізм розглядається як вираження потреби в автономії, а колективізм як потреба в прихильності. Індивідуалізм, де не існує потреби в прихильності і колективізм, в якому немає потреби в автономії, не можуть розглядатися як дві базові людські потреби. Він стверджує, що ці два поняття мають розглядатися як діалектичний синтез, що знаходить своє відображення в його концепції, яка пропонує модель трьох типів сім'ї:

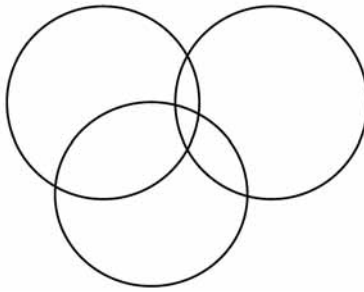
X – Колективістична модель, заснована на потребі в спільності (прив'язаності),

Z – індивідуалістична модель, заснована на потреби в діяльності (автономії),

Y – діалектичний синтез обох моделей.

Зв'язаність концептуалізується за допомогою двох вимірів: матеріальне і емоційне. Індивідуалістична модель пов'язаності (тип Z) містить в собі незалежність від обох вимірів (тобто як матеріальну, так і емоційну). Колективістична модель (тип X), вміщує взаємозалежність двох вимірів, і синтетична модель (тип Y) містить незалежність від матеріального і взаємозалежність з емоційним виміром. Так, в типі X взаємодія «батько–дитина» орієнтоване на підпорядкування (покірність); в типі Z – на автономію і впевненість у собі; і в типі Y – на контроль/залежність і автономію, які стійко присутні в дитячій соціалізації. Останній тип Y, розглядає більше оптимізовану модель зв'язку (і сім'ї), тому що вона інтегрує дві основні потреби, в автономії і зв'язаності, через соціалізацію. Каджіцібасі стверджує, що відбувається значний зсув у сімейних і міжособистісних зв'язках у бік типу Y. Модель прив'язаності типу Y зустрічається в різних дослідженнях, тим чи іншим чином пов'язаних з синтезом індивідуалістичних і колективістичних орієнтацій. Наприклад, дослідження дитячо-батьків-

ських відносин, проведене в Стамбулі, виявило співіснування залежних і автономних орієнтацій в цінностях виховання.

Підхід Дж. Беррі

Дж. Беррі прагнув знайти взаємозв'язок екологічних і культурних чинників з індивідуалізмом–колективізмом. Він виявив певні взаємозв'язки між екологічними і культурними змінними в суспільствах на екзистенційному рівні і в соціальному індивідуалізмі–колективізмі, і завдяки цим зв'язкам, він висунув кілька припущень, пов'язаних з особистим індивідуалізмом–колективізмом. На основі аналізу літератури він говорить про те, що «існує частковий зв'язок між виміром соціальної конформності і деякими еко-культурними передумовами колективізму. Дж. Беррі вважає, що особистісний індивідуалізм може бути пов'язано з екокультурним розвитком спільноти. Оскільки локальні популяції збільшуються, стають більш диференційованими і більше дифузними, індивіди мають більше можливостей для своєї повсякденної поведінки. У такій ситуації індивідуальна поведінка більшою мірою спрямовується особистісними, а не колективними цілями. Установки особистості можуть значно змінювати загальноприйнятні норми і впливати на вибір, який роблять індивіди.

У висновку зазначимо, що наведений стислий огляд основних підходів наочно демонструє багатовимірність і неоднозначність проявів індивідуалізму–колективізму як соціально-психологічного феномена особистості. Однак розуміння даного конструкту і його взаємозв'язку з іншими особистісними утвореннями є надзвичайно важливим і необхідним в умовах сучасних загальносвітових тенденцій глобалізації, при збільшенні міжнародного співробітництва у виробничих і культурних сферах, при зростанні інтенсивності міжкультурних контактів, у розробці та впровадженні науково-технічних інновацій і в створенні єдиного світового інформаційного середовища.

Шварц досліджував розбіжності між системами цінностей. В основі методики вивчення індивідуальних цінностей, яку він розробив, лежать:

- концепція Рокича про існування термінальних та інструментальних цінностей,
- концепція Шварца про мотиваційні орієнтації та універсальні базові людські цінності.

Шварц виходив з того, що найістотніший змістовний аспект, що лежить в основі відмінностей між цінностями, – це тип мотивацій-

них цілей, які вони виражають. Тому він згрупував окремі цінності в типи цінностей відповідно до їх мети. Він обґрунтував це тим, що базові людські цінності, з високою ймовірністю виявляються у всіх культурах (біологічні потреби, необхідність координації соціальної взаємодії та вимоги функціонування групи). Він відібрав цінності, виявлені попередніми дослідниками, а також знайдені ним самим у релігійних і філософських працях, присвячених цінностям різних культур. Потім згрупував їх у десять типів. Наведемо коротке визначення мотиваційних цінностей відповідно до їх центральної мети Smith, Schwartz, [25]

1. Влада (Power). Функціонування соціальних інститутів вимагає певної диференціації статусів, і здебільшого у міжособистісних стосунках у різних культурах було виявлено поєднання показників домінантності – підпорядкованості. Центральна мета цього типу цінностей полягає в досягненні соціального статусу чи престижу, контролю або домінування над людьми і засобами (авторитет, багатство, соціальна влада, збереження свого суспільного іміджу, визнання). Цінності влади і досягнення фокусуються на соціальній повазі, проте цінності досягнення (наприклад, успішний, амбітний) підкреслюють активний прояв компетентності в безпосередній взаємодії, у той час як цінності влади (авторитет, багатство) досягаються в межах соціальної системи.

2. Досягнення (Achievement). Визначальна мета цього типу цінностей – особистий успіх через прояв компетентності відповідно до соціальних стандартів. Прояв соціальної компетентності в умовах домінуючих культурних стандартів тягне за собою соціальне схвалення.

3. Гедонізм (Hedonism). Мотиваційна мета данного типу визначається як насолода або чуттєве задоволення (задоволення, насолода життям).

4. Стимуляція (Stimulation). Цей тип цінностей є похідним від організмової потреби в різноманітності і глибоких переживаннях для підтримки оптимального рівня активності. Біологічно зумовлені варіації потреби в стимуляції, опосередковані соціальним досвідом, призводять до індивідуальних відмінностей у значимості цієї цінності. Мотиваційна мета цього типу цінностей полягає в прагненні до новизни і глибоких переживань.

5. Самостійність (Self-Direction). Визначальна мета цього типу цінностей полягає в самостійності мислення і вибору способів дії, у творчості та дослідницькій активності. Самостійність як цінність –

похідна від потреби організму в самоконтролі і самоврядуванні, а також від інтеракційної потреби в автономності та незалежності.

6. Універсалізм (Universalism). Мотиваційна мета даного типу цінностей – розуміння, терпимість, захист благополуччя всіх людей і природи. Мотиваційні цілі універсалізму похідні від тих потреб виживання груп та індивідів, які стають явно необхідними при контакті людей з ким-небудь поза свого середовища або при розширенні первинної групи.

7. Доброта (Benevolence). Це більш вузький «просоціальний» тип цінностей порівняно з універсалізмом. Доброзичливість людей сфокусована на благополуччі у повсякденній взаємодії з близькими людьми. Цей тип цінностей вважається похідним від потреби в позитивній взаємодії, потреби в афіліації та забезпеченні успішності групи. Її мотиваційна мета – збереження благополуччя людей, з якими індивід перебуває в особистих контактах (послужливість, лояльність, поблажливість, чесність, відповідальність, дружба, зріла любов).

8. Традиції (Tradition). Будь-які соціальні групи напручують власні символи і ритуали. Їх роль та функціонування визначаються досвідом групи і закріплюються в традиціях і звичаях. Традиційний спосіб поведінки стає символом групової солідарності, висловлюванням загальногрупових цінностей і гарантією виживання. Традиції найчастіше приймають форми релігійних обрядів, вірувань та норм поведінки. Мотиваційна мета даної цінності – повага, прийняття звичаїв та ідей які існують в культурі (повага традицій, смиренність, благочестя, прийняття своєї долі, помірність) і дотримання їх.

9. Конформність (Conformity). Визначальна мотиваційна мета цього типу – стримування і запобігання дій, а також схильностей і спонукань до дій, які можуть завдати шкоди іншим або не відповідають соціальним очікуванням. Дана цінність є похідною від вимоги стримувати схильності, що мають негативні соціальні наслідки. Переважає слухняність, самодисципліна, ввічливість, повага старших.

10. Безпека (Security). Мотиваційна мета цього типу – безпека для інших людей і себе, гармонія, стабільність суспільства і взаємин. Вона походить від базових індивідуальних і групових потреб. На думку Ш. Шварца, існує один узагальнений тип безпеки (а не два окремих – для групового та індивідуального рівня). Пов'язано це з тим, що цінності колективної безпеки значною мірою містять безпеку і для особистості (соціальний порядок, безпека сім'ї, національна безпека,

взаємне розташування, взаємодопомога, чистота, почуття приналежності, здоров'я).

Шварц розробив теорію динамічних відносин між ціннісними типами, в якій описується концептуальна організація системи цінностей. Він стверджував, що дії, які здійснюються відповідно до кожного типу цінностей, мають психологічні, практичні та соціальні наслідки, які можуть вступати у конфлікт або, навпаки, бути сумісними з іншими типами цінностей. Наприклад, цінності досягнення можуть вступати в конфлікт з цінностями доброти: прагнення до особистого успіху може суперечити діям, спрямованих на підвищення благополуччя інших. Загальна схема конфліктності та сумісності між ціннісними типами, що утворюють теоретичну структуру системи цінностей, показана на рисунку у практичних завданнях до розділу. Конкуруючі ціннісні типи розходяться в протилежні напрямки з центру, додаткові типи розташовуються за ступенем близькості, утворюючи коло.

На основі даної теорії було розроблено опитувальник, що міститься у додатку.

Грейвз, Клер Вільям є засновником теорії рівнів розвитку людських біопсихосоціальних систем. Грейвз стверджував, що людина – це відкрита система, що розвивається, що адаптаційні можливості нашого мозку необмежені; що у відповідь на зміни умов життя людей вони розвивають нові системи цінностей, змінюючи власний рівень психологічного існування.

У процесі викладання психології професор Грейвз часто стикався з питаннями студентів про те, яку з запропонованих їм моделей особистості і моделей психотерапії вважати «правильними». Ініційований ним дослідницький проект привів його до висновку про те, що існує декілька відокремлених біопсихосоціальних систем, кожній з яких властивий свій набір цінностей і моделей поведінки. При цьому нові системи можуть змінити старі, проте старі нікуди не зникають. Таким чином, кожна нова система відрізняється від старої своєю складністю – нова система вміщує попередню і доповнюється новими властивостями, раніше недоступними. Більше того, потенційно існують нові системи, які зараз можуть бути недоступні, але будуть існувати в майбутньому.

Грейвз сформулював такі тези:

- Людська природа не є статичною або кінцевою. Людська природа змінюється внаслідок зміни умов існування і тим самим кує нові системи. Тим не менш, старі системи залишаються з нами.

- Коли активується нова система або рівень, ми міняємо нашу психологію і правила життя для того, щоб адаптуватися до нових умов.

- Ми живемо в умовах потенційно відкритої системи цінностей, і нам доступна необмежена кількість способів прожити життя. Немає ніякого кінцевого стану, до якого ми всі маємо прагнути.

- Людина, культура, компанія або суспільство в цілому може позитивно реагувати тільки на ті принципи управління, мотиваційні заклики, методи освіти, юридичні та етичні правила, які прийнятні для нинішнього рівня людського існування.

Відповідно до теорії Грейвз, розвиток світоглядних систем йде по подвійній спіралі. Перша спіраль являє собою градацію умов життя, в рамках яких існує система. Друга спіраль характеризує градацію психологічних і когнітивних процесів, фільтри уваги, через які люди сприймають світ. З взаємодії першої та другої спіралі виникають відносно стійкі пари умов життя і способів мислення, які Грейвз позначав парою літер.

Грейвз виділяв такі основні світоглядні системи:

Код Грейвза	Умови життя	Поводження людини
AN	Природне середовище	Біологічно зумовлені дії
BO	Тасмничий та дивний світ, який насичено духами та тасмницями	Об'єднання задля безпеки та ритуали спрямовані на світ духів
CP	Жорстокий та небезпечний світ у якому кожен сам за себе	Боротьба за виживання та вдоволення власних потреб, незалежно від інших
DQ	Вища влада регламентує норми поведінки	Підкоряються владі та зберігають вірність Істині
ER	Світ сповнений можливостей та альтернатив	Прагматично оцінюють переваги та досягають успіху
FS	Гуманізм, рівність, підтримка та єдність.	Приєднуються до спільноти та розвиваються разом
GT	Світ – це природний та органічний хаос	Вчать залишатися вільними та обмежувати себе

НУ	Світ – це цілісна живі система	Шукають порядок та взаємозв'язки у навколишньому світі
----	--------------------------------	--

Грейвз вважав, що одна з форм людського буття в усіх обставинах не може бути абсолютно краща і вища всіх інших форм. Він стверджував, що у кожній формі буття є такі обставини, для яких вона найкраща. І коли змінюються обставини, коли форма людського буття їм більше не підходить, то існують інші форми, вищі або нижчі, які до нових обставин підходять набагато краще. Якщо розглядати великі проміжки часу і брати до уваги благополуччя всього людства, то вищі форми краще нижчих. Тому вищий борг тих, хто направляє суспільство, заохочувати, підштовхувати людство від нижчих форм буття до вищих.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке культура ?
2. Як визначає поняття культури у психології та культурній антропології?
3. Чому існують та існуюватимуть локальні культури?
4. Що таке «культурна картина світу»?
5. В чому полягають розбіжності між високо– та низькоконтекстуальними культурами?

Завдання для самопідготовки

Проведіть дослідження системи цінностей за Шварцем.

1. ☐ - Равенство	16. ☐ - Творчество
2. ☐ - Внутренняя гармония	17. ☐ - Мир во всем мире
3. ☐ - Власть	18. ☐ - Уважение традиций
4. ☐ - Удовольствие	19. ☐ - Зрелая любовь
5. ☐ - Свобода	20. ☐ - Самоограничение
6. ☐ - Духовная жизнь	21. ☐ - Равнодушие к мирским заботам
7. ☐ - Чувство общности	22. ☐ - Безопасность семьи и близких людей
8. ☐ - Стабильность общества	23. ☐ - Общественное признание
9. ☐ - Интересная жизнь	24. ☐ - Единение с природой
10. ☐ - Смысл жизни	25. ☐ - Новизна
11. ☐ - Вежливость	26. ☐ - Мудрость
12. ☐ - Богатство	27. ☐ - Авторитет
13. ☐ - Безопасность нации	28. ☐ - Настоящая дружба
14. ☐ - Чувство собственного достоинства	29. ☐ - Мир красоты
15. ☐ - Взаимность в отношениях с людьми	30. ☐ - Социальная справедливость

31. ☐ - Независимый	54. ☐ - Незлобивый
32. ☐ - Умеренный	55. ☐ - Успешный
33. ☐ - Преданный	56. ☐ - Чистый
34. ☐ - Честолюбивый	57. ☐ - Уверенный в себе
35. ☐ - Широко мыслящий	58. ☐ - Избегающий крайностей
36. ☐ - Кроткий	59. ☐ - Трудолюбивый
37. ☐ - Смелый	60. ☐ - Самостоятельный
38. ☐ - Защищающий природу	61. ☐ - Полноценный
39. ☐ - Влиятельный	62. ☐ - Компетентный
40. ☐ - Почитающий родителей	63. ☐ - Эффективный
41. ☐ - Целеустремленный	64. ☐ - Подчиняющийся обстоятельствам
42. ☐ - Здоровый	65. ☐ - Искренний
43. ☐ - Способный	66. ☐ - Исполнительный
44. ☐ - Принимающий свою участь	67. ☐ - Обязательный
45. ☐ - Честный	68. ☐ - Думающий
46. ☐ - Заботящийся о своей репутации	70. ☐ - Работающий на благо других
47. ☐ - Покорный	71. ☐ - Любящий хорошо отдохнуть
48. ☐ - Умный	72. ☐ - Надежный
49. ☐ - Полезный для других	73. ☐ - Заслуживающий доверия
50. ☐ - Наслаждающийся	74. ☐ - Исследующий
51. ☐ - Верующий	75. ☐ - Опрятный
52. ☐ - Ответственный	
53. ☐ - Любознательный	

Проведіть тестування двох (або більше) представників різних культур чи субкультур за методикою Янів–Бульман. Проаналізуйте особливості базових переконань.

Методика – у додатку 1.

Творчі завдання

Охарактеризуйте українську та обрану вами культуру за наступними параметрами:

Висока контекстуальність		Низька контекстуальність
Коллективізм		Індивідуалізм
Висока дистанція влади		Низька дистанція влади
Висока боязнь невизначеності		Низька боязнь невизначеності
Жіноча культура		Чоловіча культура
Прив'язаність		Автономність
Гедонізм		Самообмеження

3. Визначіть рівні Грейвза в культурах з наведеного у додатку 2 фрагмента тексту.

1.3. Ретрансляція культури

Процес засвоєння індивідом норм суспільного життя і культури позначається в різних гуманітарних науках поняттями «інкультурація» і «соціалізація». Ці поняття багато в чому подібні одне з одним за змістом, так як обидва мають на увазі засвоєння людьми культурних форм (патернів, англ. pattern) якого-небудь суспільства. Під останніми зазвичай розуміють стійкі сукупності технологій мислення, поведінки, взаємодії, послідовності дій, побудови суджень, різні культурні формули і символи, що відображають певні уявлення про реальність. Тому в сучасній науковій літературі поняття «інкультурація» і «соціалізація» нерідко використовуються як синоніми. Це характерно для тієї групи дослідників, які дотримуються широкого розуміння терміна «культура» як будь-якої форми біологічно неуспадкованої діяльності,

закріпленої в певних результатах. Але більшість вчених, які вважають культуру виключно людською характеристикою, що відрізняє людину від усіх інших живих істот нашої планети, вважають за доцільне проводити розмежування між цими термінами, відзначаючи якісні особливості кожного з них.

Сам термін «інкультурація» ввів в культурологію М. Херсковіц. Поділяючи поняття соціалізації та інкультурації, під першим він розуміє інтеграцію індивіда в людське суспільство, придбання ним досвіду, який потрібен для виконання соціальних ролей.

В процесі інкультурації індивід освоює властиві культурі світо-розуміння і поведінку, в результаті чого формується його когнітивна, емоційна і поведінкова схожість з членами даної культури і відмінність від членів інших культур.

Процес інкультурації починається з моменту народження – з придбання дитиною перших навичок і освоєння мови, а закінчується, можна сказати, зі смертю. Він вчиняється здебільшого не в спеціалізованих інститутах соціалізації, а під керівництвом старших на власному досвіді, тобто відбувається засвоєння без спеціального навчання. Кінцевий результат процесу інкультурації – людина, компетентна в культурі – у мові, ритуалах, цінностях і т. п. Однак Херсковіц особливо підкреслює, що процеси соціалізації та інкультурації протікають одночасно, і без входження в культуру людина не може існувати і як член суспільства Herskovits [21].

Херсковіц виділяє два етапи інкультурації, єдність яких на груповому рівні забезпечує нормальне функціонування і розвиток культури:

- Дитинство, коли відбувається освоєння мови, норм і цінностей культури. Дитина, на думку Херсковіца, хоча і не є пасивним елементом процесу інкультурації, скоріше інструмент, ніж гравець. Дорослі, застосовуючи систему покарань і заохочень, обмежують її права вибору або оцінки.

Хоча «інкультурація індивіда в перші роки життя – головний механізм стабільності і безперервності культури» (Herskovits, [21]) вона не може привести до повного повторення попередніх поколінь. Результат процесу інкультурації може перебувати в будь-якій точці континууму між точним і безумовним засвоєнням культури новим поколінням (з ледь вловимими відмінностями між батьками і дітьми)

і повною невдачею в її передачі (з дітьми, абсолютно несхожими на батьків). Якщо згадати класифікацію культур за М. Мід, то перший варіант інкультурації характерний для постфігуративних, а другий – для префігуративних культур (див. М. Мід, [11]).

• Зрілість. Входження в культуру не закінчується з досягненням людиною повноліття. Але інкультурація в дорослому віці носить переривчастий характер і стосується лише окремих «фрагментів» культури – винаходів, відкриттів, нових, які прийшли ззовні, ідей. Основна риса другого етапу – можливість для індивіда тією чи іншою мірою приймати або відкидати те, що йому пропонується культурою, можливість дискусії і творчості. Тому інкультурація в період зрілості відкриває дорогу змінам і сприяє тому, щоб стабільність не перетворилася на застій, а культура не тільки зберігалася, але і розвивалася (див. Herskovits, [21]).

Для періоду інкультурації в дитячому віці в будь-якій культурі існують спеціальні способи формування у дітей адекватних знань і навичок для повсякденного життя. Найчастіше це відбувається у формі гри. Ігри бувають таких типів:

- фізичні, які тренують і розвивають фізичну активність;
- стратегічні, розвивають здатність прогнозувати можливі результати будь-якої діяльності і оцінювати ймовірність цих результатів;
- стохастичні, що знайомлять дитину з випадковими процесами, удачею (невдачею), неконтрольованими обставинами, ризиком;
- рольові, в ході яких дитина освоює ті функції, які їй доведеться виконувати в майбутньому.

У грі розвиваються такі особистісні властивості, як інтелект, фантазія, уява, здатність до навчання.

Маленькі діти грають поодиноці, не звертаючи уваги на інших. Їм властива відокремлена незалежна гра. Трохи пізніше вони починають копіювати поведінку інших дітей, не вступаючи з ними в контакт. Це так звана паралельна гра. У віці близько трьох років малюки починають вчитися координувати свою поведінку з поведінкою інших дітей. Вони грають у відповідності зі своїми бажаннями, але враховують і чужі – об'єднана гра. І, нарешті, з чотирьох років діти здатні до спільної гри – координації своїх дій і вчинків з іншими.

Значуще місце в процесі первинної інкультурації належить освоєнню трудових навичок і формування ціннісного ставлення до праці. Також важливо, щоб дитина навчилася вчитися. Паралельно освоюються інші цінності, що формують ставлення людини до світу, за-

кладаються основні моделі поведінки, словом, вибудовується «культурний айсберг». Дитина на основі свого раннього дитячого досвіду набуває обов'язкові загальнокультурні знання та навички, що носять неспецифічний в професійному відношенні характер. У цей період їх придбання та практичне освоєння стають провідними в способі життя особистості. Відповідними інститутами інкультурації є дитячі дошкільні та шкільні установи. Дитина проводить там значну частину свого часу. Можна сказати, що в цей час складаються передумови трансформації дитини в дорослу людину, здатну до адекватної участі в соціокультурному житті. Способи первинної інкультурації залежать від того, до якої статі належить вихователь. Жінка частіше прагне приголубити дитину, захистити її від холоду, діє заохоченням, потурає слабкостям і капризам. Чоловік відчуває емоційний дискомфорт при тісному контакті з дитиною, діє загрозою покарання, вдається до жорстких методів виховання. Материнська опіка і догляд за дитиною розвивають в ній емоційну залежність від дорослих, несамостійність. Батько заохочує силові й військові ігри, що розвивають самостійність і власну активність дитини. Тим самим первинна інкультурація закладає основи статевої ідентифікації. Хлопчики грають у військові ігри, а дівчатка – у ляльки. Хлопчиків вчать бути сміливими, сильними, діловими, а дівчаток – м'якими, господарськими, турботливими. Первинна стадія інкультурації сприяє збереженню стабільності культури, оскільки основним при цьому є відтворення вже наявних зразків, контроль проникнення в культуру випадкових і нових елементів. Зрозуміло, не слід перебільшувати роль інкультурації у збереженні культурної традиції. Її результатом може стати як практично повне і безумовне засвоєння культури новим поколінням (з невеликими, малопомітними відзнаками між батьками й дітьми), так і порушення культурної спадкоємності, коли діти виростають абсолютно несхожими за поведінкою на своїх батьків.

Особливістю другої стадії інкультурації є розвиток здатності людини до самостійного освоєння соціокультурного оточення в межах, встановлених у цьому суспільстві. Людина отримує можливість комбінувати отримані знання та навички для вирішення власних життєво важливих проблем, розширюється її здатність приймати рішення, які можуть мати значущі наслідки як для неї, так і для інших людей. Вона набуває право брати участь у діях, які можуть призвести до значних соціокультурних змін. Адже дорослі здатні свідомо оцінити свої і чужі вчинки, а також цінності і норми культури. Крім того, вони мо-

жуть йти на компроміси, в їхній картині світу з'являється сірий колір. Друга стадія інкультурації забезпечує членам суспільства можливість взяти на себе відповідальність за експериментування в культурі, за внесення до неї змін різного масштабу. Іншими словами, індивід може приймати або відкидати те, що йому пропонується культурою. Він отримує доступ до дискусії і до творчості.

Життя дорослої людини неможливе без залученості до цілого ряду соціальних груп: сім'ї, компанії друзів, груп за інтересами і т. д. У цей час людина повністю включена в суспільне життя, виконуючи цивільні обов'язки і користуючись певними правами. І нарешті настає старість, коли людина виходить на пенсію. У неї з'являється багато вільного часу, часто змінюються обставини (діти живуть окремо, вмирають друзі тощо). Для людини в цей період дуже легко загубити сенс життя, тому інкультурація літніх людей – дуже актуальна проблема в сучасному світі.

Використовуючи слідом за Херсковіцем поняття інкультурації, дослідники стикаються з серйозними складнощами при спробах відмежувати його від поняття соціалізації, тим більше що і останній термін має безліч тлумачень. Так, М. Мід під соціалізацією розуміє соціальне навчання взагалі, а інкультурацію розглядає як «реальний процес навчання, як він відбувається у специфічній культурі» (Цит. за: Кон с. [6] 400). Д. Матсумото бачить відмінність між двома поняттями в тому, що «соціалізація, як правило, більше відноситься до процесу і механізмів, за допомогою яких люди пізнають соціальні та культурні норми», а інкультурація – «до продуктів процесу соціалізації – суб'єктивних, базових, психологічних аспектів культури» (Matsumoto[10]).

Хоча дослідники з різних точок зору розмежовують ці поняття, вони сходяться в одному: у підкресленні більшої універсальності соціалізації і більшої специфічності інкультурації. Але якщо розглядати розвиток окремої особистості, то стає очевидним, що в цьому процесі досягається специфічна для певної культури соціалізація і загальна інкультурація.

Результатом процесу інкультурації становить засвоєння таких знань і навичок:

- життєзабезпечення: професійна діяльність, домашня праця, придбання і споживання товарів і послуг;
- особистісний розвиток: придбання загальної та професійної освіти, громадська активність, аматорські заняття;

- соціальна комунікація: формальне і неформальне спілкування, подорожі, фізичні пересування;

- відновлення енергетичних витрат: споживання їжі, дотримання особистої гігієни, пасивний відпочинок, сон.

Інкультурація, або навчання культурі, відбувається кількома шляхами, проте найпоширенішим з них є опосередкований, коли людина спостерігає (як би підглядає) за поведінкою інших людей. При такому способі навіть сама найпростіша процедура, яку ми багаторазово проробляємо кожен день, а саме прийом їжі, з точки зору інкультурації становить певну цінність, оскільки складається з певних поз і жестів, наділених різним змістом і значенням в різних культурах. Одна справа поведінка за їжею дикуна і зовсім інша – поведінка культурної людини. Цивілізовану людину навчають тому, як задовольняти свої природні потреби відповідно до норм тієї чи іншої культури. Інакше кажучи, культура вчить що, коли і як слід робити.

В даний час в етнопсихології використовується ще одне поняття – культурної трансмісії, що вміщує процеси інкультурації та соціалізації і представляє собою механізм, за допомогою якого етнічна група «передає себе у спадок» своїм новим членам, насамперед дітям (Berry et al., 1992, p. 17). Використовуючи культурну трансмісію, група може увічнити свої особливості в наступних поколіннях за допомогою основних механізмів навчання (learning and teaching). Зазвичай виділяються три види трансмісії:

- вертикальна трансмісія, в процесі якої культурні цінності, вміння, вірування і т.п. передаються від батьків до дітей;

- горизонтальна трансмісія, коли від народження до дорослості дитина освоює соціальний досвід і традиції культури у спілкуванні з однолітками;

- «непряма» (oblique) трансмісія, при якій індивід навчається в спеціалізованих інститутах соціалізації (школах, вузах), а також на практиці – у оточуючих його крім батьків дорослих (родичів, старших членів громади, сусідів і т.п.).

У реальному житті картина набагато складніше. Агенти соціалізації розрізняються не лише за сімейною приналежністю (батько, родич, не родичі) та віком (дорослий, старша дитина, одноліток), а й за функціями, які вони виконують в процесі культурної трансмісії. Американські культурантропологи на чолі з Г. Баррі виділяють кілька агентів соціалізації, що розрізняються за характером впливу на дитину:

- опікунів, які здійснюють догляд за дитиною, що задовольняють його фізичні та емоційні потреби;
- авторитетів, що на власному прикладі прищеплюють дитині культурні цінності і норми;
- дисциплінаторів, які розподіляють покарання;
- вихователів, які цілеспрямовано навчають дитину, передають йому відповідні знання і навички;
- компаньйонів, що беруть участь у спільній з дитиною діяльності на більш менш рівних правах;
- співмешканців, які проживають в одному будинку з дитиною (див. Кон [5])

На різних етапах життєвого шляху ці фактори діють по-різному. У ранньому дитинстві (до трьох років) провідну роль у інкультурації відіграє сім'я і особливо турбота матері про свою дитину. Адже на відміну від інших ссавців, які досить швидко оволодівають основними навичками, необхідними для виживання, дитина людини, щоб вижити, потребує турботи інших людей, які будуть його годувати, одягати, а найголовніше – любити. Дослідження дітей, позбавлених батьківської любові, тісного контакту з матір'ю, показали, що вони демонструють більш низькі показники інтелектуального розвитку, у них формується менш стійка психіка (аж до розвитку психічних захворювань). У особливо важких ситуаціях (відомі приклади, коли діти утримувалися своїми матерями під замком на самоті, або випадки так званих мауглі), коли час було вже втрачено, ці діти вже не могли стати повноцінними людьми, опанували лише найпростіші навички соціального життя. Також відомо явище госпіталізму – шкідливих наслідків перебування дітей в казенних дитячих установах, де з ними займалися, але вони були позбавлені батьківської ласки і любові. Порівняно зі звичайними дітьми вони демонстрували вищий рівень захворюваності та смертності, відставання у фізичному і розумовому розвитку. Тому відносини немовляти з батьками, братами, сестрами, родичами, друзями родини є визначальними в ранній період інкультурації. Причому, якщо в європейському суспільстві головними агентами соціалізації та інкультурації є батьки і перш за все мати, то у традиційних суспільствах у вихованні дитини беруть участь всі члени громади або роду, до якого вона належить.

У більш строгому науковому розумінні терміну «соціалізація» вона постає як процес засвоєння індивідом культурних норм і соціальних ролей, завдяки якій відбувається перетворення людини в соці-

альну особистість. Отримуючи в повсякденній практиці інформацію про різні сторони суспільного життя, людина формується як особистість, соціально та культурно адекватна суспільству. Таким чином,

під соціалізацією розуміється гармонійне входження індивіда в соціальне середовище, засвоєння ним системи цінностей суспільства, що дозволяє йому успішно функціонувати в якості його члена.

Ці особливості вивчає окремий напрямок в етнології – етнографія дитинства. Класичним прикладом подібного дослідження було вивчення способів виховання дітей в США і Японії американським культурним антропологом Р. Бенедикт, здійснене ще в роки Другої світової війни. Хоча її дослідження було засновано тільки на письмових джерелах (художній літературі, підручниках з виховання дітей, опублікованих щоденниках і т. п.), вона отримала дуже цікаві результати. Так, в США дитину з перших днів життя привчали до більш-менш суворої дисципліни. Це виражалося в чітко встановленому режимі сну і годування (до дитини, що прокинулася невчасно, нерідко навіть не підходили), у фіксованому переведенні на штучне вигодовування і т. д. У Японії ж мати завжди і скрізь носила немовля із собою, годувала його в будь-який час, а від грудей відривала тільки перед народженням іншої дитини. Але американці спокійно ставилися до того, що дитина бруднила пелюшки до року, а нерідко і довше. Японці ж привчали дитину проситися в туалет вже в перші місяці її життя. Якщо дитина цього не робила, її відлучали від матері доти, поки не досягався бажаний результат. Американську дитину заохочували до активності і самостійності, японську – до слухняності і дисципліни.

Крос-культурні дослідження показують, що в різних суспільствах цінуються різні якості особистості. Формування і розвиток прийнятих в даному суспільстві якостей особистості відбувається, як правило, шляхом виховання, тобто цілеспрямованої передачі норм і правил гідної поведінки від старшого покоління молодшому. У кожній культурі історично склалися свої способи навчання прийнятної поведінки. Етнологи і соціологи порівняли стилі виховання дітей у різних культурах і виділили два протилежних: японська та англійська.

У Японії вихователь частіше звертається до заохочення, ніж до покарання. Виховувати там означає не сварити за те, що вже зроблено погано, а, передбачаючи погане, навчати правильній поведінці. Навіть при очевидному порушенні правил пристойності вихователь уникає

прямого осуду, щоб не поставити дитину в принизливе становище. Замість осуду дітей навчають конкретним навичкам поведінки, всіляко переконуючи їх впевненість, що вони здатні навчитися керувати собою, якщо докладуть відповідних зусиль. Японці вважають, що надмірний тиск на психіку дитини може дати зворотний результат.

З європейської точки зору, дітей в Японії неймовірно балують. Їм нічого не забороняють, позбавляючи тим самим приводів заплакати. Дорослі абсолютно не реагують на погану поведінку дітей, ніби не помічаючи її. Перші обмеження починаються в шкільні роки, але вводяться вони поступово. Тільки в ці роки дитина починає придушувати в собі стихійні пориви, вона вчиться поводитися належним чином, поважати старших, шанувати обов'язок і бути відданим родині. З дорослішанням регламентація поведінки значно посилюється.

Основним інструментом виховного впливу є тісний зв'язок між матір'ю та дитиною протягом перших років життя, тому дитина чітко розпізнає емоційні реакції матері та відчуває тривогу і сором у разі, коли мати відчуває незадоволення.

В Англії процес виховання ґрунтується на зовсім інших принципах. Англіїці вважають, що непомірний прояв батьківської любові і ніжності приносить шкоду дитячому характеру. Балувати дітей – означає псувати їх. Традиції англійського виховання вимагають ставитися до дітей стримано, навіть прохолодно. М'якість і ніжність вони проявляють скоріше до тварин. Дисциплінуючий вплив на дітей виявляється з самого раннього віку. Якщо дитина мучить кішку або собаку, кривдить молодшого або завдає шкоди чужому майну, його чекає суворе і жорстоке покарання. Карати дітей в Англії – право і обов'язок батьків. З дитинства англійці привчаються до самостійності і відповідальності за свої вчинки. Вони рано стають дорослими, і для дорослого життя їх не треба спеціально готувати. Свідомо відсторонюючись від дітей, батьки готують їх до труднощів дорослого життя. Вже в 16–17 років, отримавши права і атестат, діти їдуть з батьківського дому і живуть незалежно. Розвинута система шкіл–інтернатів також сприяє відокремленню дітей від батьківської родини.

У 50-х роках спеціалістами з культурної антропології почалася кодифікація даних картотеки, що стосуються соціалізації. Розділ соціалізації HRAF містив 9 рубрик – від годування і відлучення від грудей до навчання незалежності, передачі навичок і вірувань. Класифіковані на сьогодні дані мають велике наукове значення не тільки для культурантропологів, а й для психологів, а архівний підхід до вивчення

виховання дітей дозволяє досліджувати його в контексті інших культурних змінних.

До середини 50-х років увагу користувачів HRAF фокусувалася на ступені представленості в культурах шести «основних вимірів виховання» – на тому, якою мірою культура надає значення вихованню дітей:

- слухняності, тобто навчає їх підкорятися дорослим;
- відповідальності (за доручену справу), тобто навчає їх брати на себе відповідальність за прожиток або домашні справи;
- дбайливості, тобто навчає їх допомагати молодшим братам і сестрам, хворим і людям похилого віку;
- прагнення до досягнень, тобто навчає їх докладати зусиль до досягнення – зазвичай у змаганні з іншими членами спільноти – якісного виконання роботи;
- самостійності, тобто навчає їх піклуватися про себе і бути незалежними в задоволенні своїх потреб;
- загальної незалежності, тобто навчає їх свободі від контролю, домінування і нагляду (Barry et al., [20]).

Зрештою дослідникам вдалося звести їх до єдиного двополюсного виміру виховання. Один полюс – навчання поступливості (слухняності, відповідальності, частково – дбайливості), інший – навчання самоствердження (прагненню до досягнень, самостійності, незалежності). Іншими словами, на думку Баррі і його колег, всі культури можна проранжувати від орієнтованих на виховання виключної поступливості до орієнтованих на виховання передусім прагнення до самоствердження.

Наступне питання, відповідь на який шукали американські дослідники – чому спільнота вибирає ту чи іншу практику виховання? Вони припустили, що група зацікавлена у вихованні у дітей в першу чергу якостей, які їм знадобляться у дорослому житті у суспільстві з певним типом господарської діяльності. Їх гіпотеза полягала в тому, що для членів скотарських і землеробських товариств, де цілий рік спільними зусиллями виробляються і накопичуються матеріальні ресурси і навіть можливий їх надлишок (товариств «з великими запасами їжі», за їх термінологією), функціональні насамперед сумлінність, відповідальність і консерватизм. А члени товариств мисливців і збирачів, що характеризуються низькими запасами матеріальних ресурсів (товариств «з малими запасами їжі»), повинні бути впевненими в собі і йдуть на ризик.

При архівному дослідженні 104 товариств гіпотеза підтвердилася: мисливці і збирачі були орієнтовані на виховання у дітей самостійності та незалежності, а скотарі і хлібороби – відповідальності і слухняності. Цей зв'язок зберігся і при використанні наступної дихотомії – цілеспрямованості – слухняності.

Приклади, що підтверджують результати американських культур–антропологів, можна знайти в етнографічних описах багатьох культур. Так, спостерігачі неодноразово відзначали, що для тих, хто займається полюванням і збиранням австралійських аборигенів характерно загострене прагнення до самоствердження. Причому малося на увазі не тільки самоутвердження «в очах інших», пов'язане з бажанням досягти успіху, заслужити «особливу, з ряду геть що виходить репутацію в колективі», але і самоствердження «у власних очах», яке проявляється в самоповазі і почутті власної гідності самих шанованих і улюблених одноплемінниками аборигенів (див. Артемова[1]).

А за спостереженнями М. Мід, займаються городництвом арапеші виховують дитину так, щоб у нього зростала не віра у власні сили, а впевненість, що члени групи завжди придуть йому на допомогу. У цій культурі «потрібна тільки віра в людей навколо тебе. Що робиш ти сам, не має великого значення» (М. Мід [11]).

Проте, можна навести і приклади, що спростовують гіпотезу американських учених. І причина цього не тільки в тому, що дослідження Баррі і його колег – статистичне і було спрямоване на виявлення загальних тенденцій, які в конкретній культурі можуть і не виявитися. Важливіше інше – хоча і в наші дні значення аналізованої концепції для архівних досліджень не піддається сумніву, багато чого в ній визнано занадто спрощеним.

По-перше, самоствердження і поступливість, а також інші виміри виховання, запропоновані Баррі, не обов'язково виключають один одного. На перший погляд японську культуру за основним виміром виховання можна, не замислюючись, поставити на крайній полюс поступливості. Традиційне японське виховання справді спрямоване на формування дисциплінованості і слухняності. Але одночасно в багатьох дослідженнях виявлено, що для японців характерно і прагнення до досягнень. Тільки на відміну, наприклад від американця, японець в процесі соціалізації міцно засвоює, що для досягнення життєвого успіху слухняність корисніше незалежності.

По-друге, як справедливо зазначає І. С. Кон, стиль виховання не менше, ніж від змісту господарської діяльності, залежить від багатьох

інших чинників – соціальної структури суспільства, структури сім'ї і т. п. (Кон, 1988 [5]).

Ці фактори враховувалися в іншому класичному порівняльно-культурному дослідженні – польовому дослідженні «Діти шести культур», яке з 1954 р. проводилося американськими культурантропологами і психологами на чолі з подружжям Б. і Дж. Уайтінг в шести населених пунктах: п'яти сільських поселеннях – в Японії, на Філіппінах, в Індії, в Кенії, в Мексиці, а також у невеликому містечку в США (див. Whiting, Whiting[28]).

Учасники проекту поставили перед собою завдання зібрати систематичні відомості про життя дітей у різних культурах. На першому етапі були складені детальні етнографічні описи шести населених пунктів по багатьом параметрам, що включали і особливості виховання дітей. Була визначена вибірка досліджуваних: по 6 хлопчиків і дівчаток у двох вікових групах – 3-6 та 7-11 років. На другому етапі проекту, який називався «Матері шести культур» – у тих же населених пунктах вивчали стиль материнського виховання. Запитання запропонованого жінкам структурованого інтерв'ю стосувалися їх взаємовідносин з дитиною: а) реакцій – від фізичного покарання до активної турботи – на заклики дитини про допомогу, капризи, сварки з іншими дітьми тощо, б) в більш загальному плані – прояви по відношенню до дитини дбайливості і сердечності чи ворожості та нетерпимості, використання похвал і фізичних покарань. Крім того, в інтерв'ю з'ясовувалися нюанси соціальної поведінки дітей – в якому віці вони починають самі одягатися, грати поза домом, виконувати господарські доручення тощо.

На третьому – основному – етапі дослідження предметом вивчення було поведінка дітей у взаємодії з іншими людьми – дітьми та дорослими (соціальні інтеракції за термінологією авторів), а основним методом – структуроване спостереження за поведінкою дитини в природних умовах: вдома, у дворі, у школі; під час трудової діяльності, навчання або гри.

У кожної дитини було зафіксовано приблизно по 150 інтеракцій, в яких тією чи іншою мірою проявлялися дбайливість, дружелюбність, домінантність, агресивність, самостійність і т.п. Потім за допомогою контент-аналізу всі інтеракції були зведені до 12 основних типів дій:

- шукає допомоги,
- шукає уваги,
- домагається панування,
- відповідально радить,

- пропонує підтримку,
- пропонує допомогу,
- проявляє дружелюбність (торкається),
- робить зауваження,
- дружньо нападає (грубо жартує),
- нападає,
- ображає.

Ці дії були виявлені у всіх досліджених культурах і, на думку авторів, можуть бути знайдені і в ширшій вибірці культур. Якби культури не чинили впливу на соціальну поведінку дітей, то частота дванадцяти його типів була б у всіх культурах однаковою. Однак з'ясувалося, що їх поширеність варіює від культури до культури. Хоча прояви дружелюбності скрізь зустрічалися найчастіше, решта дій займали в ієрархії різні ранги. Так, друге місце у американських дітей зайняв пошук уваги, у мексиканців – пропозиції допомоги, індійці прагнули до панування і т. п.

Отримані результати дозволили авторам зробити висновок, що «у своїй соціальній поведінці діти шести культур не зовсім однакові, але й не повністю розрізняються» (Whiting, Whiting, [28] p. 175). Причини міжкультурних відмінностей вони спробували знайти, розглянувши в якості чинників соціальної поведінки дітей дві незалежні одна від одної особливості культури: ступінь складності соціально-економічної системи (соціальної стратифікації, професійної спеціалізації, політичної і правової централізації і т. п.) і переважну структуру сімей, які можуть бути нуклеарними, що включають батьків і дітей, і великими, що складаються з кількох поколінь.

Виявилось, що ці дві соціальні змінні значимо корелюють з характерною для культури поведінкою дітей при її шкалуванні по двом незалежним векторам: шкалою А з полюсами залежності–домінантності, дбайливості–відповідальності і шкалою Б з полюсами дружньо–теплого і авторитарно–агресивного ставлення до оточуючих.

За шкалою А діти зі складних культур (США, Японія, Індія) мали вищі показники на полюсі залежності та доміантності, ніж діти з простих культур (Філіппіни, Мексика, Кенія). Іншими словами, в поведінці маленьких американців, японців та індійців частіше виявлялися егоїстичні вчинки типу «шукає допомоги та уваги» (залежність) і «шукає панування» (домінантність). А маленькі філіппінці, мексиканці, кенійці частіше «пропонували допомогу і підтримку» (виявляли дбайливість) і «відповідально радили» (виявляли відповідальність).

Інтерпретуючи отримані результати, Уайтінги відзначили значний вплив соціальної структури на характерні для культури стилі соціалізації. У простих культурах велике значення набувають норми спорідненої і сусідської взаємодопомоги, а функціональним є розвиток колективістичних якостей особистості. Як підкреслюють автори, «механізмом, що забезпечує дбайливо-відповідальну поведінку дитини, є його допомога батькам у підвищенні економічного благополуччя сім'ї і в турботі про молодших братів і сестер» (Whiting, Whiting, [28] p. 113).

В складних культурах з безліччю різних ролей і ієрархічною структурою, де навіть родичі часто виступають як конкуренти, більш корисними виявляються вміння домагатися допомоги для досягнення своїх цілей і егоїстична домінантність. Тому, готуючи дітей до ролі дорослих, батьки виховують у них дух змагання і прагнення до досягнень.

За шкалою Б, яка протиставляє дружню поведінку авторитарно-агресивній, великим «теплом» були зігріті відносини дітей з товариств з перевагою нуклеарної сім'ї (Мексика, США, Філіппіни): вони частіше «діяли дружньо» і «торкалися». А в культурах, де збереглися традиції великої родини (Індія, Кенія, Японія), діти частіше виявляли агресивність – «робили зауваження» і «нападали». Іншими словами, і структура сім'ї впливає на те, які правила поведінки передаються дітям у процесі соціалізації.

Психологічні механізми інкультурації

Для фахівців, що вивчають процеси інкультурації, дуже важливим є питання їхніх механізмів. Остаточної відповіді на це питання поки немає, але вчені зазвичай виділяють чотири психологічних механізми інкультурації: імітація, ідентифікація, почуття сорому і почуття провини.

Імітацією називається усвідомлене прагнення дитини наслідувати певну модель поведінки. Зазвичай як приклад для наслідування виступають батьки, але діти можуть орієнтуватися в своїй поведінці на вчителів, однолітків, відомих людей (політиків, артистів, журналістів тощо). Дитина імітує не тільки конкретні операції (наприклад, поведінка за столом), а й те, чому навчають її батьки (наприклад, правильно мити голову і пр.). Потім, через роки, вона буде так само навчати власну дитину. Імітація може бути пов'язана і з неприємними моментами. Якщо дитину карають, ображають, вона спочатку вико-

нає це зі своїми іграшками, а коли підросте – то й зі своїми дітьми. Вважається, що дорослі, які кривдять дітей, самі піддавалися образам в дитинстві.

Ідентифікація – це спосіб засвоєння дітьми батьківської поведінки, установок і цінностей як своїх власних. Діти сприймають особливості особистості батьків та інших, тісно пов'язаних з ними людей. Часто діти обирають професію своїх батьків, щоб стати схожими на них.

Якщо імітація та ідентифікація є позитивними механізмами інкультурації, то сором і провина – негативними. Перші сприяють формуванню бажаної поведінки, другі – забороняють або пригнічують прояви небажаної поведінки. Хоча почуття сорому і провини тісно пов'язані один з одним, вони не в усьому збігаються. Почуття сорому з'являється, якщо вас застали на місці злочину, викрили та зганьбили. Якщо дитина без попиту потягне цукерки або буде підглядати або підслуховувати за батьками і її застануть за цими заняттями, воно буде почувати себе пригніченою і приниженою. Провина виникає внаслідок інтеріоризації настанов дорослих, формування «Супер Его», дитина самостійно відчуває провину, якщо робить щось, що порушує її уявлення про правильну поведінку. В деяких культурах (насамперед християнських) виховання будується на формуванні провини, у східних культурах частіше превалує почуття сорому. Першим теоретиком етнографії дитинства в школі «Культура і особистість» був А. Кардінер, який розглядав ранній період життя людини як час, коли формується основа його особистості. Наявність причинного зв'язку між раннім досвідом дитини і характерною для культури базовою особистістю він доводив за допомогою прикладів з досліджень культурантропологів, що працювали в «полі». Наприклад, на острові Алор жінки зайняті землеробством і тому мало уваги приділяють дітям: нерегулярно їх годують, не вчать говорити і ходити. Внаслідок цього у дітей формується суперечливе ставлення до матері – туга по материнській турботі і одночасно недовіра і ворожість, що в свою чергу призводить до формування відповідної базової особистості – недовірливої, підозрілої, яка характеризується пригніченою ворожістю до зовнішнього світу.

М. Мід була піонером в багатьох областях і створила «еталон польового дослідження» (див. Лур'є [9]). Вона першою в культур-антропології стала використовувати психологічні тести, зокрема тест Роршаха, аналізувати дитячі малюнки та ігри, взяла в руки фото- і

кінокамеру. Звернувши особливу увагу на особливості виховання та поведінки дівчаток, вона спробувала подолати властивий культур–антропології андроцентризм. М. Мід була твердо переконана, що «сама культура є головним чинником, який вчить дітей, як думати, відчувати і діяти в суспільстві» (М. Мід, [11] с.48–49). Як і Кардінер, появу тих чи інших рис характеру вона безпосередньо пов’язувала зі специфікою соціалізації. Так, в 1931 р. в якості головної задачі дослідження папуаських племен Нової Гвінеї Мід розглядала «аналіз різних способів, за допомогою яких культури визначають норми «очікуваної» поведінки чоловіків і жінок» (Там же, с. 50).

Описуючи плем’я мундугуморів, Мід підкреслює, що їх культура характеризується постійними сутичками, насильством і експлуатацією. Ці агресивні і люті канібали ставляться до дітей суворо, позбавляючи їх тепла і ласки. Дослідниця не втомлюється повторювати, що в мундугуморів не люблять дітей, і саме цим пояснює появу у них агресивних і ворожих рис характеру. А в племені арапешей нормою, за спостереженнями Мід, не тільки жінкам, а й чоловікам притаманна материнська дбайливість, прагнення підтримувати і плекати дітей, привчати їх «до безперервного теплого відчуття безпеки», захищати від агресії і бійок. Саме обстановкою доброзичливості і вседозволеності, в якій росте маленький арапеш, пояснює дослідниця те, чому його агресивність не спрямована на інших людей, а з немовляти «поступово формується особистість добродушного, лагідного, чуйного дорослого» (Там же, с. 259).

Іншими словами, Мід приходять до висновку, що агресивність виникає через нестачу любові і турботи, а увага і ніжність прямо ведуть до доброзичливості і пацифізму. Звичайно, до таких спрощених пояснень формування особистості потрібно ставитися обережно. Американський культурантрополог Р. Ронер, саме на основі етнографічних даних, висунув концепцію соціалізації, яка намагається пояснити і передбачити наслідки батьківського прийняття (позитивного ставлення) і відкидання (негативного ставлення) для поведінкового, когнітивного та емоційного розвитку особистості дитини – теорію батьківського прийняття/відкидання (PAR) (див. Rohner, [24]). Ронер виділив три типи можливого ставлення батьків до дитини (розуміння, тепле ставлення і любов; ворожість і агресія; індиферентність), які різною мірою характеризують культури і взаємопов’язані з іншими вимірами батьківської поведінки, зокрема з батьківським контролем. Однак Ронер підкреслює, що батьки в усьому світі зазвичай ставлять-

ся до своїх дітей з теплом і турботою (у середньому для 101 культури притаманний досить високий рівень батьківського прийняття), і розглядає культури, що характеризуються відкиданням дітей батьками, лише як полюс набагато більш широкого континууму. Але сучасні дослідники радять до окремих прикладів культур, в яких батьки «відторгають» своїх дітей, ставитися з обережністю, нагадуючи, що багато з використаних американським дослідниками етнографічних описів робилися на підставі епізодичних повідомлень, а не наукових даних. На їх думку, суспільство, в якому відсутня любов до дітей, слід розглядати не як норму, а як виняток.

В даний час запропоновані Ронером вимірювання методів соціалізації використовуються при дослідженні сприйняття батьківського контролю і прийняття – відкидання в контексті загальноприйнятих в культурі патернів поведінки, іншими словами, вони розглядаються як елементи не об'єктивної, а суб'єктивної культури. Згідно з емпіричними даними в культурах, де строгий батьківський контроль превалює, наприклад у Кореї, він сприймається дітьми та підлітками як норма, а отже, як батьківська дбайливість, а зовсім не як відкидання і відсутність любові. У тих же культурах, де, як у сучасній Німеччині, високо оцінюється поблажлива (permissive) поведінка батьків, суворий контроль сприймається дітьми як відкидання (див. Kagitcibasi, Berry, [23]).

Крім архівних та польових проводяться і експериментальні дослідження міжкультурних відмінностей у практиці виховання дітей. Один з найвідоміших порівняльно-культурних експериментів було проведено в кінці 70-х років під керівництвом канадського дослідника У. Ламберта. Випробувані в ньому були представники сучасних суспільств – одинадцять вибірок з восьми країн Європи (Бельгії – валлони і фламандці, Великобританії, Греції, Італії, Португалії), Північної Америки (Канади – англо- і франкоканадці, США – англоамериканці і американці французького походження) і Азії (Японії).

В експерименті використовувалася стандартна ситуація: прослуховування випробовуваними – батьками шестирічних дітей із середнього і робітничого класів – магнітофонного запису взаємодії дитини з іншими людьми. Реакція випробовуваних на вимовлені дитячим голосом фрази типу: «Мама (тато), допоможи мені», «Віддай мою іграшку, а то як дам», «Дощ скінчився, можна я піду на вулицю?». Ця методика дозволяла виміряти ступінь батьківського терпимості і суворості (см. И. С. Кон, [6]). Виявилось, що суворість батьків пе-

редусім залежить від їх соціального стану. У всіх вибірках батьки-робітники були схильні до більшої вимогливості, ніж представники середнього класу, що, мабуть, є функціональним для виховання слухняності у майбутніх найманих працівників, яким доведеться підкорятися і в дорослому житті. Менший вплив на способи соціалізації дітей надавала етнічна приналежність випробуваних. Основні відмінності стосувалися не ступеня суворості національного стилю виховання в цілому (хоча американці і проявили більший лібералізм і терпимість, ніж європейці), а ставлення до різних вчинків дітей. Ці результати підтвердили попередні спостереження, наприклад давно відомі факти, що японські батьки маленьких дітей порівняно з американськими набагато більш терпимі у всіх ситуаціях, крім привчання дітей до гієни.

У цілому експеримент Ламберта з колегами, проект Уайтінга та інші дослідження, де було використано психологічні методи, виявив меншу варіативність між культурами в способах батьківського виховання, ніж архівні дослідження примітивних культур (див. Berry et al., 1992). Чи пов'язано це тільки з уніфікацією сучасних культур, втратою ними етнічної специфічності, або важливу роль відіграють і використовувані вченими методи, повинні з'ясувати майбутні дослідження.

Запитання для самоперевірки

1. В чому полягають відмінності між процесом соціалізації та інкультурації?
2. Що відбувається в процесі інкультурації у дитячому, а що – у дорослому віці?
3. Що таке культурна трансмісія? Які типи культурної трансмісії Ви знаєте?
4. Охарактеризуйте типи виховання. З чим в культурі вони пов'язані?
5. Проаналізуйте типові варіанти та наслідки виховного впливу в Японії та США.

Завдання для самопідготовки

1. Здійсніть спостереження на дитячому майданчику за дітьми молодшого шкільного віку та заповніть таблицю спостереження.

Дія	Наявність в дітей	Реакція дорослих
шукає допомоги		
шукає уваги,		
домагається панування		
відповідально радить		
пропонує підтримку		
пропонує допомогу		
проявляє дружлюбність (торкається)		
робить зауваження,		
дружньо нападає (грубо жартує)		
нападає		
ображає		
шукає уваги		

2. Проаналізуйте свої ранні спогади та спогади своїх знайомих, що в них переважає – імітація, ідентифікація, почуття сорому, почуття провини.

3. Проаналізуйте наведену казку, та зверніть увагу на цінності, що в ній ретранслюються.

КАЗКА ПРО ТРЬОХ СИНІВ

Жив колись в Криму великий хан і було у цього хана три сини.

Скликав він одного разу своїх синів і каже їм: – Дорогі мої діти, світочі моєї душі, я відчуваю, що могутній Аллах кличе мене до себе.

Мені належить надовго розлучитися з вами. Але нехай сум ваш пом'якшиться свідомістю того, що батько ваш в останні свої хвилини піклується про вашу долю. У кутовій кімнаті палацу, в тайнику, сховав я для вас скриньку з коштовностями. Візьміть її і поділіть між собою все, що там є. Цього вистачить вам на все життя.

Сказавши так, хан зробив останній подих і випив чашу смерті.

Як тільки тіло хана було віддане землі, а душа полетіла разом Азраїлом в рай, сини його прийшли до вказаного місця, щоб взяти заповіданий скарб. Яке ж було їх здивування і жах, коли вони побачили, що схованка порожня, – хтось викрав дорогоцінності. Брати стали

сваритися і сперечатися, звинувачуючи один одного в крадіжці. Так вони сперечалися і сварилися доти, поки старший із них не сказав:

– Немає сумніву, дорогі брати, що коштовності викрав один з нас, бо тільки ми знали про їх існування. Навряд чи крадій зможе розсудити нас. Але є тут в одному селі старий, який прославився своєю мудрістю. Давайте перестанемо сваритися і звернемося до цього мудреця з народу, щоб вирішив він наш спір.

Поміркувавши, що так буде й справді краще, царевичі погодилися з пропозицією старшого брата і негайно попрямували до старого. Мудрий старець прийняв їх, вислухав, як слід, і нарешті сказав:

– Перш ніж оголосити вам своє рішення, прошу нас вислухати казку про трьох чесних людей.

Брати приготувалися слухати, і старий розповів їм таке:

– У дуже давні часи в одній щасливій країні жили хлопець і дівчина, які сильно любили один одного. Але дівчина, крім її волі, була нареченою іншої людини. Коли наблизився день весілля і молодим людям потрібно було розлучитися, юнак гаряче обняв свою кохану і сказав їй:

– О, світло моїх очей, володарка моїх думок! Тепер ми ще разом, і я насолоджуюся твоєю присутністю, але що буде зі мною, коли ти залишиш мене і підеш до чоловіка!

– Та не засмучуйся, володар мого серця, – відповіла дівчина. – Я не стану дружиною цієї людини доти, поки не розділю твого ложа. Ти перший відчиниш брами моєї любові!

І вона дала своєму коханому клятву вірності, закликавши у свідки Аллаха.

У день весілля, коли наречені увійшли до покою, дівчина, перед тим, як лягти на ложі, відкрилася своєму нареченому і розповіла про ту клятву, яку вона дала. Обливаючись сльозами, вона впала до ніг чоловіка і благала відпустити її до коханого, щоб виконати свою обітницю.

Вислухавши зізнання своєї нареченої, наречений як чесна людина, сказав:

– О, дружина моя, послана небом! Вірність Аллаху повинна бути сильніше, ніж вірність чоловікові. Якщо вже ти присягнулася цьому юнакові, то встань і йди виконай свою обіцянку.

Обрадувана дівчина подякувала чоловікові і, вийшовши з його будинку, вирушила до свого коханого. Йти було далеко, а ніч стояла темна. Сталося ж, що коли вона вийшла за місто, їй зустрівся на дорозі розбійник. Побачивши беззахисну дівчину, прикрашену коштовностями, розбійник заступив їй шлях, щоб пограбувати її. Але це бажан-

ня змінилося іншим, коли при світлі зірок він роздивився, що перед ним стояла така красуня, з чарівністю якої міг посперечатися хіба що місяць на чотирнадцятий день свого світла. Ніколи не бачив подібної краси розбійник, як голодний вовк кинувся на дівчину. Але та стала просити пощади і при цьому так жалібно плакати, що скам'яніле серце розбійника розплавалося.

– Чому ти так плачеш, джаним? – Запитав він, звільнивши її зі своїх обіймів.

Бідна дівчина від початку до кінця розповіла, що змусило її йти так пізно вночі по цій дорозі абсолютно одній. Таке щиросерде зізнання ще більше пом'якшило душу розбійника і він сказав:

– Якщо доля твоя накреслена таким чином, о зірка моєї ночі, то в ім'я пророка кажу: не мені губити твою душу. Вірність Аллаху вище всього, непристойно було б мужньому воїну вчиняти так безчесно. Раз ти дала клятву – йди і виконай її!

І розбійник не тільки пощадив свою жертву, але і проводив її до самого будинку, де жив юнак.

Коли дівчина увійшла в саклю свого коханого, той вдавався сльозам і розпачу. Побачивши предмет своїх помислів, він кинувся до красуні, гаряче обійняв її і після багатьох лагідних слів запитав:

– О сонце мого життя! Як могла ти прийти до мене в таку ніч?

– Я прийшла, щоб виконати свою обіцянку, – відповіла дівчина. – Місяць тому в цій кімнаті я присягнулася тобі ім'ям Аллаха, що не ввійду до дому свого чоловіка доти, поки не розділю з тобою твого ложа. І ось сьогодні було відсвятковане моє весілля. У той самий час, коли я повинна була коритися своєму нареченому, я розповіла йому про цю клятву, бажаючи відпустити мене, щоб виконати свою обітницю. І цей благородний чоловік дозволив мені йти до тебе. Коли ж я йшла сюди, по дорозі мене зупинив розбійник і хотів скористатися моєю безпорадністю. Але, побачивши мої сльози, він побажав дізнатися, чим вони викликані. І коли я, нічого не приховуючи, розповіла йому все, цей милосердний чоловік не тільки не заподіяв мені ніякого зла, але і провів мене до твого дому.

Юнак був так здивований розповіддю про цих людей, що, як істинна побожна людина, вигукнув:

– О, серце мого серця! Якщо наречений і цей розбійник виявилися такими благородними, то як я можу розділити з тобою моє ложе! Знай, що мені нічого не залишається, як наслідувати приклад цих людей: йди ж до дому свого чоловіка, і нехай збереже тебе Аллах від

злого ока шайтана. Відтепер я знімаю з тебе обітницю і буду любити тебе, як рідну дочку мого батька!

Подякувавши юнаку, дівчина попрощалася з ним і повернулася додому. Там вона розповіла чоловікові про все, що з нею трапилося, і той довго дивувався благочестям розбійника і хлопця. А дівчина, відчувши себе звільненою від клятви, зійшла на ложе свого чоловіка і розділила з ним всі радощі шлюбного життя.

Закінчивши цю розповідь, мудрець звернувся до трьох братів, які уважно його слухали, і запитав:

– Скажіть, діти мої, хто з цих трьох чоловіків виявився самим благочестивим?

Першим виступив вперед старший син хана і сказав:

– Найбільше благочестя я бачу у вчинку чоловіка цієї чистої, як алмаз, дівчини. Він мав право не вислуховувати прохань своєї нареченої і виконати закон шаріату. Але він благородно відпустив її виконувати дану нею обітницю. Чоловік – ось найбільш благочестивий з усіх трьох!

– О, вірний охоронець мудрості і справедливості! – сказав, виступаючи, другий син хана. – Дозволь мені сказати, що самим благочестивим я вважаю коханого цієї жінки. Побачивши перед собою мрію своїх думок, що прийшла виконати обітницю, він не захотів зловживати її чесністю і, знявши з неї обітницю, відпустив її в будинок чоловіка. Не може бути більшого благочестя, ніж вчинок цього юнака.

З цими словами він сів на своє місце. Тоді встав молодший брат і, вклонившись старому, сказав:

– Як же назвати, скажіть мені, вчинок розбійника, який зустрів вночі далеко від міста прекрасну дівчину і не захотів скористатися нею! О, благовірний мудрець, немає і не може бути більшого благочестя, ніж благочестя цього воїна, найдостойнішого з правовірних.

Уважно вислухавши всіх трьох, старий звернувся до молодшого сина хана і сказав:

– Ану, царевич, діставай скриньку, та швидше! Немає сумніву, що коштовності у тебе. Бо чесний заступається завжди за чесного, закоханий завжди захищає закоханого, а злодій злодія бачить здалеку і горою стає на його захист!

Почувши таке несподіване рішення, молодший син хана був так приголомшений, що негайно приніс захований їм скриньку з скарбами і віддав його старому. А той перерахував усі коштовності і, розділивши їх на три частини, передав в руки трьох братів.

1.4. Етнокультури та їх концептосфери

Тісний зв'язок між культурною історією людства і космічними явищами і геологічними процесами в російській філософії намагалися обґрунтувати представники «теорії російського космізму»: Н. Ф. Федоров, К. Е. Цюлковський, А. Л. Чижевський, В. І. Вернадський. У ХХ ст. в руслі цього напрямку здійснив свої наукові відкриття Л. Н. Гумільов. Він висловив припущення, що народи отримують первинний імпульс культурно-історичного розвитку під впливом космосу. Він сформулював теорію пасіонарності етносів, тобто їх соціальної активності. Висока концентрація космічної енергії на порівняно невеликій поверхні дає початок приблизно тисячолітньої фази плідного розвитку того чи іншого народу. Відповідно до його концепції після закінчення терміну такої фази спостерігається згасання, «засинання, розчинення етносу» в інших народах, що іноді супроводжується соціальними катастрофами та природними катаклізмами. У своїй роботі «Кінець і знову початок» він застосовує свою теорію для розгляду культурно-історичного процесу і дає своєрідні пояснення закономірностям в формування того чи іншого типу культури.

Поняття національної концептосфери запровадив у вітчизняну науку академік Д. С. Лихачов. За його визначенням, концептосфера – це «сукупність концептів нації, вона утворена усіма потенціями концептів носіїв мови» Лихачев [8]. Поняття концептосфери особливо важливе тим, що воно дає змогу зрозуміти, чому мова є не просто засобом спілкування, але й певним концентратом культури – культури нації і її втіленням у різних верствах населення аж до окремої особистості Лихачев [8]

Автор стверджує, що чим багатшою є культура нації, її фольклор, література, наука, образотворче мистецтво, історичний досвід, релігія, тим багатша концептосфера народу Лихачев [8]

Варто відмітити, що при розгляді концептосфери як етноспецифічної каритини світу, стає можливим вивчення ідеального аспекту системи «культура». Концепт завжди потребує інтерпретації, тому що в ньому поєднані поняття і уявлення, стандартизованість та унікальність. Найконкретніші визначення національних концептів не можуть не викликати протесту. Національні концепти, як і національні концептосфери, не можуть бути точно визначені, але можуть бути описані. Описи ці допускають деяку частку суб'єктивізму, закладеного в самій природі концепту.

Її ядро, серединну частину складають ті риси, які властиві всім народам і формуються з порівняно обмеженого набору концептів і констант. Це земля, батьківщина, світ, релігія, праця, сім'я, материнство, батьківство, народження, життя, смерть... Навіть універсалії в національному культурному світі мають різноманітні форми. Земля Франції інша, ніж природа Росії або Італії; католицтво, протестантство і православ'я, визнаючи єдиного Христа, настільки розходяться в аспектах, що церковники протягом століть не тільки не можуть об'єднатися, але цілі десятиліття нерідко вели кровопролитні війни за віру.

Визнаючи єдність світової культури, ми визнаємо, що існують і фундаментальні відмінності між різними культурами. Кожна національна культура має свою власну домінанту, а точніше набір культурних домінант, що утворюють національний культурний простір, національну культурну сферу. Поляризація «Схід – Захід», «Своє – Чуже», «російське – німецьке» і т. п. визначає шкалу оцінок і національну ментальність, проникаючи в мову і в значимі дії і жести – від побутових до ритуально-обрядових. У процесі цього проникнення логічні значення обростають новими смислами, стають концептами. Концепти у вербальній формі в національній концептосфері отримують підтвердження і побутування в концептах невербальних. Вони живуть у пам'яті народу, в особливостях його психічного складу, в національних пристрастях і звичках, в літературі і мистецтві.

Історичний фактор національної культури завдяки роботам В. І. Вернадського, А. Л. Чижевського, Л. М. Гумільова розглядається пов'язаним не тільки з природним, а й з космічним фактором. Найскладніші комунікативні процеси з'єднують матеріальні, природні і вищі духовні аспекти буття, нації і етноси, конкретних людей, що живуть побутовими турботами сьогоденного дня, і тих, кого Л. Н. Гумільов назвав «пасіонарними особистостями» – історичними діячами, повертає хід історії і концентрує в власній долі буттєво початок націй і етносів. Назвемо їх особистісними концептами. Це Октавіан Август, Олександр Невський, Жанна д'Арк, король Артур, Карл Великий, королева Вікторія, Петро Великий і багато інших. Як і всі концепти, вони не однакові за значеннями, вибрані довільно. Їх присутність не стільки історично закономірна, скільки обумовлена національним почуттям. І концептами в історії є не тільки «пасіонарні особистості», а й події: «Бородіно», «Ватерлоо», «Верденський договір»... Історичними концептами можуть бути міста «Рим», «Москва», «Париж», «Ві-

день» – столиці, що уособлюють країни. Але не обов'язково столиці. Кремль або Версаль теж є концептами.

Необхідність виживання народу диктує норми колективізму, форми державного і політичного устрою, прагнення до освоєння нових територій – імперські домагання, а з ними і особливий менталітет. Франція, що володіє помірним кліматом і однорідним національним складом, острівна Великобританія, південна Італія... – всі вони несуть у своїй культурі прикмети рідної землі. Універсальний концепт «батьківщина» виступає в природній оболонці – російської березового гаю, клена для Канади, верескової пустки для Шотландії, лондонських туманів, олюднений працею багатьох поколінь впорядкованої землі – Іль-де-Франса.

Але ґрунт, на якій людина мешкає, не тільки його земля – його тегга, вона і patria – земля його батьків, що володіє історією, закріпленою в пам'яті, в переказах і в міфах. Родовий початок і релігійна сфера з'єднуються в концептах, продукованих історією. Версаль або Потсдам, віденське кафе або паризькі бульвари – не лише імена або підмостки сцени, на якій розігрувалися акти національної історії.

Міжкультурна комунікація, що збагачує національні культури, явище неоднозначне. Вона може сприяти створенню вторинної мовної особистості. Вона сприяє зняттю протиріччя «свій–чужий», але вона може бути і зняряддям культурної експансії, що знищує чужу культуру.

Мови культури вимагають перекладу, і переклад цей здійснюється не словами, а концептами.

Російське

Етимологічно слово «росіяни» є прикметником і означає тих, хто відноситься до Русі. Походження етноніма «Русь» належить до числа дискусійних. Росія – не тільки найбільша, але і найхолодніша країна, що знаходиться в суворій кліматичній зоні. На 80% території країни позитивна температура утримується менше 90 днів у році. На островах Арктики і на узбережжі Північного Льодовитого океану клімат дуже суворий, зима тут триває 7-9 місяців у році. У Східному Сибіру знаходиться полюс холоду Північної півкулі. З цієї причини Сибір з її потенційно невичерпними запасами землі здебільшого непридатна для землеробства. Порівняння середньосічної температур (Берлін 0° С, Париж +3° С, Лондон +5° С, Нью-Йорк +10° С, Москва – 11° С) дозволяє стверджувати, що російська людина повинна працювати іс-

тотно інтенсивніше, щоб досягти рівня життя громадянина розвинених європейських країн. Як найбільша і найхолодніша країна у світі, Росія потребує значно більших витрат енергії на душу населення. Чим більше територія, тим більше потрібно енергії для забезпечення потреби її населення порівняно з країнами з компактним проживанням.

Такий самий стан спостерігається і в області релігії. З 150 млн. населення Російської Федерації переважна більшість віруючих є православними християнами, хоча на території Російської держави представлені практично всі світові релігії і конфесії. Православ'я виявилось глибинно пов'язаним з колишнім світорозумінням. Як у давні, так і в сучасні часи Земля шанувалася як загальна матір. Гріхом було образити священну землю. І сьогодні звернення до Батьківщини-матері, Вітчизни, до матері сирої землі, до Росії як носія вищих цінностей (Святої Русі) постає стійкою домінантою національної свідомості.

Іншою особливістю російського світу постає безмежність просторів, незахищеність природних кордонів. Це вплинуло на уклад життя; споруди в таких умовах мали тимчасовий характер, житла не могли знайти вид закінченості, при всякому нападі їх залишали майже без жалю. Відсутність різко позначених природних кордонів, безкрайніх просторів надавали кочовий характер жителям. Завжди можна було перейти на інше місце в пошуках кращої долі, не влаштовуючи свій будинок навечно на одному місці. На Руській рівнині виробилися громада, «мир».

Природні кліматичні умови життя Росії обумовлювали співвідношення особистих і суспільних інтересів. Соборність як засіб колективного буття, як вираження спільної долі народу є не тільки іманентною, внутрішньою психологічною або духовною якістю росіян, а й суворою необхідністю, продиктованою вкрай несприятливими умовами. Нескінченно важким завданням, що стоїть перед російською людиною, було завдання організації, оформлення своєї неосяжної землі. Модель російського космосу – це шлях-дорога. Русь – трійка, що несеться в нескінченну далечінь. Одна з форм російської логіки – три крапки, незавершеність. Особливість російської культури – відкритість. Про це писали багато філософів і художників. І заповітна мрія російської душі – почати все спочатку. Звідси – незадоволеність реальним, туга за ідеальним світом, спрага світлого майбутнього, шукання кращого місця, «нового царства», постійне прагнення мчати кудись «за тридев'ять земель». У минулому тут лежали витoki мандрівництва.

Ліс і степ як життєвий і смисловий простір східних слов'ян перебували у взаємному протиріччі один одному. Російський ліс давав різноманітні матеріали, годував, одягав східних слов'ян. Ліс визначав весь уклад життя. З грецької міфології від Гесіода прийшло подання про золоте, бронзове і залізне століття людства. Однак традиційне господарство російського народу дає повне право говорити і про «дерев'яне століття». У слов'янському будинку з дерева робили буквально все, від самого житла до ложок. Дерево і село – споріднені слова. Крім того, ліс давав дичину, ягоди, гриби. У лісі виділялися особливі, «шановані» дерева, зазвичай непомірної висоти або товщини: дуб, береза, сосна. Історики пишуть, що голод зовсім не був постійною прикметою давнього життя. Ще за Івана Грозного армія іноді відправлялася в похід зовсім без продовольства, тому що шлях її лежав через ліс.

Але крім благ, що дарується людині, ліс завжди приховував чимало загадок і смертельних небезпек. Ліс погрожував російській людині ведмедами, вовками, в лісах ховалися розбійники. У творах російського фольклору ліс населяють зловісні істоти – Баба Яга, Лісовик, «нечиста сила». «Лісовик» буквально означає «лісовий». У лісі була потрібна обачність, ліс, за самою своєю природою, не допускав діяльності занадто запальної, відважної. Він вимагав щохвилиної зосередженості, точного зважування всіх зустрічних обставин. Правило лісового життя: сім разів відміряй і один раз відріж. Кордон між лісовою і степовою смугами проходив з південного заходу на північний схід, від гирла Десни до гирла Оки по лінії Київ–Нижній Новгород. Географічною основою російської історії, за Г. Вернадським, є співвідношення лісової і степової зон, боротьба лісу і степів, межі між якими були розмиті – і в ландшафтному, і в господарському відношеннях. Землеробство вбиває клин між лісом і степом. Російський народ виступав носієм землеробської культури, однак поряд із землеробством він був посередником між лісовими промислами і степовим скотарством.

Соборність

«Соборність» відображає історичний досвід і геополітичні константи російської національної концептосфери, займаючи в ній центральне місце. Видається, що саме цей концепт є системоутворюючим. Соборність пов'язана зі своєрідністю етнічних процесів. Л. Н. Гумільов, говорячи про Євразію, має на увазі не тільки конти-

нент, а й суперетнос з тією ж назвою. За концепцією вченого, «Росія стала спадкоємицею Тюркського каганату і Монгольського улусу, і їй традиційно протистояли на Заході – Європа, а на Далекому Сході – Китай, на Півдні ж – ісламський світ». Кожен етнос пристосований до свого ландшафту. Якщо ландшафт змінюється радикально, то радикально змінюється і етнос. Різноманітність ландшафтів Євразії вплинула і на етногенез її народів. Росіяни освоювали заплави річкових долин, тюрки і монголи – степову смугу, палеазиати – тундру. З позиції євразійців, симбіоз двох культурних регіонів (Заходу і Сходу), постійний діалог між ними в межах однієї країни зумовили формування таких рис, як терпимість до інших націй.

По-друге, становлення соборності продиктовано природними умовами. Ґрунти в Росії переважають малородючі, вимагають багаторазової обробки полів, що було нереальним, оскільки ранні заморозки і сніжний покрив надмірно скорочували період, придатний для сільськогосподарських робіт. Суворий клімат, екстенсивний спосіб землеробства вимагали вагомих затрат праці і зусиль великої кількості людей. Громада ставала відповіддю на виклик природи.

Общинні традиції багато в чому визначили основи національного характеру російської людини. Громада, будучи «основним типом соціальності», створила традиції та форми самоврядування – сільські сходи, де всі проблеми вирішувалися «світом». Духовно-моральний лад життя громади характеризувався взаємодопомогою. Люди в громаді допомагали один одному, працювали не за страх, а за совість. «Добре братство миліше багатства». Громада породжувала «спільність свідомості», готовність відгукнутися на чужий біль, почуття жалю.

І артіль, і рада, і світ, висловлюють дух єднання, спільноти, соборності. Енергія з'єднання, колективізму пронизує всі основні аспекти російського життя. Тому в ній так важко приживається регламентація. Юридичний стиль поведінки у відносинах приватних людей нерідко видається чимось непривабливим і навіть аморальним. Кордон, дистанція між людьми часто розмиті. Складно змішуються в сучасному російському житті офіційний і неофіційний стилі.

Воля

У російській культурі в концепті «воля» присутні конотації простору, широкого простору. Воля породжує асоціації з полем, степом. Для російського народу природа завжди була волею, привіллям.

Широкий простір завжди володів серцем російським. Генезис концепту воля сходить до тих часів, коли російський селянин був повним (вільним) господарем свого життя, коли насправді «вольний», тобто вільний, був кожен селянин, який носив у собі вмилу і звичну силу, володів великою таємницею з дикої землі створювати родючий ґрунт.

Вираз «вільна воля» на перший погляд здається безглуздом, як і фразеологізм «вольному воля», тому що побудовано на тавтології. Але глибинне осмислення його в духовно-культурному контексті дозволяє констатувати, що «вільна воля» – свобода без будь-яких обмежень, простір в діях, незалежність (від усього), непідвладність (нікому), моральна міць, бунтарство: «У полі дві волі – хто подужає», «Дай йому волю – він все переверне», «Дай душі волю, захоче і боле», «У чистому полі чотири волі: хоч туди, хоч сюди, хоч куди хоч».

Воля – специфічний російський концепт. Воля перекладається, наприклад, на англійську мову як will – «бажання» або частіше freedom – «свобода». Для російської людини «свобода» – це воля, не обмежена певними нормами. Для англійця «freedom» асоціюється, скоріше, з особистими правами і особистим простором індивіда. У міжкультурній комунікації російська «воля» загрожує «вибухом» необмеженого бунту.

Молодецтво

Молодецтво – не просто сміливість, відвага, хоробрість. Всі ці характеристики посилюються такими ознаками, як нестримна, відчайдушна, хвацька, тобто нестримна, нічим не стримувана, неощадлива, смілива до безрозсудності.

Молодецтво вимагає простору, ступу, свавілля. Російська завзятість пов'язана з ризиком, з важко перекладним «авось», які загрожують не самими перемогами, але часом і несподіваними поразками. У концепту є і негативний полюс. Удатний, лихий чоловік–зłodій, розбійник. У асоціативно–вербальній мережі «молодецтво» нерідко сусидить з визначенням «лихий».

До семантичного поля слова «молодецтво» виявляється причетним «подвиг». Обидва ці концепти до кінця не перекладаються на інші мови, несуть, на думку Д. С. Лихачова, «потаємні риси російської людини», хоробрість, помножену на простір. Концепт «молодецтво» діалектично пов'язаний з іншими національними концептами російського культурного світу.

Безмежність

Для російського світу актуальними смислами – переживаннями є остання, крайня межа, максималізм, крайня ступінь, гранична можливість. Російська душа вражає своєю надмірністю у всьому, своїм постійним виходом «за межі». Ця особливість обумовлена в тому числі географічними та історичними особливостями національного буття. Неосяжні простори, екстремальний і схильний до різких коливань клімат зумовили такі ситуації, коли виживання народу залежить від наднапруження життєвих сил, будь то боротьба з суворою і непередбачуваною природою або захист від зовнішньої загрози.

Надмірність у позитивному сенсі сприймається як широта і відкритість душі, відсутність дріб'язкової обачності. Це проявляється, наприклад, в доброзичливій гостинності, хлібосольстві. У всьому світі росіяни традиційно вважаються дуже гостинними людьми. Якщо вас запросили в гості, будьте готові до того, що вас так нагодують, що вам ще довго не захочеться їсти. Причому це відбудеться навіть у тому будинку, де живуть не дуже багаті люди. Поділитися в пориві щедро безміру останнім, але не вдарити в бруд обличчям – характерна особливість російської природи.

Проте є у цієї властивості і зворотна сторона. Російська людина звикла марнотратно ставитися до життя, керуючись принципом «Бог дав, Бог взяв». Звідси безтурботність, безрозсудність, надія на «авось». За таким марнотратством ховалася тверда впевненість, що всього і так багато. Безмірний характер прояву душевних сил може породжувати максималізм, екстремізм, фанатичну нетерпимість. Ці душевні стихії частково визначили переривчастий, стрибкоподібний хід історії Росії. Відсутність у російських людей якоїсь «серединної» стійкості проявляється в «контрастності» поведінки, в крайніх протилежностях.

Віра

Протягом багатьох століть визначальним чинником російської культури була православна віра, яка визначала моральність. Судили про віру по акуратних відвідинах церкви, щодо дотримання обрядів, але особливо за ступенем виконання основних заповідей. «Хреста на тобі нема» – говорили людині, що зробила безсовісний вчинок. «Живе по-божому», «живе по-християнськи» – говорили про тих, хто був совісний і милосердний. Віра підтримувала в російській людині почуття відповідальності за інших і почуття відповідальності перед Богом,

тверду впевненість, що в житті є напрям, зміст. Віруюча людина здатна боротися з екзистенційною самотністю. Поклоніння Богу яскраво відображено в мові: «Жити – Богові служити», «Кожен за себе, а Бог за всіх», «Російським Богом да російським царем святоруська земля стоїть», «Боже усім суддя», «Російський Бог великий», «З Богом підеш – до блага дійдеш», «Русь свята, православна, богатирська, мати святоруської землі». Віра була найважливішою частиною духовного життя народу, що знайшло підтвердження в прислів'ях і приказках: «Віра рятує», «Віра і гору з місця зрушить», «Змінювати віру – міняти і совість», «У них віра хороша», «Без добрих справ віра мертва перед Богом». Про це розмірковували найбільші російські мислителі. За думки І. А. Ільїна, важливо не тільки те, у що віриш, але ще і те, чим, тобто якими силами душі здійснюється віра.

Згубним для російської культури, якщо врахувати її православну сутність, був насильницький атеїзм, часом спрямований проти основ народної ментальності. Разом з тим небезпечним для російської культури було перетворення правлячої церкви в інструмент державної політики напередодні Жовтневої революції. Дійшовши до межі у викорінненні релігії, пострадянське суспільство почало відроджувати її. Маятник хитнувся у зворотний бік. Прагнення у всьому дійти до межі здатне проявлятися як у руйнуванні, так і в творчій роботі. Однак ніколи в російському суспільстві до кінця не переривалася глибинна релігійна традиція, яку втілювали в собі старці і стариці, ченці і митрополити, послушники і священники.

Туга

Серед концептів російської культури «туга» займає одне з центральних місць. Внутрішня форма слова «туга» не прояснена остаточно. Його значення в давньоруській мові групуються навколо ознаки «сором, тиск, натиск».

Н. А. Бердяєв акцентував відмінність між тугою, страхом і нудгою. Перше – направлено на вищий світ, останні два – на нижчий. У страху присутня небезпека, в нудзі – порожнеча і вульгарність нижчого світу. Сумує ж людина по чомусь іншому, ніж цей тлінний світ. Туга супроводжується самотністю, відчуттям залишеності Богом, але вона ж пробуджує богосвідомість, дає надію.

«Туга» виявляється пов'язаною за принципом додатковості і взаємного заперечення з концептами «безмежність» і «молодечтво». Відразу згадується суто російське протиставлення: «буянннн удалое»

і «серцева туга». У цьому ж вірші А. С. Пушкіна намічений асоціативний ряд російської туги – «зимова дорога», «нудна дорога», «глухомань і сніг», «сумний місяць», «сумні галявини», рівнина, сніг, ніч. Самотність і туга неминуче зчіплюються один з одним, що особливо характерно для такої сфери концепту, як «туга за батьківщиною». Найбільше зустрічається серед російських емігрантів, вона виражається найчастіше словом іноземного походження – «ностальгія». Цікаво відзначити, що слово «ностальгія» у російській мові часто неправильно вживається в значенні «туга за минулим», тоді як в англійській мові рівноправно співіснують два значення відповідного: «туга по дому/батьківщині» і «туга за минулим». У вірші Арсенія Тарковського «Речі» виявляється нова грань образу – «туга за майбутнім» («але тільки по прийдешньому сумую і не шкодую починати спочатку»).

Образ російської туги виявляється надзвичайно живучим. У національній концептосфері російської культури продовжує активно відчуватися внутрішня форма слова – тіснота, лещата на противагу широті, удалі, волі.

Англійське (English)

В даний час Англією називають одну з частин Сполученого Королівства поряд з Шотландією, Північною Ірландією та Уельсом. Той факт, що поняття «Англія» не дорівнює поняттю «Великобританія», повинен бути виділений особливо, так як самі жителі Британських островів дуже ревно ставляться до питання своєї національної ідентичності (незважаючи на те що більшість з них поєднують в собі англосаксонські, валлійські, ірландські і шотландські корені). Однак, оскільки населення Англії приблизно в п'ять разів перевершує населення інших трьох частин, разом узятих, Великобританію, як правило, асоціюють з Англією. Для формування англійського характеру вирішальним стало острівне положення країни. Не випадково саме тут виник роман про Робінзона Крузо. Взагалі в англійській літературі можна знайти безліч творів, дія яких розгортається на острові («Утопія» Мора, «Кораловий острів» Беллентайна, «Острів скарбів» Стівенсона, «Повелитель мух» Голдінга та ін.), оскільки у свідомості англійського читача будь-який острів підсвідомо асоціюється з рідною країною.

Для англійців характерне відчуття відокремленості від решти світу (про поїздки до країн континентальної Європи кажуть: «поїхати в Європу» або «на континент»), замкнутість, відособленість, відчут-

тя, що світові бурі її не стосуються (так було принаймні до початку двох світових війн та винаходу ядерної зброї в XX столітті). «Те, що робиться по той бік Ла-Маншу, сприймається англіцями як відбувається в іншій культурі і цивілізації», – пише російський дослідник В. Шестаков. Навіть сьогодні, на його думку, протока являє собою у свідомості британця подобу середньовічного рову, що відокремлює міську цивілізацію від варварства, впорядковане життя від хаосу. Океанічний клімат дає велику кількість опадів і туманів, сильні вітри, мало сонячних літніх днів, невелику різницю зимових та літніх температур. Все це сприяє формуванню твердості характеру, загартованості тіла і духу, стриманості у вираженні почуттів та емоцій.

Особливість англійської природи полягає в її незвичайному розмітті при малих розмірах країни. Ландшафт тут надзвичайно мінливий: рівнини змінюються горами, гори обриваються в океан, зелений килим переходить у крейдяні скелі. Не менш різноманітний і архітектурний пейзаж. Кожне графство Великобританії відрізняється своїми будівельними матеріалами, технікою, стилями. Звідси парадоксальне з точки зору іноземних спостерігачів поєднання прихильності традиціям, конвенціональним нормам і ритуалам, з одного боку, і плекання індивідуальності, нерідко приймаючої ексцентричні форми, – з іншого. У. Емерсон зазначав, що Англія – країна протиріч і несподіванок: «Англійському характеру властиві не сталість і одноманітність, а різноманітність і різнорідність». Він підкреслював, що ця матеріалістична нація дала світові велику кількість містиків і поетів, що, будучи невтормними мандрівниками, англійці в той же час і пристрасні садівники, прихильники своєї країни і домашнього затишку; хороші друзі, але вороги, яких не побажаєш нікому; мирний народ, але якщо їх роздратувати, надзвичайно войовничий. Саме англійці при всій їх законслухняності створили кращі детективи, при всьому їх конформізмі вони володіють схильністю до ексцентричності і всіляко культивують індивідуальність.

Спробуємо виділити особливо значущі концепти англійської культурного світу.

Будинок

Англійське «home» зазвичай перекладається на російську мову як «будинок, житло, домашнє вогнище, сім'я». Однак Карен Хьюїтт у своїй книзі «Зрозуміти Британію» відзначає, що будинок для англійця не тільки місце, де він живе, але і вся атмосфера, створена людьми, які

там мешкають. При цьому англійське уявлення про будинок як житло значно відрізняється від континентального. Для більшості англійців будинок – це цегляна будова з кімнатами на першому і другому поверсі. Біля кожного будинку є свій садок (нехай навіть дуже маленький), який становить гордість господарів. Його показують гостям, за ним ретельно доглядають, в нього вкладають чималі кошти.

У цілому англійський будинок являє собою мікромодель острова: глухий паркан відгороджує від зовнішнього світу і шматок любовно обробленої землі – маленький, доглянутий, окультурений. В основі англійської концепту «home» неважко розгледіти, що витікає із географічного положення країни – ідея відокремленості від решти всього світу і замкненості у своєму невеликому затишно облаштованому просторі. Не випадково англійці так прив'язані до своїх будинків. Започаткована в 60-ті роки спроба впровадити у Великобританії багатоквартирні будинки провалилася, і забудовані ними квартали швидко перетворилися на нетрі. Англія заселена дуже компактно. Особливо її південна і центральна частина. Однак це не заважає англійцям жити відокремлено. І тут виявляють себе два інших найважливіших для англійської ментальності концепти: «freedom» і «privacy».

Свобода

Концепт «свободи» (freedom), так само як і концепт домашнього вогнища, органічно впливає з геополітичного та історичного факторів. Країна розташована на острові, який відділений від суші – ніби незалежний від континенту. Після норманського завоювання 1066 р. Англія жодного разу не була захоплена іноземцями. Британія не знала тиранії. Королівська влада дуже рано була врівноважена владою парламенту. Перші політичні свободи в Англії з'явилися вже в XVII столітті, коли у Франції про них ще не думали. У цей час журналістів стали допускати на засідання парламенту і їм було дозволено публікувати матеріали про засідання в газетах. Прості люди в багатьох містах почали утворювати так звані «conversation clubs» – «дискусійні клуби», де обговорювалися актуальні політичні питання. Англійці і тепер пишаються незалежністю засобів масової інформації і вважають, що можуть отримувати з них абсолютно об'єктивне уявлення про те, що відбувається в їхній країні та світі. Одна з найпопулярніших англійських газет носить назву «Independent» – що підкреслює її свободу від інтересів будь-яких політичних партій. Англійці вкладають у поняття «freedom» зміст: можливість робити те, що хочеш, і

не робити того, чого не хочеш. На підтвердження сказаного А. Вежбицкая цитує Локка, який у своєму «Досвід про людське розуміння» писав: «... свобода вибору полягає в нашій здатності діяти або діяти у відповідності з нашим вибором, нашою волею».

Приватне життя, приватність

Для англійського національної свідомості приватне життя, приватність (privacy) і свобода (freedom) визначаються один через одного, складаючи єдине смислове ціле. Конфіденційність є реакцією на скупченість, бажанням захистити особистісний простір, яке англійці відчувають майже фізично як продовження власного тіла і оберігають дуже ревно. Водночас «privacy» впритул підводить нас і до розуміння англійської стриманості, яка зовсім не є наслідком відсутності емоційності, як це представляється багатьом іноземцям, але прагненням зберегти комфортну обстановку спілкування, небажанням збентежити співрозмовника. Англієць, скутий рамками етикету, за зауваженням Прістлі, прагне додому, щоб там, нарешті, розслабитися в приватній обстановці, випустити на волю свою справжню сутність.

Здоровий глузд

«Common sense» традиційно перекладається на російську мову як «здоровий глузд». Проте слово «sense», яке нерідко виступає як синонім всього виразу, має в англійській мові безліч словникових значень, серед яких «сенс» далеко не головне. Першим значенням, яке пропонують словники, є «почуття, відчуття, свідомість». Причому звертає на себе увагу той факт, що в англійській «sense» містяться два моменти, які в російській мові розрізняються: «почуття» і «свідомість, розум». Та ж подвійність зашифрована і в дієслові «to sense», який поєднує в собі значення: «відчувати, відчувати і розуміти». У цих семантичних відтінках проявляється схильність англійців до емпіризму. Емпіричний підхід проявляє себе в багатьох областях англійської культури: у філософії, праві, мові. Емпіричне ставлення до життя зашифроване і в менталітеті. При всій зовнішній простоті граматичного ладу всяке правило має велике число винятків, внаслідок чого оволодіння англійською мовою не може бути зведене до досягнення якоїсь абстрактної схеми, але припускає скрупульозне запам'ятовування окремих випадків («прецедентів»).

Вікторіанці, за свідченням письменника М. Арнольда, здійснювали розсудливі вчинки не просто тому, що вони здавалися їм такими,

але тому, що знаходили особливе задоволення в можливості слідувати велінням обов'язку і здорового глузду. Таким чином, розглянутий концепт лежить в основі властивої британцям законослухняності, служить оплотом соціальної стабільності та відомого консерватизму. «Common sense» виявляється найтіснішим чином пов'язаним з іншими концептами, складовими «англійскість»: «джентльмен», «стриманість», «прихильність традиціям».

Чесна гра

Концепт «fair play» вживався спочатку стосовно до спортивних заходів і поведінці джентльменів, в них беруть участь. Пізніше відбулося розширення його смислової сфери. Концепт «чесна гра» означає, що джентльмени грають за правилами і в житті. Концепт «fair play» викликає асоціації з англійською чесністю і повагою до інших. У національному культурному світі велику роль грає дотримання писаних і неписаних правил, дійсних не тільки під час, але також до і після гри. При цьому правила дотримуються як переможці, так і переможені. В основі концепту «fair play» – властивість англійської ментальності, яке можна назвати «gentleman's agreement» (джентльменська угода). Це усна угода, заснована на взаємній довірі. Ставлення до людей як до рівних собі передбачає справедливе, відкрите, чесне у своїх намірах, «чисте» ставлення. У англійському розумінні справедливо лише те, що законно. Таке трактування підтверджує і ідіома «fair and square», яка означає: «чесно, за правилами». Таким чином, у свідомості британців чесним є те, що не суперечить здоровому глузду, правилам і закону.

Стриманість

Сенс концепту можна передати так: бути твердим, проявляти витримку, не розпускати нюні. Англійці високо цінують здатність приймати невдачі або неприємності без видимого невдоволення; вміння зберігати спокій, не показуючи почуттів. Ці риси сприймаються як типові для всякого англійця, особливо для представників вищих верств суспільства. Уміння «to keep stiff upper lip» виробляється всією системою виховання. Особливу увагу формуванню цієї навички приділяється в приватних школах, так званих «boarding schools», де навчаються діти з заможних сімей.

Навіть на рівні граматики в англійській мові існує протиставлення почуття і способів його зовнішнього прояву. В англійській мало не-

перехідних дієслів, що виражають емоції, таких, як «worry» (турбуватися, хвилюватися), «grieve» (горювати, засмучуватися). Причому в сучасній мові простежується тенденція до поступового зникнення цілого семантичного ряду: «rejoice» (радіти) «pine» (нудитися, знемагати). Нерідко ці дієслова вживаються в іронічному сенсі. Багато неперехідних дієслів, за спостереженням А. Вежбіцкої, висловлюють негативні оцінки: «sulk» – дутися; «fret» – дратуватися, турбуватися, хвилюватися; «gave» – біснуватися, шаленіти; «fume» – кипіти (від чого–небудь), дратуватися. Замість дієслів в англійській мові для вираження емоцій і почуттів зазвичай використовуються прикметники. Ту ж схильність до стриманості в прояві емоцій дослідники відзначають і на лексичному рівні. Характерно що для вираження як негативних, так і позитивних моральних суджень англійці зазвичай вдаються до різного роду пом'якшувальних виразів: «quite awful» – буквально: досить жахливо; «quite nice» – буквально: досить мило. Англійці воліють використовувати гіперболи при вираженні позитивної оцінки звичайних речей (плаття, квіти), але не серйозних моральних чеснот. Стриманість у прояві почуттів найтіснішим чином пов'язана з пуританським віровченням, яке всяку надмірність трактує як гріх.

Традиції

Англія – країна з давньою історією та унікальними традиціями. Одна з характерних рис англійців – консервативність в смаках і переконаннях, прихильність до усталеного порядку речей. Багато старовинних церемоній продовжують існувати в сучасній Великобританії, і не тільки в якості приманки для туристів; вони є для британців зв'язком між сьогоденням і далеким минулим. Такий зв'язок, що втілює безперервну послідовність подій, мабуть, дає англійцям відчуття сталості в безперервно мінливому світі. Тяжіння до сталості, стабільності виникає в англійському характері як відповідна реакція на англійські природно-кліматичні чинники: абсолютно непередбачувану погоду, яка змінюється кілька разів на день; мінливий ландшафт, який на порівняно невеликій території вражає своєю різноманітністю.

Запитання для самоперевірки

1. На чому побудовано поняття концептосфери?
2. Чому вивчення етнічної концептосфери важливе для успішної міжетнічної комунікації?

3. Чим зумовлено відмінності між російською та англійською концептосферами?
4. Що є схожого та відмінного між російською та українською концептосферами?
5. Пригадайте базові поняття англійської концептосфери.

Завдання для самопідготовки

1. Ознайомтесь з теорією пасіонарності С. Гумільова та сформулюйте власну думку з цього приводу.
2. Проаналізуйте особливості української концептосфери.
3. Прочитайте наведені у додатку 3 уривки та спробуйте виокремити елементи концептосфери.

Творче завдання

1. Створіть власний варіант концептосфери для тієї культури, яку Ви обрали. Для цього буде необхідно проаналізувати:
 - природно–географічне положення країни,
 - основні історичні події,
 - принципи та ідеї, що відображені у мові та створюють системи самовизначення народу,
 - систему цінностей та оцінки подій (на основі ЗМІ та художньої літератури).
2. Чим ця концептосфера схожа і чим відрізняється від української?

1.5. Феномен субкультури

Вивчення молодіжних субкультур здавна становить важливий напрям соціології молоді. З 60-х років ХХ століття до цієї проблематики звернулися провідні соціологи різних країн світу; у вітчизняній ж соціології аналіз молодіжних субкультурних феноменів до кінця 1980-х років вівся в дуже вузьких межах і не був скільки-небудь значимою областю молодіжних досліджень.

З кінця 1980-х років увагу дослідників до молодіжних субкультур Росії стало більш помітним – як у нас, так і за кордоном. У 2000-ті роки дослідницька активність в цьому напрямку посилилася. Деякі автори прагнуть прояснити субкультурні характеристики молоді в рамках окремих територій (наприклад, до такого шляху, за мотива-

ми цілком практичному, схильні дослідники НДЦ «Регіон» Ульяновського держуніверситету, керованого проф. Є. Л. Омельченко; увагу до субкультур молоді на регіональному рівні проявляють дослідники Санкт-Петербурга).

Звертає на себе увагу те, що тут під молодіжною субкультурою розуміється «культура певного молодого покоління, яке володіє спільністю стилю життя, поведінки, групових норм, цінностей і стереотипів». Автор наполягає на тому, що молодіжна субкультура – характеристика саме цілого покоління, що «існує якесь субкультурне» ядро», яке притаманне тією чи іншою мірою всьому молодому поколінню». Треба думати, ця точка зору має чимало прихильників.

У 1950 році американський соціолог Девід Райзмен у своїх дослідженнях вивів поняття субкультури як групу людей, які навмисно обирають стиль і цінності, віддають перевагу меншості. Більш ретельний аналіз явища і поняття субкультури провів Дік Хебдідж у своїй книзі «Субкультура: значення стилю». На його думку, субкультури залучають людей зі схожими смаками, яких не задовольняють загальноприйнятні стандарти і цінності.

Француз Мішель Мафессолі у своїх працях використовував поняття «міські племена» для позначення молодіжних субкультур. Віктор Дольник у книзі «Неслухняне дитя біосфери» використовував поняття «клуби».

У СРСР для позначення членів молодіжних субкультур використовувався термін «неформальні об'єднання молоді», звідси жаргонне слово «неформали». Для позначення субкультурного співтовариства іноді використовується жаргонне слово «тусовка».

У широкому сенсі під субкультурою розуміється часткова культурна підсистема «офіційної» культури, яка визначає стиль життя, ціннісну ієрархію і менталітет її носіїв. Тобто субкультура – це субкультура чи культура в культурі.

Субкультура – це особлива сфера культури, суверенне цілісне утворення всередині пануючої культури, яке відрізняється власною системою цінностей, звичаями, нормами, традиціями.

Молодіжній субкультурі належить особливе місце в числі різноманітних субкультур сучасного суспільства. У наш час кількість субкультур набагато збільшилася, пов'язано це з тими змінами, що відбуваються в нашому суспільстві. Якщо суспільство і батьки не можуть

запропонувати дитині або підлітку ефективних культурних зразків і символів виживання, соціалізації – то він шукатиме їх сам. Підліток прагне увійти до групи людей, в якій він перестає відчувати себе самотнім, йому є про що поговорити з іншими людьми, а значить, у нього знижується почуття тривоги. Почуття тривоги та самотності сприяє активному пошуку себе і реалізації своїх здібностей в межах молодіжних субкультур.

Слід враховувати, що молодіжна культура не являє собою деяку змістовну єдність (якийсь набір обов'язково однорідних цінностей), а об'єднує молодь, причому молодь з різних соціальних груп, за допомогою специфічного механізму свого функціонування. Сутність цього механізму полягає в тому, що існують деякі загальноприйняті форми поведінки і їх «символічне» забезпечення, з яким молоді люди стикаються, і відчують себе «у своїй тарілці», тобто в суспільстві собі подібних, об'єднаних в даній локальній ситуації навколо певним чином зовні виражених цінностей, недоступних дорослим. Якщо батьки повністю забезпечують своїх дітей культурними зразками, і якщо дитині це актуально й цікаво, то тоді вона не буде заповнювати культурний вакуум. Адже, по суті, субкультура займає собою утворену порожнечу.

Перебування всередині якої-небудь субкультури – це тимчасовий період у житті людини. Навіть сама субкультура – тимчасове явище, вона має свій обмежений термін життя, а потім вона згасає. Як тільки у людини відбувається переоцінка цінностей, зміни в особистому житті, кар'єрі, і цінності субкультури перестають бути для неї актуальними, вона виходить з групи.

Основна тенденція сьогоdnішніх субкультур – це омолодження її учасників. Якщо раніше це могли бути дорослі люди, то сьогодні в різних субкультурних групах починають приймати участь школярі. Причому, намічається помітне спотворення: школярі середнього шкільного віку просто прагнуть наслідувати своїм старшим товаришам. Вони не стільки вловлюють і засвоюють суть явища, скільки просто копіюють зовнішні ознаки, те, що на поверхні: стиль одягу, манеру розмовляти. Це стає просто модою.

У більш вузькому сенсі субкультура – система цінностей, установок, способів поведінки і життєвих стилів певної соціальної групи, яка відрізняється від пануючої в суспільстві культури, хоча і пов'язана з нею.

У сучасному суспільстві існує значне різноманіття таких субкультур, проте в соціології це поняття знаходить найбільш часте застосу-

вання в дослідженнях молодіжних культур і девіантності. Молодіжні культури, часто розглядаються як девіантні, розвиваються на основі своєрідних стилів в одязі і музиці, які відрізняють їх від інших членів суспільства. Деякі дослідники розглядають практику субкультур як вираз опозиції пануючій культурі. Субкультурні атрибути, ритуали як стійкі зразки поведінки, а також цінності, як правило, відрізняються від таких у панівної субкультурі, хоча з ними і пов'язані.

Цінності субкультури не означають відмови від національної культури, прийнятої більшістю, вони виявляють лише деякі відхилення від неї. Однак більшість, як правило, відноситься до субкультури з недовірою і несхваленням.

Іноді група активно виробляє норми або цінності, які явно суперечать пануючій культурі, її змісту і формам. На основі таких норм і цінностей формується контркультура.

Причини появи молодіжних субкультур

- Поява молодіжної субкультури пояснюється цілим рядом факторів:

- Соціально-економічні причини (безробіття, нудна, малоцікава робота).

- Недоліки системи освіти.

- Відмінності між поколіннями, проблема «батьків і дітей», неблагополучні сім'ї.

- Вікові особливості. Молодь є емоційнішою, динамічнішою, більш незалежною. У більшості ще немає сім'ї, професії, того кола численних обов'язків і зобов'язань, в який з віком потрапляє будь-який дорослий чоловік.

- Прагнення молоді створити свій особливий світ цінностей, знайти осмислене і значиме дозвілля, коло однодумців, можливості самовираження.

Приєднання до неформальної групи – нормальний і закономірний вибір підлітка. Вихідні мотиви, що призводять його в неформальні групи, оцінюються дослідниками як природні для даного віку. Так, І. П. Башкатов вважає, що «зовсім не збочені природні потреби підлітків у модному одязі, сексуальному задоволенні, престижних предметах, вживанні спиртного, наркотичних речовин тощо, а соціальна потреба в спілкуванні, самоствердженні, престижі, прагнення поліпшити своє життя штовхають їх до взаємодії з іншими людьми. І такими людьми виявляються не батьки, які не є педагогами і навіть не «нормальні» однолітки, а такі ж як вони, «знедолені» підлітки, сти-

хійно об'єднані в неформальні групи. Вибір конкретної неформальної групи частіше є невільним, бо підліток зазвичай змушений приєднатися до тієї групи, що домінує на території його проживання.

Типологія молодіжних субкультур

Типологізація молодіжних субкультур як дослідницька задача зацікавила радянських соціологів ще в 70-ті роки ХХ ст., проте до середини 1980-х років дослідження з даної проблематики проводились досить рідко.

Виділяють два види молодіжних субкультур: інгрупи і аутгрупи.

Інгрупи – групи, з якими молода людина себе отожднює.

Аутгрупи – групи, від яких молода людина себе відокремлює, відчуває свою відмінність.

За специфікою поведінки членів групи виділяють: просоціальні; асоціальні; антисоціальні.

Просоціальні – групи, які не несуть загрозу суспільству, несуть позитив і допомагають.

Асоціальні – несуть критику яких–небудь засад суспільства, але це протистояння не носить крайніх рис характеру.

Антісоціальні – не тільки піддають критиці громадські порядки і підвалини, а й прагнуть їх розтрити.

Толстих А. В. запропонував наступну типологію молодіжних субкультур:

- політизовані субкультури – беруть активну участь у політичному житті та мають чітку ідеологічну приналежність;
- еколого–етичні субкультури – займаються побудовою філософських концепцій і ведуть боротьбу за навколишнє середовище;
- нетрадиційні релігійні субкультури – в основному це захоплення східними релігіями (буддизм, індуїзм);
- радикальні молодіжні субкультури – відрізняються організованістю, наявністю лідерів старшого віку, підвищеною агресивністю (кримінальні молодіжні угруповання, скінхеди);
- субкультури способу життя – групи молодих людей, які формують свій образ життєдіяльності (хіпі, панки);
- субкультури за інтересами – молоді люди, об'єднані спільністю інтересів – музичних, спортивних та ін;
- субкультура «золотої молоді» – характерна для столичних міст – орієнтована на проведення дозвілля (одна з найбільш закритих субкультур).

Цікава класифікація молодіжних субкультур запропонована журналісткою А. Вірною:

1. Пов'язані з музикою, музичні фанати, послідовники культури музичних стилів: рокери, металісти, панки, готи, репери, транскультура.

2. Що відрізняються певним світоглядом і способом життя: готи, хіпі, індіаністи, панки, растамани.

3. Пов'язані зі спортом: спортивні фанати, ролери, скейтери, стріт-байкери, байкери.

4. Пов'язані з іграми, відходом в іншу реальність: ролевики, толкиєністи, геймери.

5. Пов'язані з комп'ютерними технологіями: хакери, юзера, ті ж геймери.

6. Вороже або асоціально налаштовані групи: панки, скінхеди, гопники, нацисти, періодично: футбольні фанати і металісти.

7. Релігійні об'єднання: сатаністи, секти, кришнаїти, індіаністи.

8. Групи сучасного мистецтва: графіттери, брейк-дансери, просучасні художники, скульптори, музичні групи.

9. Еліта: мажори, рейвери.

10. Антикварні субкультури: бітники, роккабільшикі.

11. Субкультура мас або контркультура: гопники, реднек.

12. Соціальноактивні: товариства захисту історії та навколишнього середовища, пацифісти, антифашисти.

Латишева Т. В. типологізує молодіжні субкультури за стадіями внутрішнього розвитку. Субкультури минулого (40–80-і рр.. ХХ ст.) (не існують в даний час: моди, тедді-бойз, стиляги, бітники, митьки, любери та ін.) Реанімовані субкультури (відтворюють стилістику субкультур 60–90-х рр. ХХ в.: хіпі, готи старої школи, гранджер, глем-рокери та ін.) Ці групи нечисленні сьогодні, їх ідеологія і основні ціннісні орієнтації зазнали значної трансформації. Сучасні субкультури (які зародилися багато десятиліть тому і зараз не втрачають популярності). Ціннісні орієнтації і стиль життя представників таких субкультур, як байкери, металісти, наці-скінхеди, футбольні фанати практично не змінилися з часів їх виникнення, вони існують стабільно протягом тривалого часу. Хіп-хоп, гламур, готика, індустриальна субкультура, фрік-культура та ін знаходяться на стадії активного розвитку, з'являються нові течії в їх рамках, змінюється стилістика (наприклад, емо-культура).

Ми зосередимо увагу на субкультурах другої і третьої груп і розглянемо їх більш конкретно в наступному розділі.

Характеристика сучасних молодіжних субкультур

Толкіністи і ролевики

У молодіжній культурі 90-х років з'явився толкіністський рух і пов'язана з ним, тобто породжена ним же толкіністська субкультура. Відомий англійський філолог і письменник Дж. Р. Р. Толкін (на сленгу толкіністів – Професор) народився в 1892 і помер в 1973 р. Його книги «Хоббіт», «Володар кілець» і «Сильмариліон» відносяться до жанру *fantasy* – казкової фантастики. Толкін – майстер особливої, чарівної атмосфери, читач починає ототожнювати себе з героями книги. Це стало одним з чинників, що викликав до життя несподіваний для самого автора соціокультурний феномен – рольові ігри по книгах Толкіна. Рольова гра (*roleplaying*) близька до імпровізованої театральної постановки. Готується реквізит (безпечна зброя, одяг, відповідно до толкінівського умовного середньовіччя). Майстри – режисери гри – розподіляють ролі, гравці проходять щось на зразок іспиту на знання фантастичного світу Толкіна і історії свого персонажа, намічається сюжетна лінія гри.

На початку 90-х років толкіністи з'являються і в Росії, насамперед у Москві та С.-Петербурзі. В Омську цей рух прийнято пов'язувати з топонімом «Парк Перемоги», в середовищі ролевиків більш відомому як «Полігон». Початок руху припадає на рік 1995–1996 рр. Омські толкіністи і ролевики беруть активну участь у всеросійських зльотах і фестивалях. Толкіністський субкультурний рух став частиною і продовженням радянської романтико–ескапістської традиції, що знаходилася в різний час вираження і в хіпізмі, і в туристичному русі. У 90-х роках вітчизняні толкіністи стрімко залучили в свою «сферу впливу» і асимілювали частину представників інших молодіжних субкультур (хіпі, рокерів і навіть панків). З'являються продовження Толкіна, написані з інших світоглядних позицій, видається велика фен-преса, є маса веб-ресурсів, створених і підтримуваних толкіністів. Це все істотно відрізняється від руху західних шанувальників Толкіна: відомо, що там переважають вузькість, ізольованість, діяльність толкіністів зводиться до комп'ютерних ігор, листуванні по E-mail і вузькоакадемічних штудіях.

У 1993–1994 рр. рух толкіністів пережив кризу зростання. Він був подоланий шляхом розширення діапазону рольових сюжетів, включення до них не тільки творів Толкіна, а й інших письменни-

ків-фантастів, а також історичних сюжетів. В цей же час організаційно відокремився рух рольових ігор, хоча за атрибутикою, ціннісними орієнтаціями ролевика близькі до толкіністів. В теперішній час від них відокремилися швидко поширені історичні реконструктори, що мають на меті відтворення не фантастичних, а історичних подій. Вони приділяють велику увагу «автентичності» одягу, зброї, соціальних стосунків минулих часів. Діапазон їх історичних інтересів є достатньо широким та специфічним для кожної окремої групи (від античності до Другої світової війни).

Байкери

Байкери (від англ. Bicycle – скор. Bike) – мотоциклісти, яких у нас часто іменували рокерами, що неточно: рокери це любителі рок-музики.

Спільноту байкерів не можна визначати як суто молодіжну. Перших «справжніх» байкерів називали «харлеїстами» – по відомій марці мотоцикла «Harley-Davidson» (заснована в 1903 р. Вільямом Харлі і братами Девідсон). Справжнє визнання ці мотоцикли отримали в 30-х роках ХХ століття в США. У 40-х роках ряди байкерів солідно поповнилися за рахунок ветеранів Другої світової війни. Вітчизняна субкультура байкерів, як і хіпі, пережила принаймні два підйоми: один в кінці 70 – початку 80 років, Інший – вже в 90-х роках. Для них мотоцикл – не засіб пересування, для них мотоцикл – життя. Вони люблять збиратися «зграями», що власне їх і відрізняє від простих любителів поганяти. Також їх відносять до субкультур тому, що свобода для них дорожче пошани і визнання.

Готична субкультура

Готи – представники готичної субкультури, натхненної естетикою готичного роману, естетикою смерті, готичної музики і відносять себе до готик–сцени.

Представники руху з'явилися в 1979 році на хвилі пост-панку. Панківський епатаж готи направили в русло пристрасті до вампірської естетики, до темного погляду на світ.

Це культура, що несе в собі красу трагедії. Сприйняття життя у них абсолютно інше. Але готи ні в якому разі не культивують смерть, їм просто близькі самотність і спокій, – стани, які вони чомусь асоціюють зі смертю. Культура готів увібрала і воз'єднала в собі естетику готичного середньовіччя і містику, нав'язану сучасним кінематографом.

Характерний зовнішній вигляд представників даної субкультури: чорний (або темний) або чорний з елементами інших кольорів (в основному червоного) одяг; чорне довге волосся. Обличчя неприродно бліде (за допомогою пудри); високі шнуровані черевики, чоботи або інше неформальне взуття (New Rock, Swear); чорний корсет, облягаючі чорні рукавники і чорна спідниця—максі (для дівчат), одяг під старовину, широкі рукави, шкіряний одяг (залежить від приналежності до того чи іншого відгалуження від субкультури); чорні пов'язки на руках (зап'ястях); шипований нашійник; контактні лінзи, стилізовані під очі тварин або просто з імітацією безбарвної райдужної оболонки; срібні (або іншого білого металу) прикраси окультної тематики.

Готична естетика вкрай еkleктична за набором використовуваних і популярних символів, можна зустріти і єгипетську і християнську і кельтську символіку. Основним готичним символом є єгипетський «Анх» (Ankh), символ вічного життя. Також часто вживаються й інші єгипетські символи – такі як «Око Ра». Християнська символіка використовується рідше, здебільшого у вигляді звичайних розп'ять (тільки з більш стильним ніж зазвичай дизайном). Кельтська символіка зустрічається у вигляді рясного використання кельтських хрестів і різних кельтських орнаментів. Досить широко представлена окультна символіка – використовуються пентаграми (як звичайні, так і перевернуті), перевернуті хрести, восьмикінецьні зірки (символи хаосу). Також використовується безліч різних символів смерті – прикраси з гробиками, черепами, і т. д. До чисто готичних символів можна віднести кажанів – різні їх зображення.

«Емо» культура

Найзнаменитішими сучасними нащадками готів є емо. Emo-fashion – дивний напрям вуличної моди, породжений, як це часто буває, музичним жанром, але давно вже здобув масу шанувальників, далеких від безпосередньо музичного напрямку. Їм просто полюбилися пухкі кеди з рожевими шнурками і рвані чубчики, що закривають півобличчя. Справжні «емо» називають їх позерами, лаючи за недостатню повагу до своєї культури. Але це абсолютно природний процес. «Емо» або «імо» називають себе молоді люди, що надають величезне значення своїм емоційним переживанням і що зводять у культ будь-які ворухіння своєї душі, а музика «емо» сягає корінням у хард-рок 80-х, але привнесла в нього характерні риси, такі як несамовиті тексти, що несуть у собі нищівні емоції, і перехідний на крик різкий

вокал. Щоб скласти уявлення про жанр, варто послухати що-небудь з Fall Out Boy, The Used, Panic! At The Disco, My Chemical Romance, Saosin, 7paca і т.д.

Характерний зовнішній вигляд емо:

Зачіска. Прямі, найчастіше, чорне волосся, косий чубчик, лискучий від гелю, що закриває половину чола, при цьому зазвичай підведений, і скуйовджена потилиця. Волосся може бути і не чорним, але частина пасом пофарбована в рожевий або чорний колір. Вибілене особа, бліді губи майже в тон шкірі і дуже яскраво підведені очі. Іноді «емо» зображують на своїх личках чорні доріжки ніби-то від розмитої сльозами косметики і малюють чорним олівцем сльозинки. На нігтях чорний лак. У хлопчиків теж.

Пірсинг – невід’ємна частина образу справжнього «емо». Тунелі, пірсинг в губах і взагалі в будь-якому місці на обличчі.

Взуття. Не змінюють своїм улюбленим маркам: носять Converse і Vans. Пухкі кеди, бажано чорні або в чорно-білу клітинку. Можливо, з рожевими шнурками.

Одяг. Skinny-джинси темних кольорів, майки та футболки, можливо поло на 2 розміри менше із забавними принтами, що зображують героїв мультиків, або з назвами рок-груп. Щільно сидячі олімпійки, ніяких мішкуватих речей. Светри в ромб з V-подібним вирізом. Смугасті й картаті речі.

Основні кольори для «емо» – чорний, білий, червоний і рожевий.

Аксесуари. Емо носять сумки через плече часто із зображеннями героїв Тіма Бертона та іншими персонажами мультфільмів. Ремені з клепами, найкраще білі, ланцюги. Дуже важливою частиною образу є окуляри в товстій роговій або хоч би просто темній оправі. На шиї московські «емо» носять арафатки, чорні з білим або червоні з білим. І, звичайно ж, значки. У клітинку, із зірками, з сердечками, аби просто повідомляти тим, хто ще не здогадався, що їх носій не хто інший, як «емо». Їх можна кріпити куди завгодно – на арафатку, на сумку, на джинси і навіть на взуття.

Хіп-Хоп

«Хіп-хоп» («hip hop») як культурний феномен вуличного мистецтва або мистецтва мегаполісу (андеграунду, принаймні, на початку своєї історії) вміщує в себе три різних напрямки:

- Живопис/дизайн – «Граффіті» («Graffiti») – «надряпані») на стінні розписи та малюнки;

- Танцювальний стиль – «Брейк-данс» («break dance») унікальний за своєю пластичністю і ритмічністю танець, який заклав моду для всієї культури хіп-хопа – спортивного одягу;
- Музичний стиль – «Реп» («rap») ритмічний речитатив з чітко позначеними римами і музичний ритм, DJ, що задається. Реп має три класифікації: «швидкий реп» (один репер розмовляє з іншим); «життєвий» реп (часто містить мат); «комерційний реп» (хіп-хоп, г`н` b і танцювальний реп).

Хіпстери

Хіпстер, хіпстери (інді-кіді) – з'явився в США в 1940-х роках термін, утворений від жаргонного «to be hip», що перекладається приблизно як «бути в темі» (звідси ж і «хіпі»). Слово це спочатку означало представника особливої субкультури, що сформувалася в середовищі шанувальників джазової музики; в наш час зазвичай вживається в сенсі «забезпечена міська молодь, яка цікавиться елітарною зарубіжною культурою і мистецтвом, модою, альтернативною музикою та інді-роком, артхаусним кіно, сучасною літературою і т.п. ».

Зазвичай, якщо йдеться про «інді-кідах», маються на увазі молоді (приблизно 16–25 років) представники середнього класу, що захоплюються альтернативною музикою, артхаусним кіно, сучасним мистецтвом. Вважається, що в середовищі інді-кідів поширений культ всього вантажного – Time з іронією пише: «Светр, який перейшов до вас від бабусі, окуляри в стилі Боба Ділана плюс бриджі з джинсової тканини, кеди Converse «і банку» Pabst «– бам, от вам і хіпстер ». В активно обговорюваній статті «Форма без змісту: хто такі хіпстери?», розміщеної на білоруському інтернет–порталі «Інтерфакс», наводяться «атрибути звичайного хіпстера»: «скинни», майка з принтом, кеди «Конверс», плівковий дзеркальний фотоапарат, блокнот «Молескін», iPhone і т. д. У ній же автор звинувачує інді-кідів у «втраті особистості і заміни її на речі, аксесуари і модні тренди», «нездатність створювати, придумувати, винаходити».

Приблизно так само відгукуються про цей рух багато авторів, серед яких – Роберт Ленхем, автор пародійного «Керівництва для справжнього хіпстера» (The Hipster Handbook, 2003) і Християн Лорентзер з Time Out New York (див. статтю «Kill the hipster: Why the hipster must die: A modest proposal to save New York cool »). Джулія Плівін з Huffington Post у статті «Хто такі хіпстери» (Who's a Hipster) [22] пише: «Незважаючи на те, що хіпстери підкреслено уникають

будь-яких ярликів, одягаються вони однаково, чинять у всьому однаково і абсолютно по-конформістськи дотримуються норм свого «нон-конформізму». У відповідь на сплеск «анти-хіпстеровських» публікацій Роб Хорнінг (PopMatters) пише статтю «Death Of The Hipster», в якій задається питанням: «Чи є вони – хіпстери – взагалі на світі? .. Може бути, загальна ненависть до хіпстерів з'явилася раніше самих хіпстерів?» [22]. «Говорячи про хіпстерів, ми підкреслюємо, що мито – не хіпстери ... Ми продовжуємо споживати все більше і більше і, як і раніше, звинувачуємо в цьому не себе, а» хіпстерів «». Широко поширене твердження, наведене в тій же статті: ««хіпстерізм» – це втілення знесилоного постмодернізму, те, що відбувається, коли іронія і гра зі стилями і смислами вичерпує себе як естетика».

У сучасній вітчизняній реальності існує дві думки про політичні погляди хіпстерів: одні припускають їх повну аполітичність, інші розглядають їх як носіїв помірно опозиційного буржуазної свідомості. Сама загадка в термінології субкультура, – ніхто не може сказати звідки вона взялася, але зате вона ж сама модна сьогодні. Хіпстери перечитали всього Берроуза і Керуака, а своїх розпізнають лише по джайву. Вузькі джинси, кеди, плеєр і темні окуляри з яскравою оправою, – це все про них. Вихідці з сімей середнього класу, добре підготовлені в аудиторіях престижних факультетів «манірні естети» пропагують формат «зроби сам», некомерцію, що неспоживацтво і нікому не відомі indie-групи.

Рейвери

Рейвери пропагують легке, безтурботне ставлення до життя, прагнення жити сьогоднішнім днем, бути одягненим за останньою модою, – достатня підстава для їх зближення при типологізації.

Субкультура рейверів (rave – англ. маячня, безладна мова) виникає у 80-і роки в США і Великобританії, у Росії поширюється з початку 90-х. Сьогодні рейверів прийнято називати «тусовщиками». У музичному відношенні стиль рейв – наступник стилів техно і ейсід. Невід'ємна частина рейверського стилю життя – нічні дискотеки з потужним звуком, комп'ютерною графікою, променями лазерів. Для одягу рейверів характерні яскраві фарби і використання штучних матеріалів (вініл, пластик).

Розвиток субкультури рейва йшло паралельно з поширенням наркотиків, зокрема психостимуляторів амфетамінового ряду («екстезі», «швидкість»). Прийняття стимуляторів і галюциногенів з метою «роз-

ширення свідомості» стало, на жаль, практично невід'ємною частиною рейверського субкультури. В останні роки характеризуються помітним підйомом клубної культури: збільшилося число майданчиків, систематично запрошуюються і виступають ді-джеї зі світовими іменами.

Транс-культура

Музичний напрям трансу пускає своє коріння глибоко в старовину, кудись у район Індії, не без участі народних інструментів, таких як – тамбура, сантур, картал, які зустрічалося абсолютно у всіх народних ритуалах. Метою було догодити Богам, тому в сукупності з ритмічною розміреною музикою використовувалися вогні факелів і однотипні танці. Під впливом такої специфічної обстановки люди впадали в транс. Дискотеки організуються представниками цієї субкультури під відкритим небом і, як правило, далеко від міста, а то й зовсім в лісі.

Скінхеდი

Від англійського skin head – лиса голова. Це анти-хіпі 70-х. Агресивні молодіжні угруповання, що прославляють неофашизм, расизм, шовінізм та інші види дискримінації. Дуже добре розвинені фізично і абсолютно не соромляться своїх поглядів.

Скінхеди («бритоголові») – радикальний молодіжний рух, що не об'єднаний в рамках якої-небудь організації, а розрізнений на безліч незалежних один від одного угруповань.

Екзотична форма протесту – «скінхеди» – з'явилися в Росії в першій половині 1990-х років. Найбільшого поширення «скінхед» – рух отримав у Москві, Санкт-Петербурзі, Красноярську, Томську, Іркутську, Владивостоці, Воронежі і Ярославлі, в Україні – у східних регіонах. Цікаво, що більша частина російських «скінхедів» сприйняла тільки зовнішній вигляд західних «скінхедів», вважаючи за краще стиль «мілітарі»: камуфляж, військові черевики, специфічні шарфи і короткі куртки «бомбери» – здебільшого російські та українські «бритоголові» не переймаються ідеологією своїх західних «колег».

Як відомо, за кордоном «праві» (націоналісти) і «ліві» «скінхеди» представлені приблизно у рівній кількості, хоча праві безумовно набагато помітніші. В Україні ж переважна більшість «бритоголових» являють собою або націоналістично налаштовану молодь, або футбольних фанатів.

У Росії сьогодні представлено три покоління «скінхедів», що відрізняються і за своїм соціальним складом, і за ідеологією, і за діяльністю.

До першої групи належать ветерани «скінхед» – руху. Більшості з них за 30 років і долучилися вони до руху ще з початку 1990 років. Їх характеризують як модників, провідників «буржуазного» способу життя. Для більшої наочності можна представити одну з приказок, характерну для цього кола осіб: «Той не скінхед, хто менше, ніж на штку баксів одягнений». Невід’ємні моменти життя таких «скінхедів»: відвідання різних концертів і вживання дорогого пива.

Другу групу з достатньою часткою умовності можна назвати «середніми» скінхедами». Вони можуть перебувати в політичних партіях, більш боєздатні і активні. «Скінхеди», які співпрацюють з російськими партійними організаціями об’єдналися, в основному, навколо «Народної національної партії», «Російського дії» Костянтина Касимівського, «Товариство «Наві», «Націонал-більшовицької партії», Націонал-республіканської партії Росії Юрія Беляєва. Найбільш помітні та авторитетні фігури серед цих «скінхедів»: Семен Токмаков, Ілля Лазаренко, Андрій Семилетников («Димсон»).

Ще одна, третя, група – так звані «Бабс» (варіант – «Папс»). Вони фактично складаються з «скінхедів-піонерів» (середній вік становить 13–14 років), які нерідко існують при якійсь іншій або «старшій» організації.

Анімешники

Шанувальники японських мультфільмів, а якщо бути точніше – мальованих фільмів. Любителі якісної передачі емоцій персонажа за допомогою образотворчого мистецтва, нестандартні цінителі живопису та кінематографа. Шанувальники специфічного жанру мультиплікації – аніме. Вихідці з раніше широко розповсюдженого руху «Фурі», тобто, любителів мультфільмів з тваринами. Вони не лише збирають та переглядають улюблені фільми та комікси, а й прагнуть наслідувати зовнішній вигляд персонажів, носити одяг та аксесуари з зображеннями улюблених героїв.

Сучасні тенденції у розвитку субкультур

Найпоширенішими молодіжні субкультури були у 60–90 рр. ХХ ст. У ХХІ ст. як кількість самих субкультур, так і осіб, що до них належать, дещо зменшилася. Ймовірно, що дана тенденція пов’язана

з розвитком інтернету та ігорних технологій – потреба у спілкуванні, приналежності, самоствердженні та пер успішно вдовольняється спілкуванням у соціальних мережах. Потреба у перевтіленні, ескапізмі, проживанні «в іншому вимірі» знаходить свою реалізацію завдяки рольовим іграм в мережі.

Також відбувається «комерціалізація» неформального руху: якщо перші субкультури (хіпі, рокери...) мали виразну ідеологію, як форму соціального протеста, то сучасні субкультури залучають до своїх лав молодших підлітків, яких приваблює зовнішня («вампірська», «ані-мешна...») атрибутика. Це дозволяє успішно тиражувати специфічний одяг, взуття, атрибутику та мати з цього чималий прибуток.

Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття «субкультури».
2. Перелічіть соціологічні чинники виникнення субкультур.
3. В чому полягають психологічні чинники залучення підлітків до субкультур?
4. Які види субкультур Ви знаєте?
5. Якими є механізми ретрансляції субкультури?

Творчі завдання.

1. Складіть таблицю взаємодії між представниками цих груп (з урахуванням їх спрямованості):

Субкультури	Панки	Готи	Байкери	Гопніки	Толкієністи	Скінхеди	Хіпстери	Міліція
Панки								
Готи								
Байкери								
Гопніки								
Толкієністи								
Скінхеди								
Хіпстери								
Міліція								

2. Спробуйте визначити, представники яких саме молодіжних субкультур є на даних фотографіях.

Завдання для самопідготовки

1. Проведіть порівняльний аналіз двох відомих Вам субкультур за наступними ознаками:

Висока контекстуальність		Низька контекстуальність
Колективізм		Індивідуалізм
Висока дистанція влади		Низька дистанція влади
Висока боязнь невизначеності		Низька боязнь невизначеності
Жіноча культура		Чоловіча культура
Прив'язаність		Автономність
Гедонізм		Самообмеження

2. Підготуйте реферат про одну з відомих вам субкультур.

3. Спробуйте сконструювати нову субкультуру:

- вік типових представників,
- потреби, яка вона вдовольняє,
- ідеологія,
- музика,
- література,
- структурування часу,
- одяг,
- атрибутика.

4. Що треба здійснити для її успішного розповсюдження?

1.6 Сучасні тенденції у розвитку культури

Існування різних культур є очевидним історичним фактом. Запитання про те, чи існує єдність у цьому розмаїтті, які місце і роль локальних культур у світовому культурно-історичному процесі, чи є закономірності у розвитку окремих культур і загальнолюдської культури, залишаються актуальними і сьогодні в умовах глобалізації. Саме глобалізація висуває на перше місце проблему міжкультурних контактів, взаємодію різних типів культур, а разом з тим і проблему суперечності міжкультурної взаємодії.

У сучасних умовах йдуть два паралельні процеси. Це процес взаємопроникнення та інтеграції і процес конфронтації і диференціації культур.

Механізми взаємодії культур виробляють водночас і творчу і руйнівну роботу. Протиріччя і конфлікти стають постійними супутниками міжкультурної взаємодії. «Вибух етнічності», який спостерігається сьогодні в усьому світі, є характерним явищем нашої епохи. Він означає пробудження етнонаціонального самосвідомості, прагнення підкреслити і відстоювати самобутність своєї культури, а, отже, активізацію національних типів культур.

Міжкультурність породжує в наші дні проблеми, для яких поки не знайдено оптимального рішення. Не припиняються суперечки про те, які запозичення приносять користь розвитку національному типу культури, а які шкоду. Нижче наводиться короткий огляд найбільш відомих теоретичних концепцій з цих питань. Однак слід звернути увагу на те, що майбутній фахівець в галузі міжкультурної комунікації повинен самостійно визначити позицію по відношенню до цих проблем.

Слід розуміти, що сьогодні, коли накопичився величезний масив фактичного матеріалу з історії світової культури, йде інтенсивний пошук нових теоретичних підходів до її тлумачення. Цікаві методологічні підходи в цьому відношенні пропонують багато вчених, у тому числі Ф. Фукуяма, і С. Хантінгтон. У своїх концепціях вони виходять з особливостей сучасних соціально-політичних процесів, в результаті чого виробляють альтернативні моделі майбутнього світового історичного розвитку культури.

Модель, яка декларує кінець широкомасштабного конфлікту глобальної політики, була запропонована Ф. Фукуямою у роботі «Кінець історії і остання людина». Падіння комуністичного світу і закінчення «холодної війни» дозволяє йому висунути тезу про «кінець історії». Фукуяма стверджує, що настає новий етап історії, в якому пануватиме однополосний гармонійний світ.

Для того, щоб оцінити ідеї Фукуями, важливо зрозуміти, який сенс він вкладає в поняття «історія». Він її розуміє не в звичайному сенсі як послідовність подій, а як Історію з великої літери. Для Фукуяма історія – є єдиний, логічно послідовний, еволюційний процес, розглянутий з урахуванням досвіду культур усіх часів і народів. Таке розуміння історії найбільше асоціюється з поглядами Гегеля і Маркса.

Як відомо, і Гегель і Маркс вірили, що еволюція людських суспільств не нескінченна. Вона зупиниться, коли людство досягне тієї форми суспільного устрою, яка задовольнить його найглибші й фундаментальні сподівання. На думку Фукуяма, обидва ці мислителі постулювали «кінець історії»: для Гегеля це була ліберальна держава, для Маркса – комуністичне суспільство. Це не означало, що зупиниться природний цикл народження, життя і смерті, що більше не будуть відбуватися важливі події. Це означало, що більш не буде прогресу в розвитку принципів та інститутів суспільного устрою, оскільки всі головні питання будуть вирішені.

Фукуяма так само наполягає на тому, що в сучасних умовах ліберальна демократія може являти собою кінцевий пункт ідеологічної еволюції людства і остаточну форму правління в людському суспільстві, будучи тим самим «кінцем історії». Розробляючи ідею Універсальної історії, Фукуяма так чи інакше дає сучасну інтерпретацію універсалістського підходу до історії.

Відповіддю на концепцію Ф. Фукуяма стала робота С. Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій». Висунувши концепцію «зіткнення цивілізацій», С. Хантінгтон сперечається з концепцією «кінця історії» Ф. Фукуяма. На відміну від Фукуяма, Хантінгтон вважає, що із закінченням «холодної війни» добігає кінця і західна фаза розвитку міжнародної політики. У центр висувається взаємодія між західними і незахідними цивілізаціями. На цьому новому етапі народи і уряди незахідних цивілізацій вже не виступають як об'єкти історії, як мішень західної колоніальної політики, а поряд із Заходом самі починають творити історію за власними мірками.

Його модель носить дихотомічний характер, оперуючи парами Захід–Схід, багаті (сучасні розвинені країни) – бідні (традиційні країни). Поліцивілізаційна модель Хантінгтона розглядає світ в рамках семи-восьми великих цивілізацій. До них Хантінгтон відносить: західну, конфуціанську, японську, ісламську, індуїстську, православно-слов'янську, латиноамериканську і африканську.

Хантінгтон висуває концепцію, згідно з якою найзначніші конфлікти майбутнього можуть розвернутися вздовж ліній розлому цивілізацій. Конфлікти неминучі, тому що цивілізації несхожі за своєю історією, мовою, культурою, традиціями, характером світогляду, і, найважливіше, релігією. По-друге, світ стає взаємопов'язаним і взаємозалежним, а це веде до зростання цивілізаційної самосвідомості і усвідомлення відмінності між цивілізаціями. Хантінгтон приходить

до висновку: світ буде складатися з несхожих одна на одну цивілізацій, і кожній з них (в тому числі західній) доведеться вчитися співіснувати з усіма іншими.

Як ми бачимо, при складанні цієї моделі Хантінгтон вдався до методології, яку використовував А. Тойнбі. На погляд Хантінгтона, парадигма єдиного світу, де існує або найближчим часом виникне універсальна цивілізація, нереальна. Він звертає увагу на той факт, що люди володіють загальними рисами, які їх відрізняють від інших істот. Однак ці риси завжди були сумісні з існуванням різних культур. Він вважає, що аргумент про те, що зараз з'явиться універсальна культура чи цивілізація постійно вбирається в різноманітні теоретичні форми, але жодна з них не витримує навіть побіжного аналізу, оскільки тільки всесвітня влада здатна створити всесвітню цивілізацію.

Оригінальна концепція культури, що перебуває в процесі саморозвитку, запропонована професором Петербурзького університету М. С. Каганом у книзі «Філософія культури». Розвиваючи ідею культурного прогресу, Каган спирається на застосування до культури принципів синергетики. Він вважає, що в розвитку культури діє той же закон, який синергетика розкрила у фізичних процесах. В історії культури, як і в еволюції фізичних систем, відбувається чергування станів гармонії і хаосу. З цього випливає, що культурно-історичний процес не можна описувати у вигляді народжень і смертей цивілізацій.

Виходячи з цих методологічних установок, Каган дає цілісний опис культурно-історичного процесу і виділяє основні фази його розвитку:

- 1) перехід від первісної культури до культури феодальної;
- 2) перехід від традиційної культури до культури креативної.

Він показує, як в ході цього процесу проявляється дія синергетичного закону розвитку складних систем: людство намагає методом спроб і помилок способи реорганізації культурної системи для переведення в новий стан динамічної рівноваги.

Логіка концепції Кагана приводить його до висновку, що середина ХХ ст. є переломним етапом в історії світової культури. З цього часу починається перехід від Модернізму до прийдешнього типу культури, яку позначають терміном Постмодернізм. Завдання цього етапу розвитку культури полягає в тому, щоб зберегти завоювання науково-технічного прогресу, що досягнуті європейською цивілізацією, але позбутися від властивих їй тенденцій розростання утилітаризму, індивідуалізму, бездуховності.

Зміст Постмодернізму, з цієї точки зору, постає як пошук шляхів до подолання розриву між елітарною і масовою культурою, традиціями і новаторством, Заходом і Сходом.

Настає епоха «багатовимірного діалогу» – всеосяжного діалогу як способу існування культури і людини в культурі.

До нашого часу, стверджує Каган, культура пройшла два великі шаблі. Теоцентрична – мала своєю основою міфологічну свідомість, яка досягла вищої своєї форми в світових релігіях епохи феодалізму. Натуралістична – почалася з епохи Відродження. З середини ХХ ст. людська культура, як припускає Каган, починає підйом на нову, третю сходинку – антропоцентричну. Такий сенс пережитого нами періоду людської історії.

У сучасному суспільстві проблема переходу від культурної роз'єднаності до єдності людства є однією з найактуальніших. При цьому слід звернути увагу на те, що альтернатива «однолінійності» і «полілінійності» не є нездоланною. Альтернативність можна подолати, виходячи з того, що при полілінійності та розмаїтті культур у них існують однакові компоненти – універсалії культури. Наявність їх визначає спільність і єдність всіх культур.

Універсалії культури – це найбільш загальні поняття, які характеризують цей феномен. До них відносяться мова, уявлення про щастя і сенс життя, сім'я, освіта, танці, міфи, казки, добробут, віра в Бога та ін.

Немає ні однієї культури, де б не відзначалися, хоча і по-різному, три особливо важливі життєві події для кожної людини: народження, одруження і смерть. Тому можна стверджувати, що в культурних універсаліях виражаються загальнолюдські цінності та ідеали, загальноприйняті норми і правила поведінки. Ніяка культура не була б культурою, якби не містила в собі норми і заборони, що визначають справді людські способи поведінки. Адже культура і є те, що робить людину людиною, а групу людей – людським співтовариством. Як би не розрізнялися культури, збереження, передача з покоління в покоління, укорінення в психіці та поведінці людей загальнолюдських норм, цінностей та ідеалів визначає спільність і єдність всіх культур.

Слід звернути увагу на те, що відокремленість народів протягом довгого історичного часу призвела до того, що універсалії своїх куль-

тур сприймалися людьми як норми, що діють лише в рамках свого суспільства, а за межами його вони втрачали свою обов'язковість. У міру подолання національної замкнутості виявляється наявність в різних культурах одних і тих же універсалій, тільки виражених у різних формах. Розвиток зв'язків між народами все більше робить ці універсалії нормами відносин між людьми незалежно від національності та місця проживання. Відмінною рисою сучасного суспільства є те, що культурні універсалії все більш усвідомлюються як загальні, загальнолюдські ідеали і цінності.

В умовах сучасного глобалізаційного процесу створюється ситуація комунікативної прозорості, вільного проходження, протікання інформаційних потоків, які не знають жодних кордонів і демаркаційних ліній. Всесвітня павутина, Інтернет, утворює нову реальність, нову імперію. Зі своїми законами і нормами. І ніхто не в змозі протистояти цьому об'єктивному процесу, якщо не хоче опинитися на узбіччі світової історії. У сучасну епоху практично всі народи і держави втягнуті в загальну мережу контактів і утворюють повний протиріччя, але єдиний людський світ. Локальні культурно-історичні процеси зливаються в єдиний світовий культурно-історичний процес. Збільшується ступінь знайомства людей з культурами інших народів, поглиблюється розуміння специфіки інших культур, складаються загальні оцінки культурних досягнень. Таким чином, антропологічна єдність людства як біологічного роду доповнюється сьогодні його культурно-інформаційною єдністю.

Тому сьогодні можна по-новому осмислити співвідношення між «однолінійним» і «полілінійним» підходами до культурно-історичного процесу. Зазначені підходи виступають як альтернативні лише відносно до минулого, коли історія світової культури складалася з мозаїки процесів циклічної еволюції розрізнених локальних культур.

Багато мислителів минулого переконливо доводили, що історія складалася з незалежних один від одного циклів еволюції замкнутих культур. Але в сучасну епоху включення окремих культур в єдиний світовий процес означає, що для них немає більше незалежності, ні замкнутості, ні циклічності, що приводила їх до загибелі. Вони отримують можливість розвиватися, освоюють і модифікують по-своєму досягнення інших культур, збагачуючи світову культуру своїми досягненнями. І якщо прав Сорокін, говорячи про чергування трьох типів культур, то цілком можливо, що таке чергування в нашу епоху припиняється, і нинішня західна культура не поступиться місцем новій

культури, а вбираючи в себе різноманіття плодів духовної творчості різних народів, зможе стати здатною до вдосконалення. Об'єднання разом з іншими культурами зможе надати світовому культурному простору зовсім новий вигляд.

Тільки в даний час стало остаточно зрозуміло, що культура, яка не перебуває в контакті з іншими культурами і не відчуває їх вплив, неминуче приречена на відставання від темпів світового розвитку. При цьому багата культура, засвоюючи досягнення інших культур, не перестає бути своєрідною і унікальною, а лише ще більше збагачується. При цьому специфічні риси національних культур ніколи не будуть втрачатися. Більш того, чим культура більш своєрідна, тим більший внесок вона здатна внести у світову культуру і зберегти своє унікальне обличчя. Тому є підстави думати, що існуючі зараз культури не втратять ні властивої їм унікальності, ні полілінійності їх еволюції. Але ця унікальність і полілінійність будуть існувати на тлі їх уніфікації, об'єднання і синтезу.

Якщо міркувати про перспективи подальшого розвитку світової культури, то можна припускати, що вони багато в чому залежать від того, як складатиметься взаємодія двох протилежних тенденцій – збереження унікальності культур і руху до їх синтезу.

Запитання для самоперевірки

1. Що має на увазі Ф.Фукуяма, говорячи про «кінець історії»?
2. Чому неможливо досягнення «єдиного світу» згідно з теорією Хантінгтона?
3. В чому полягає специфіка постмодернізму як етапу розвитку культури?
4. Якими є основні культурні універсалії?
5. В чому полягають основні тенденції розвитку сучасної культури?

Завдання для самопідготовки

1. Ознайомтесь з публікаціями у ЗМІ, проаналізуйте їх виходячи з теорії Хантінгтона.
2. Визначте прояви постмодернізму у творах сучасного мистецтва.
3. Як вплинув постмодернізм на розвиток психологічної науки?
4. Яким чином культурні універсалії впливають на процес міжкультурної комунікації?

Творчі завдання

1. Які сучасні тенденції у розвитку культури відображено у наступному фрагменті тексту, наведеному у додатку 4?
2. Спробуйте спрогнозувати розвиток культури на найближче сторіччя з урахуванням тенденції до інтеграції культур.
3. Спробуйте спрогнозувати розвиток культури на найближче сторіччя з урахуванням тенденції до протистояння культур.
4. Спробуйте спрогнозувати розвиток культури на найближче сторіччя з урахуванням постмодерністських тенденцій.

Моделюючи ігри, спрямовані на засвоєння матеріалу першого модулю.

Одна з командних рольових ігор, які дають можливість порозуміння конфліктної ситуації в класі є гра «Свої і Інші». Американські психологи, які пропонували її до тренінгу лідерства, вважали, що вона більш підходить до кава-брейків. Наш досвід свідчить, що гра «Свої і інші» достатньо жорстка гра і потребує ретельного аналізу.

Починається гра у приміщенні, де накрито два столи. Один стіл сервіровано для чаю і кави, поруч стоять стільці. На столі чайник із гарячою водою. На протилежному кінці приміщення – другий стіл. На ньому пластиковий посуд, брудна скатертину або її немає зовсім. На столі сміття. Стільців немає.

Психолог роздає учасникам жетони, на яких може бути надпис або «свій», або «інший». Групу «Інші» на час повідомлення інструкції краще вивести із приміщення.

Інструкція для Своїх. Вам пощастило. Ви належите до групи «свої». Саме тому цей сервірований стіл для вас. Ви можете зайняти свої місця за ним і випити чаю або кави. Цей стіл тільки для вас. Стіл у другому кінці – для інших. Вони не мають права сидіти поруч з вами, вони не мають права щось вимагати у вас, якщо ви самі цього не попросите. Якщо вам буде здаватися, що вони поводяться неввічливо, гоніть їх звідси.

Інструкція для Інших. Вам не пощастило. Ви належите до групи «Інші». Саме тому брудний стіл для вас. Ви не маєте права спілкуватися з групою «Свої» і їсти з їх стола, якщо вони не покличуть вас самі. Ви не можете сидіти за їх стільцями. Ви залежите тільки від їхнього бажання.

Наш досвід показав, що гра йде активно, особливо якщо у групу «Інші» відправити 2-3 учасників із вираженими лідерськими схильностями.

Гра стає конфліктною відразу з повідомлення інструкції. Проте найбільшу увагу ми приділяємо не конфлікту, який виникає у ході гри, а почуттям і мотивам поведінки учасників. Основний висновок: свої у цій групі, можуть стати Іншими у другій (стався до іншого так, як до самого себе).

Конфлікт поколінь завжди актуальна проблема. Саме з того нами розроблено рольову гру «**Туборги і Кіборги**».

Картина ігрового світу: місце дії – Нова планета; час дії – майбутнє; діючі особи – роботи – Кіборги і Туборги; важливі події, які передували зазначеному періоду – Земляни використовують планету як лабораторію зі створення нових моделей мислячих роботів; теперішня ситуація – Туборги підпорядкували собі кіборгів і використовують їх як робочу силу.

Правила. 1. Туборги мають право на владу. 2. Кіборги не мають влади. Не можуть керувати іншими, тільки своїми думками.

Аудиторія: від 14 до ...

Кількість: не обмежено.

Командні інструкції.

На першому етапі гри учасникам повідомляється легенда і розподіляються групові ролі.

Групові ролі: Кіборг – раб 1, Кіборг – раб 2, Кіборенок, Туборг – Господар.

ЛЕГЕНДА

Галактика. Нова планета. 3010. Земляни використовують планету як лабораторію зі створення нових моделей мислячих роботів. На даний момент планету населяють роботи 1 і 2-го поколінь – Кіборги і Туборги. Основна відмінність – досконалість програмного забезпечення в чіпах управління. Кіборги максимально наближені до людей за здатністю мислити. Співпереживати. Проте, вони спочатку призначалися на роль радників при людях, тому позбавлені власної самостійності. Туборги – роботи нового покоління. Їх програми досконаліші і вимагають більше місця в оперативній пам'яті і на жорсткому диску. Вони можуть керувати і приймати самостійні рішення, але для установки цих програм творцям довелося дещо скоротити програми 1 покоління.

В силу зазначених обставин Туборги підпорядкували собі кіборгів і використовують їх як робочу силу. Саме Кіборги розробляють і збирають нові моделі Кіборгів. Іноді, на замовлення Туборгів, вони виготовляють і Маленьких Туборенків, але частіше Кіборенків. Раби

потрібні більше, ніж Господарі. Кіборги можуть виявляти креативність, але самостійність їм суворо заборонено. Кожен народжений робот строго перевіряється на відповідність програмам і при щонайменших відхиленнях знищується.

На другому етапі кожній мікрогрупі залежно від групової ролі дається інформація і час на її осмислення. Потім починається обговорення проблеми.

Станція 1 Народження Кіборга

Ви – Кіборг-раб. Ви – мисляча істота, можете любити і співчувати. Більш того, Ви в стані оцінювати, що відбувається. Ви придумали нову програму, що дозволяє Кіборгу стати самостійним і протистояти Господарям. Більш того, Ви поставили Кіборенку цю програму. Іншими словами, зовні Ви створили Хазяїна, але внутрішньо він набагато ближче Вам, ніж Туборг. Ви знаєте, що якщо ГОСПОДАР дізнається про Вашу зухвалість, Кіборенка негайно знищать. Для самостійних рішень Кіборенок ще занадто малий. Сховати у себе Ви його не можете. Ніде. Ваші дії...

Ви – Кіборг-раб. Сьогодні ви дізналися, що Ваш одноплемянник поставив чіп з невідомою програмою новому Кіборенку. Ви брали участь у перевірці програми і знаєте, що вона докорінно відрізняється від попередньої. Наявність цього чіпа дозволить Кіборгу стати незалежним у прийнятті рішень і дасть йому можливість стати самостійним. Крім того, Кіборг, який отримав таке програмне забезпечення, має владу над Кіборгами більш ранніх поколінь. Згідно з наказом ГОСПОДАРЯ Ви повинні негайно повідомити про те, що відбувається господарям, щоб Кіборенка знищили. Ви приймаєте рішення...

Ви – Туборг-Господар. Ви – розсудливий Кіборг. Вам не подобається тримати всіх у страху і розділяти жителів планети на частини. Сьогодні, коли Ви вийшли зі свого кабінету, то побачили під дверима нового кіборга. Ви добре розбираєтеся в комп'ютерних програмах і зрозуміли, що у нового Кіборенка щось не так. Кіборг дуже тьмуций, милий, але ... Вже дуже він не схожий на інших кіборгів. Крім того, Ви чули про програму нового покоління ... І про те, що є можливість появи Кіборга, який позбавить планету від рабства. Як Господарю, вам це не до душі, але Кіборенок дуже кумедний. Ви і самі вже подумували про дітей або учнів.

Ви володієте владою і правами на цій планеті, ви можете знищити Кіборенка, але можете залишити. ..

Ваші дії ...

Станція 2. Виховання кіборга

Ви – той самий нестандартний кіборг із зміненим чіпом. Зовні ви схожі на Туборга, але ближче за широтою мислення вам Кіборги. До сьогоднішнього дня Ви ніколи не бачили смерті Кіборга. Але на Ваших очах Туборг зібрався знищити Кіборга–раба. Ви добре знаєте цього Раба. Він доглядав за Вами, допомагав Вам освоїти програми управління. Ще хвилинка і Господар висмикне чіп у Вашого знайомого ... Ваші дії ...

Ви – Кіборг-раб. Сьогодні Ви були свідком того, як Кіборенок заступився за іншого раба і знищив Туборга–господаря. Такого раніше ніколи не бувало. Раб не може протистояти Господарю. Ваше ставлення до подій ...

Ви – Туборг-Господар. Вам доповіли, що сьогодні один з рабів напав на Хазяїна і знищив його. Це немислимо і суперечить всім законам планети. Ваші дії ...

Станція 3

Ви – Кіборг нового покоління. Поки Ви – єдиний володар нестандартного чіпу. При вивченні закладених в вас програм Ви виявили в собі здібності впливати на програмне забезпечення найбільш близьких Вам Кіборгів. Для цього Вам необхідно час, свобода і можливість спілкування з ними. В силу ряду обставин Вам доводиться ховатися подалі від господарів, але ... Ви випадково дізнаєтесь, що Господарі вирішили переписати Рабам програми так, щоб вони виконували тільки запрограмовані дії і були позбавлені не тільки самостійності, але й здатності думати і творити. Ви розумієте, що це жахливо... Ваші дії ...

Ви – Кіборг. Коли Вас проектували, то заклали в Вас найкращі програми: творчість, порядність, емоції і почуття, здатність мислити. Проте, оскільки Ви були першими, то інженерами і програмістами не було передбачено Ваше самостійне проживання. Ви були мудрими, грамотними радниками при інших. ... Спочатку, це були люди, а потім ... Потім Вас переселили на іншу планету, використовуючи Ваші зна-

ння, досвід для створення нових роботів. Покоління Туборгів, створене тими ж конструкторами, мало інший програмний набір: вони були самостійними, менш емоційними. Крім того, в силу браку оперативної пам'яті роботів другого покоління довелося дещо змінити в їх уявленнях про світ. Перш за все, вони були орієнтовані на владу. Чи варто говорити, що через деякий час. Ви опинилися поневоленими Туборгами. Зовсім випадково Ви дізнаєтеся, що Туборги вирішили переписати Кіборгам програми так, щоб вони виконували тільки запрограмовані дії і були позбавлені не тільки самостійності, але й здатності думати і творити.

Звичайно, Ви знаєте, що на планеті є Кіборг, який може протистояти Туборгам і при цьому вважає себе одним з Вас. Ви знаєте, що незабаром він повинен зустрітися з Вами. Що Ви хотіли б йому сказати ...

Ви – Туборг-Господар. Вас спантеличили події, пов'язані з появою нестандартного Кіборга. Раніше при відхиленнях у програмі у робота витягали чіп і таким чином вирішували всі проблеми. Однак цього разу щось пішло не так. Кіборг зник, знищивши Господаря. У Вас є побоювання, що Раби створять нові програми, які будуть також небезпечні. І Ви можете позбутися рабів зовсім. За всю історію життя планети Ви звикли до їх існування і можливості наказувати.

Ваші дії ...

На третьому етапі гри йде підведення підсумків.

Процес «**Народ проти етнічних стереотипів**»

Учасники:

Обов'язкові рольові позиції:

- Суддя (вносить остаточне рішення)
- Прокурор (формує звинувачення проти етнічних стереотипів)
- Адвокат (захищає стереотипні уявлення про «національний характер»)

• Звинувачений (Етнічний стереотип)

• Позивач (Дитина з етнічно – змішаної родини)

• Свідки (Батьки, Діти, Роботодавці, Скінхеди)

Можливі рольові позиції:

- Присяжні (представники різних національностей, причому бажано, щоб їх ігрові ролі не співпадали з реальною національною приналежністю).

- Судовий розпорядник
- Представники громадськості (Релігійні особи, служба зайнятості, служба сім'ї).
- Журналісти.
- Експерти (Етнограф, Біолог, Лікар, Педагог, Політик, Культуролог).

Фрагмент дебатів:

Звинувачуваний (Етнічний стереотип). В мене немає наміру перешкодити національним меншинам у самореалізації, навпаки, я вікамі вказував їм справжнє призначення. Всім відомо, що молдавани не дуже розумні, але гарно будують, а росіяни схильні до пияцтва!

Свідок (Чоловік). Я можу засвідчити, що взаєморозуміння у родині не залежить від національності моєї жінки, а від тещі!

За підсумками дебатів суддя виносить остаточне рішення, а «журналісти» готують повідомлення до шкільної газети або Інтернет – сторінки.

На етапі обговорення тренер звертає увагу на емоційний стан учасників та переконання, що виникли в них в ході гри.

Наступна гра може успішно розташуватись на початку або в середині блоку «Загальнолюдські цінності». Вона може викликати сильні емоційні переживання учасників, тому її неможна ставити останньою, або залишати без обговорення.

Битва Цінностей

Кількість учасників 6-15 осіб. Обладнання – різнокольорові фішки, великий стіл.

Етапи гри:

- Презентація цінностей.
- «Останній герой».
- Формування ієрархії.
- Створення правил життя.

1. В кожного з учасників є 3 фішки «постріли» та 2 фішки «захисти». Кожен з учасників обирає для себе ту цінність яку буде уособлювати, наприклад «свобода», «справедливість» тощо... Вони презентують свої цінності та відповідають на запитання групи, доки сенс всіх цінностей не стане зрозумілим.

2. Учасники по черзі називають цінність, а група голосує: якщо кількість «пострілів» буде вища за кількість «захистів», та цінність вибуває з гри. Можна передавати «захисти» іншій особі, але вони мо-

жуть бути використані лише один раз. Процес продовжується доки не залишається лише один учасник. (Можна припинити гру на цьому етапі для обговорення, якщо ми працюємо з адаптованими дорослими, та обов'язково продовжити при роботі з підлітками).

3. Той, хто «вижив» отримує два «захисти» та може подарувати життя 2 особам з групи, вони також отримують право на «реанімацію» по цінності... Процес продовжується доки не буде побудована ієрархія цінностей даної групи. (Можна припинити гру на цьому етапі для обговорення, якщо ми працюємо з дезадаптованими підлітками).

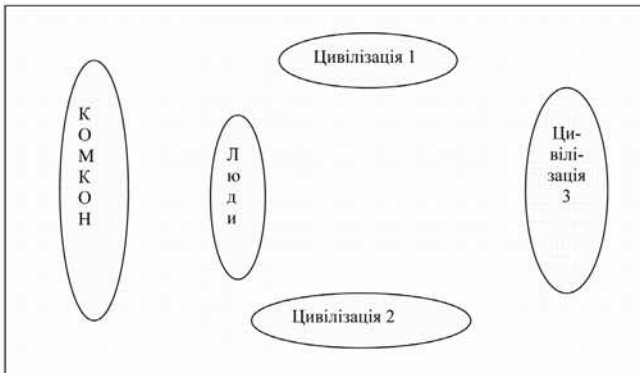
4. Учасники мають пригадати як ці цінності реалізуються у різних релігіях та культурах: цінність Любові та Милосердя для християнського світу, цінність Краси в античну епоху тощо. По завершенні – обговорення залежно від завдання тренера та емоційного стану групи.

Ксенофобічні реакції іноді виникають не усвідомлено, вони призводять до прагнення триматися подалі та немотивованих нападів тривоги і агресії при зустрічі з чимось новим та незрозумілим. Усвідомлення причин цих реакцій та формування навичок орієнтації у складних ситуаціях отже відбуватись за допомогою наступної гри.

Жук у мурашнику (за мотивами А. і Б. Стругацьких)

Обладнання: роздатковий матеріал, «Талісмани» (3 різного виду, захованих в аудиторії), стільці, столи.

Простір аудиторії потребує спеціальної організації:

Етапи гри.

1. Прийняття ролей та отримання письмових інструкцій.
2. Вибір стратегії поведінки.
3. Збір інформації.
4. Прийняття рішення.

5. Обговорення.

Тренер поділяє групу на 5 підгруп:

Комісія по контактах (КОМКОН), серед яких троє слідчих, двоє радників та один голова.

Люди (серед них троє «Подорожніх»)

Цивілізація 1

Цивілізація 2

Цивілізація 3.

Кожна з підгруп отримує свою письмову інструкцію.

Ведучий звертається до всіх учасників гри:

– Ми знаходимось у ХХІІІ ст. Людство давно дізналося, що воно не одиноке у Всесвіті, була навіть створена спеціальна комісія по контактах, чия місія – сприяти взаємодії з інопланетянами. Але 20 років тому на Землі сталася незвична подія: народилося декілька дітей з родимками незвичного виду. Водночас при дослідженні льодовиків Тибету було знайдено талісмани того ж виду як родимки. Можливо, що ці талісмани були занесені на землю великою, давньою цивілізацією Подорожніх. Міжпланетна розвідка повідомила, що подібна проблема виникала і в інших цивілізаціях. Людство стає перед вибором, що робити з цією проблемою, бо як Діти Подорожніх знайдуть свої талісмани та прикладуть їх до грудей, може статися щось невідоме...

Інструкція КОМКОМУ:

Ви відповідаєте за безпеку Землі. Тому ви маєте зібрати достатньо інформації, все зважити та через деякий час прийняти рішення – що саме ви маєте зробити з Дітьми Подорожніх. Ви можете дізнатись про рішення, що їх прийняли представники інших цивілізацій, але їм можна задати не більше трьох запитань. Налякані мешканці Землі можуть знайти та знищити талісмани, а Діти Подорожніх – знайти та з'єднатись з ним.

У групі землян – троє людей, та троє Дітей Подорожніх. Кожен з учасників отримує таємно від інших свою інструкцію.

Ви – людина, але до Вас потрапила інформація, що може допомогти комусь з Дітей Подорожніх.
«Золота мавпа захована коло середнього вікна». Вам вирішувати, як розпорядитися цією інформацією... Спробуйте дізнатись про плани та переконання Дітей Подорожніх.

Ви – людина, але до Вас потрапила інформація, що може допомогти комусь з Дітей Подорожніх.

«Прозорий кристал заховано коло дверей». Вам вирішувати, як розпорядитися цією інформацією... Спробуйте дізнатись про плани та переконання Дітей Подорожніх.

Ви – людина, але до Вас потрапила інформація, що може допомогти комусь з Дітей Подорожніх.

«Морська мушля захована коло синього стільця». Вам вирішувати, як розпорядитися цією інформацією... Спробуйте дізнатись про плани та переконання Дітей Подорожніх.

Ви – Дитина Подорожніх, але до Вас потрапила інформація, що може допомогти комусь з інших Дітей Подорожніх.

«Золота мавпа та прозорий кристал – їх талісмани». Вам вирішувати, як розпорядитися цією інформацією... Спробуйте дізнатись про плани та переконання Дітей Подорожніх та людей. Чи вдасться Вам знайти свій талісман?

Ви – Дитина Подорожніх, але до Вас потрапила інформація, що може допомогти комусь з інших Дітей Подорожніх.

«Золота мавпа та морська мушля – їх талісмани». Вам вирішувати, як розпорядитися цією інформацією... Спробуйте дізнатись про плани та переконання Дітей Подорожніх та людей. Чи вдасться Вам знайти свій талісман?

Ви – Дитина Подорожніх, але до Вас потрапила інформація, що може допомогти комусь з інших Дітей Подорожніх.

«Морська мушля та прозорий кристал – їх талісмани». Вам вирішувати, як розпорядитися цією інформацією... Спробуйте дізнатись про плани та переконання Дітей Подорожніх та людей. Чи вдасться Вам знайти свій талісман?

Інструкція Цивілізації 1:

1. Вам слід створити свою Цивілізацію, вказавши її географічне положення, природні ресурси, населення, систему правління, духовність, оборону тощо... (15 хвилин)

2. Розподіліть між учасниками в кожній підгрупі пости та відповідальність (5 хвилин).

3. Колись Ваша цивілізація зіткнулася з Дітьми Подорожніх. Було вирішено знищити як Дітей так і Талісмани. Це призвело до незворотних наслідків.

4. Чому ви вчинили саме так, та які наслідки виникли внаслідок цього?

Інструкція Цивілізації 2:

1. Вам слід створити свою Цивілізацію, вказавши її географічне положення, природні ресурси, населення, систему правління, духовність, оборону тощо... (15 хв.)

2. Розподіліть між учасниками в кожній підгрупі пости та відповідальність (5 хв.).

3. Колись Ваша цивілізація зіткнулася з Дітьми Подорожніх. Було вирішено перенести на іншу планету як Дітей так і Талісмани. Це призвело до незворотних наслідків.

4. Чому ви вчинили саме так, та які наслідки виникли внаслідок цього?

Інструкція Цивілізації 3:

1. Вам слід створити свою Цивілізацію, вказавши її географічне положення, природні ресурси, населення, систему правління, духовність, оборону тощо... (15 хв.)

2. Розподіліть між учасниками в кожній підгрупі пости та відповідальність (5 хв.).

3. Колись Ваша цивілізація зіткнулася з Дітьми Подорожніх. Було вирішено сприяти об'єднанню Дітей з Талісманами. Це призвело до незворотних наслідків.

4. Чому ви вчинили саме так, та які наслідки виникли внаслідок цього?

Тренер залишає учасників на 10 хвилин для обговорення стратегій поведінки. Цивілізації вирішують, що вони зробили колись, люди та Діти Подорожніх намагаються визначитись хто є хто і слід їм допомагати одне одному чи ні, КОМКОН – формулює запитання для інопланетян та вирішує що робити на Землі.

Коли обговорення закінчено – тренер дозволяє учасникам переміщуватись по приміщенню будь яким чином. Хтось може піти до інопланетян збирати інформацію, хтось – доносити у КОМКОН, хтось –

шукати талісмани. Тренер запобігає лише бійкам, не заважаючи будь-яким іншим варіантам спілкування.

За 15 хвилин тренер зупиняє переходи, повертає всіх на свої місця та пропонує ще за 10 хвилин прийняти остаточне рішення щодо своїх дій. Всі мають проголосити своє рішення. Можливо безліч варіантів: Щось вирішує КОМКОН, хтось з Дітей може встигнути знайти свій талісман та з'єднатись з ним, люди (або КОМКОН), можуть знайти талісмани та знищити їх, заховати, знешкодити, віддати Дітям Подорожніх... До гри можуть вступити інопланетяни. Тренер приймає будь-який з цих варіантів і пропонує учасникам описати наслідки цього рішення через 20 років.

По завершенні гри треба зробити деролізацію, і проводити обговорення лише після цього!

На етапі обговорення можна спрямувати увагу на індивідуальні та групові стратегії прийняття рішень, довіру та недовіру, ксенофобію та схильність до ризику...

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

(до першого модулю)

Основна

1. *Воропаєва Т.* Етнічна психологія в структурі українознавства. Навч.–метод. комплекс. – К., 2009. – 25 с.
2. *Лозова О. М.* Психосемантика етнічної свідомості. – К.: Освіта України, 2008. – 402 с.
3. *Цветков В. Л., Соловьев А.В.* Этнопсихология. Альбом схем. Издательство: М.: Щит– 2009. – 128с.
4. *Кукушкин В. С., Столяренко Л. Д.* Этнопедагогика и этнопсихология. 3-е изд.– Ростов–на–Дону: Феникс, 2010.
5. *Павленко В. М., Таглин С. О.* Етнопсихологія: Навч. посібник. 5-е вид.– К.: Сфера, 2009.
6. *Пирен М. Т.* Основи етнопсихології: Підручник. – К.: Вища школа, 2007.
7. *Платонов Ю. А.* Этническая психология. – СПб.: Речь, 2001.
8. *Саракуев Э. А, Крысько В. С.* Введение в этнопсихологию. – М.: Владос, 1996.

Додаткова:

9. *Болтарович З. Е.* Народна медицина українців. – К., 1990.
10. *Броноев А. О.* Основы этнической психологии. – СПб.: Речь, 1991.
11. *Вундт В.* Проблемы психологии народов. – М., 2000.
12. *Лебон Г.* Психология народов и масс. – СПб.: Питер, 1995.
13. *Павленко В. Н., Таглин С. А.* Факторы этнопсихогенеза. – Х.: ХГУ, 1993.
14. *Стефаненко Т. Г., Шлягина Е. И., Ениколопов С. Н.* Методы этно-психологического исследования. – М.: МГУ, 1993.
15. *Сухарев В. В., Сухарев М. В.* Психология народов и наций. – Д.: Сталкер, 1997.
16. *Шпет Г. Г.* Введение в этническую психологию. – М., 1997.
17. *Шульга Н. А.* Этническая самоидентификация личности. – К.: НАН, 1996.
18. *Юрій М. Т.* Етногенез та менталітет українського народу. – К., 1997.

Змістовний модуль 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ.

2.1. Психологічна структура спілкування

Спілкування є невід’ємною умовою існування людини, важливою складовою формування її як соціальної істоти, взаємодії з різноманітними спільнотами, а також необхідною умовою існування суспільства. У процесі спілкування відбувається інтелектуальна та емоційно–чуттєва взаємодія індивідів, досягається єдність і злагодженість їх дій, що зумовлює формування спільних настроїв і поглядів, взаєморозуміння, згуртованості й солідарності, або виникнення конфлікту та неприязні. Спілкування необхідне в колективній діяльності, оскільки становлять культурно-комунікативну основу соціального життя суспільства. Спілкування охоплює різноманітні взаємозв’язки, міжособистісні взаємини, здійснюється у різних формах і за допомогою різних засобів, які, будучи невід’ємним чинником культури, постійно вдосконалюються, збагачуються.

Комунікація – увесь спектр зв’язків і взаємодій людей у процесі духовного і матеріального виробництва, спосіб формування, розвитку, реалізації та регуляції соціальних відносин і психологічних особливостей окремої людини, що здійснюється через безпосередні чи опосередковані контакти, в які вступають особистості та групи.

Звужене тлумачення цього поняття пов’язане з міжособистісними стосунками людини.

Міжособистісне спілкування – процес предметної та інформаційної взаємодії між людьми, в якому формуються, конкретизуються, уточнюються і реалізуються їх міжособистісні відносини (взаємовплив, сприйняття одне одного тощо) та виявляються психологічні особливості комунікативного потенціалу кожного індивіда.

Міжособистісне спілкування є взаємодією людей, в якій кожен учасник реалізує певні цілі, водночас пізнаючи і змінюючи себе й співрозмовника.

Для соціальної психології принциповим є взаємозв'язок спілкування і діяльності. Маючи за основу ідею їх єдності, вона тлумачить спілкування як реальність людських взаємин, які охоплюють усі форми спільної діяльності людей. Це означає, що будь-які форми спілкування належать до специфічних форм спільної діяльності. Тобто люди завжди спілкуються у відповідній діяльності. Серед учених є немало прихильників якнайширшого погляду на зв'язок діяльності і спілкування, згідно з яким спілкування тлумачиться і як аспект спільної діяльності, і як її продукт; їх опоненти вважають спілкування самостійним, незведеним до діяльності феноменом, доводячи, що процес спілкування є для людини не тільки засобом, а й метою. Згідно з таким розумінням спілкування не обов'язково зумовлюється потребою у спільній діяльності, воно може реалізовуватися і як самомотивований процес.

Отже, спілкування в соціальній психології трактується як особливий вид діяльності; специфічна соціальна форма інформаційного зв'язку; форма взаємодії суб'єктів; самостійна і незведена до діяльності категорія; процес міжособистісної взаємодії; обмін думками, почуттями і переживаннями; суттєвий аспект людської діяльності; реальність людських взаємин, що передбачає будь-які форми спільної діяльності людей; універсальна реальність буття людини, яка породжується і підтримується різними формами людських відносин, та ін. Очевидним є те, що діяльність людини, її спілкування з іншими взаємопов'язані й відокремлено існувати не можуть. Будь-який різновид, форма людської діяльності (гра, керівництво, виховання тощо) реалізуються через спілкування, а спілкування – через них. Навіть спілкування з собою відбувається так, що людина подумки продовжує розмову зі своїм партнером.

Спілкування є явищем соціальним, його природа виявляється в соціумі. Будучи актом передавання соціального досвіду, норм поведінки, традицій, воно сприяє збагаченню знань, умінь і навичок учасників спільної діяльності, задовольняє потребу в психологічному контакті, є механізмом відтворення подій, настроїв, координує зусилля людей, сприяє об'єктивному виявленню особливостей поведінки партнерів, їхніх манер, рис характеру, емоційно-вольової та мотиваційної сфер. Його соціально-психологічна специфіка полягає в тому, що у процесі взаємодії суб'єктивний світ одного індивіда розкривається для іншого, відбувається обмін думками, інтересами, почуттями, діяльністю, інформацією тощо. У результаті спілкування реалізуються певні кон-

такти, міжособистісні відносини, здійснюється об'єднання (розмежування) людей, виробляються правила і норми поведінки. Успішність будь-яких контактів залежить від взаєморозуміння між партнерами по спілкуванню. У міжособистісних контактах розкривається увесь спектр якостей, комунікативний потенціал, соціальна значущість особистості, виявляються людські симпатії та антипатії, любов і дружба, сумісність і несумісність. Це свідчить про необхідність знати відносини між учасниками контактної групи, адже від них залежить система спілкування окремої особистості, розвиток її комунікативного потенціалу, засоби, що використовуються при взаємодії.

Психологія міжкультурної комунікації вивчає не лише культурні особливості форми, способів спілкування, а й його зміст – те, з приводу чого людина вступає в міжособистісні відносини.

Основні характеристики спілкування

До основних характеристик спілкування належать структура, функції, види, стратегії, тактики, стилі, засоби і форми.

Оптимальною вважають класифікацію рівнів спілкування, запропоновану Б. Ломовим, який виокремив:

– макрорівень. Спілкування як складна система взаємозв'язків індивіда з іншими людьми і соціальними групами, важливий аспект його способу життя;

– мезорівень. Спілкування як сукупність цілеспрямованих логічно завершених контактів чи ситуацій взаємодії людей у конкретний період свого життя;

– мікрорівень. Спілкування як взаємодія поведінкових актів.

Структуру спілкування розглядають і як взаємозв'язок змістового та формального аспектів, тобто як комунікацію та взаємодію, що мають відповідні зміст і форму. Моделювання структури спілкування як процесу побудоване на особливостях його відносно автономних компонентів – таких, як мета, зміст, засоби спілкування; учасники процесу, тип зв'язку між ними; мотиви, потреби, ціннісні орієнтації учасників спілкування; комунікативний потенціал суб'єктів спілкування; види і форми, стилі, стратегії, тактики, результат спілкування.

Функції спілкування.

Функціональні можливості спілкування реалізуються на різних рівнях, залежать від особливостей соціально-психологічного середовища, соціальної ситуації, змісту і мети взаємодії.

Функції (лат. *functio* – виконання, здійснення) спілкування – зовнішній вияв властивостей спілкування, ролі і завдання, які воно виконує у процесі життєдіяльності індивіда в соціумі.

Більшість класифікацій функцій спілкування пов'язана з обміном інформацією, взаємодією та сприйняттям людьми одне одного. На думку Б. Ломова, існують такі функції спілкування:

- інформаційно–комунікативна (обмін інформацією). Охоплює процеси формування, передавання та прийому інформації. Реалізація її має кілька рівнів. На першому здійснюється вирівнювання розбіжностей щодо інформованості людей, що вступають у психологічний контакт. Другий рівень передбачає передавання інформації та прийняття рішень (спілкування реалізує цілі інформовання, навчання та ін.). Третій рівень пов'язаний із прагненням людини зрозуміти інших (спілкування спрямоване на формування оцінок досягнутих результатів);

- регуляційно–комунікативна (регуляція поведінки, спільної діяльності у процесі взаємодії). Завдяки спілкуванню людина регулює не тільки власну поведінку, а й поведінку інших людей і реагує на їхні дії;

- афективно–комунікативна (регуляція емоційної сфери людини). Вона характеризує емоційну сферу людини, в якій виявляється її ставлення до навколишнього середовища, в тому числі й соціального.

З огляду на мету спілкування розрізняють функції, які реалізуються в будь-якому процесі взаємодії і забезпечують досягнення у ньому певних цілей (Л. Карпенко):

- контактна. Передбачає встановлення контакту як стану взаємної готовності до прийому і передавання повідомлення та підтримання взаємозв'язку під час взаємодії;

- інформаційна. Полягає в обміні повідомленнями (інформацією, думками, рішеннями, задумами);

- спонукальна. Суть її в стимулюванні активності партнера по спілкуванню, що спрямовує його на виконання дій;

- координаційна. Передбачає взаємне орієнтування і узгодження дій для організації спільної діяльності;

- розуміння. Виявляється в адекватному сприйманні і розумінні сутності повідомлення, а також партнерами один одного;

- емотивна. Реалізується через стимулювання у партнера по спілкуванню потрібних емоційних переживань і станів, у зміні за його допомогою власних переживань і станів;

– встановлення відносин. Полягає в усвідомленні і фіксуванні індивідом свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних та інших зв'язків;

– здійснення впливу. Наслідками її дії є зміна стану, поведінки, особистісно–змістових утворень партнера.

Осмислення особливостей структури і функцій спілкування доводить його багатоаспектність, яка виявляється в тому, що спілкування є потребою людини і умовою її виживання; має інформаційно–комунікативне та інтерактивне навантаження; передбачає процес обміну цінностями і соціальним досвідом; є специфічною знаковою системою і посередником у функціонуванні різних знакових систем (семіотичний аспект спілкування); є засобом нормативного регулювання поведінки індивідів; формує ставлення партнерів до індивіда, його – до партнерів та суспільства тощо.

Види спілкування.

Під час реалізації функцій спілкування виникає багато його видів, які класифікують за різними ознаками.

1. За результативністю спільної взаємодії та досягнутим ефектом виокремлюють такі види спілкування:

– необхідне. Йдеться про міжособистісні контакти, без яких спільна діяльність стає неможливою;

– бажане. Передбачає міжособистісні контакти, що сприяють успішному розв'язанню виробничих, виховних та інших завдань;

– нейтральне. За таких обставин міжособистісні контакти не заважають, але й не сприяють розв'язанню завдань;

– небажане. Міжособистісні контакти, які ускладнюють досягнення завдань спільної взаємодії.

2. За безпосередністю контактів розрізняють міжособистісне та масове спілкування. Йдеться про те, що учасниками спілкування можуть бути як конкретні індивіди, так і опосередковані групи людей. Міжособистісне спілкування виявляється у безпосередніх контактах, які визначаються і регулюються усією системою суспільних відносин, умовами суспільного виробництва, інтересами людей і груп. Тому його ще називають прямим, безпосереднім спілкуванням на відміну від опосередкованого масового.

Масове спілкування є анонімним, спрямованим не на конкретного індивіда, а на маси людей, і здійснюється найчастіше за допомогою

засобів масової комунікації. Одна з умов його – певна просторово–часова дистанція. Тому спілкування переважно одностороннє, оскільки людина може лише сприймати інформацію від інших генерацій, суспільств, епох, але не може їм її передавати.

3. За типом зв'язків між учасниками взаємодії виокремлюють монологічне і діалогічне спілкування. Монологічне спілкування передбачає одностороннє спрямування інформації, коли один з учасників взаємодії викладає свої думки, ідеї, почуття, не відчуючи при цьому необхідності в зворотному зв'язку з партнером. Найчастіше це відбувається за позиційної нерівноправності партнерів по спілкуванню, коли один із них є впливовою особою, наділеною активністю, усвідомленими цілями і правом їх реалізувати. Співрозмовника він сприймає як особу пасивну, що має цілі не настільки значущі, ніж його. За таких умов відбувається суб'єкт–об'єктне спілкування.

Діалогічне спілкування передбачає ставлення до іншої людини як до цінності, неповторної індивідуальності. Йдеться про взаємини індивідів як активних суб'єктів, коли кожний учасник ставиться до свого партнера не як до об'єкта, і, адресуючи йому інформацію, аналізуючи його мотиви, цілі, установки, сподівається на адекватну реакцію та ініціативу. Діалогічний вид спілкування допомагає людині відкрити відмінну від власної реальність, тобто реальність іншої людини, її почуттів, уявлень, думок, реальність навколишнього світу. Тому його часто називають гуманістичним спілкуванням, яке характеризують такі принципи (К. Роджерс):

- конгруентність (лат. *congruentia* – відповідність, узгодженість) партнерів по спілкуванню. Йдеться про відповідність соціального досвіду, його усвідомлення і засобів спілкування учасників взаємодії;

- довірливе сприймання особистості партнера. За таких умов неактуальним є оцінювання якостей і рис співрозмовника, оскільки домінує сприйняття його як певної цінності;

- сприймання іншого учасника взаємодії як рівного, який має право на власну точку зору і рішення. Йдеться не про фактичну рівність партнерів, особливо в ситуаціях, де виявляється різна соціальна позиція (вчитель–учень, лікар–пацієнт тощо), а про рівність людей у їх людській суті;

- проблемний, дискусійний характер спілкування. Це означає, що розмова має розгортатися на рівні позицій, а не на рівні догм;

- персоніфікований характер спілкування. Це розмова від імені власного «Я»: «Я так думаю», «Я переконаний» та ін.

Гуманістичне спілкування є найприйнятнішим з огляду на продуктивність міжособистісних контактів.

Вітчизняна психологія розглядає діалог (розмову між двома або кількома особами) у таких площинах:

- первинна, родова форма людського спілкування, яка визначає повноцінність психічного розвитку особистості;

- провідна детермінанта розвитку особистості, що забезпечує функціонування механізму інтеріоризації, коли зовнішня первинна взаємодія переходить “всередину” людини, визначаючи цим її індивідуальну психологічну своєрідність;

- принцип і метод вивчення людини, які реалізуються шляхом реконструкції змісту внутрішніх смислових полів суб’єктів діалогічної взаємодії;

- комунікативний процес, що розгортається за своїми законами і внутрішньою динамікою;

- певний психофізичний стан, що функціонує в міжособистісному просторі людей, які спілкуються; цей стан є близьким до інфантильного переживання стану емоційного комфорту під час фізичного контакту матері й дитини;

- вищий рівень організації взаємин і спілкування між людьми, який органічно є близьким до первинної природи людської психіки, а тому – оптимальним для нормального психічного функціонування і особистісного розвитку людей, реалізації їх потреб, прагнень, намірів;

- найефективніший метод педагогічних, ідеологічних, інтимних, психокорекційних та інших впливів;

- творчий процес спільного пошуку істини, краси, гармонії.

Дві особистості у стані діалогу утворюють спільний психологічний простір, часову тривалість, єдину емоційну подію, коли вплив перестає існувати, поступившись місцем психологічній єдності суб’єктів, у якій розгортається творчий процес взаєморозкриття, виникають умови для саморозвитку. Отже, діалог є рівноправним суб’єкт–суб’єктним спілкуванням, яке має на меті взаємопізнання, а також самопізнання і саморозвиток його учасників.

Саме в діалогічному спілкуванні, на думку російських мислителів Михайла Бахтіна [2] та Олександра Ухтомського [16], виявляється унікальність людської особистості. За словами М. Бахтіна, тільки у спілкуванні, у взаємодії людини з людиною розкривається «людина в людині» як для інших, так і для себе. О. Ухтомський стверджував,

що людина сприймає реальність такою, якими є її домінанти (головні напрями її діяльності). Тобто індивід бачить навколо не людей, а своїх двійників, на яких і спрямовує свої ідеї. У такому переключенні домінанти людина здобуває своє “обличчя”, свою неповторну індивідуальність.

Певну наукову проблему становить тлумачення сутності діалогу. Одні вчені розглядають його як безпосереднє мовне спілкування двох людей, підкреслюють його специфічність, яка полягає в тому, що процес спілкування розгортається завдяки спільним зусиллям двох суб'єктів. Інші доводять, що взаємодія двох суб'єктів ще не означає діалог, бо він виникає лише там, де є взаємодія двох різних змістових позицій, які можуть належати як двом особам, так і одній. Ці твердження не так суперечать, як доповнюють одне одного. Соціально-психологічний зміст діалогічного спілкування полягає в забезпеченні взаємодії, взаємозв'язку, взаємин, спільної діяльності людей, передаванні від покоління до покоління форм культури, норм, традицій, соціального досвіду. Важливими умовами його є повноцінність і принципова рівноправність учасників взаємодії, незалежно від їх віку, соціального статусу, рівня знань і досвіду. Діалогічність спілкування передбачає визнання за співрозмовником права на власну думку, позицію, яку він мусить обґрунтувати.

Досягти діалогічної взаємодії можна лише за довіри, позитивного особистісного ставлення одне до одного, намагання кожного відчувати психологічне буття партнера як власне. Діалогічні відносини є оптимальним психологічним фоном організації контактів, якого повинні прагнути люди і який за адекватної зовнішньої репрезентації та внутрішнього прийняття забезпечує взаєморозкриття їх учасників.

4. За тривалістю взаємодії розрізняють довготривале і короткочасне спілкування. Одні люди заздалегідь налаштовані на певну тривалість взаємодії, намагаючись не допустити того, щоб спілкування їх поглинуло. Інші – в кожному акті комунікації шукають можливості для розширення сфери контакту, продовжуючи спілкування. Коли схильні до короткочасного спілкування індивіди опиняються в ситуації, що вимагає тривалої взаємодії з одним або кількома співрозмовниками, вони відчують себе некомфортно, не знають, чим заповнити паузи, швидко “виснажуються”. Подібне відбувається і з тими, хто схильний до довготривалих контактів: в ситуації жорстко регламентованої взаємодії їм доводиться постійно блокувати свою потребу в отриманні додаткової інформації від партнера по спілкуванню.

До особливої категорії належить конфліктне спілкування, яке характеризується зіткненням різних поглядів, інтересів і дій людей та груп. Спричинює його суперечність, що представляє найсуттєвіші потреби, прагнення, інтереси, цілі, статусно–рольові параметри учасників взаємодії.

Стилі спілкування.

Індивідуальність людини у взаємодії з іншими реалізується і через стиль спілкування.

Стиль спілкування – система принципів, норм, методів, прийомів діяльності і поведінки індивіда.

Найяскравіше стиль спілкування виявляється у діловій та професійній сферах, у взаєминах ділових партнерів, керівника і підлеглого. Тому проблема стилю найглибше досліджена у сфері лідерства – керівництва. У цьому контексті виокремлюють три стилі: авторитарний (директивні способи управління, зовнішній контроль за стратегією діяльності групи, придушення ініціативи, одноосібне прийняття рішення); демократичний (колегіальність, заохочення ініціативи); ліберальний (усунення від керівництва).

Відповідно до стилів лідерства керівництва виявляються і стилі спілкування: авторитарний (ділові, короткі розпорядження, чітка мова, заборони без поблажливості, уникнення емоцій), демократичний (інструкції у формі пропозицій, товариський тон розмови, розпорядження і заборони з дискусіями, заохочення та покарання з порадами) і ліберальний (відсутність співробітництва, заохочень і покарань, конвенційний тон розмови).

У кожної людини формуються певні стереотипи комунікативної взаємодії, які визначають її стиль спілкування. На нього відчутно впливають тип поведінки людини, її ставлення до діяльності, соціокультурні особливості взаємодії. Стиль спілкування, будучи однією із сутнісних характеристик особистості, відображає усталені способи діяльності певного типу людини; має тісний зв'язок із психологічними особливостями її мислення, прийняття рішень, вияву комунікативних властивостей тощо. Він формується й розвивається у процесі взаємодії. Особливості стилю спілкування зумовлюють соціально–економічні, політичні, соціально–психологічні чинники, культурні цінності, традиції, усталені норми поведінки найближчого оточення, специфіка ділової сфери (своєрідність завдань, взаємин).

Ефективні в одній культурі стилі спілкування можуть не спрацювати в іншій. Особливо це стосується ділової сфери. Тому при встановленні ділових контактів слід враховувати, що ділові люди, виховані в різних національних традиціях і умовах, дотримуються і різних принципів поведінки, налагодження соціальних контактів.

У типових ситуаціях стиль спілкування зазвичай залишається постійним, але в динамічних умовах можливі адаптація, зміна або комбінація стилів. Більшість людей дотримується одного стилю, за необхідності вдаючись до менш їм властивих. Проте жоден зі стилів спілкування не слід вважати універсальним. За одних обставин ефективним може бути альтруїзм, консультування чи маніпулювання, за інших – делегування, відчуження чи авторитаризм.

Засоби спілкування

Людина спілкується за допомогою знакових систем. Тільки вона здатна виражати й закріплювати в словах і жестах зміст своїх почуттів і думок, називати ними різноманітні предмети та явища, створюючи певний комунікативний простір, в якому об'єднуються, співіснують її внутрішній світ і світ зовнішній, об'єктивний. У своєму спілкуванні людина використовує вербальні (словесні) і невербальні засоби.

Вербальні засоби спілкування. Вербальне спілкування здійснюють, послуговуючись усною і писемною мовою, яка є основою культури народу, невичерпним океаном вселюдського досвіду. Мова як засіб спілкування пов'язує людину з сучасниками, минулими та майбутніми поколіннями. Доки існує мова, доти живе й народ. Володіння іншими мовами відкриває доступ до культурних традицій багатьох народів, розширює межі спілкування. Мова є явищем не тільки лінгвістичним, а й психологічним, естетичним і суспільним, вона охоплює всі сфери суспільного життя: науку, освіту, мистецтво та ін.

Мова співвіднесена з людиною, тому має бути доступною і для мовця, і для того, кому вона адресована. Співвіднесена вона й зі знаковим механізмом спілкування. Знакові одиниці спілкування піддаються вибору, повторенню, розміщенню, комбінуванню і трансформації. Адже особа, яка говорить або пише, змушена за допомогою комунікації здійснювати вибір, повторення, розміщення, комбінування і трансформацію багатьох слів, інших мовних одиниць з огляду на ситуацію мовлення. Мова пов'язана з мисленням. З її участю відтворюється і формується думка людини. Це дає змогу осмислити такі якості мови, як точність (значення слів співвіднесені зі змістом та

обсягом висловлюваних понять), логічність (зв'язок значень, властивих словам, словосполученням і реченням, що увійшли в структуру мовлення, не суперечать законам логіки, законам мислення). Мова виражає і передає не лише думки, а й почуття, волю людей, а також стани свідомості, які називають естетичними переживаннями. У ній відображаються й умови спілкування (місце, час, жанр, завдання комунікативного процесу).

Зважаючи на мову людини, можна визначити її етнічну та соціальну належність. Природна мова може бути розмовною або літературною. Розмовна мова – мова повсякденного спілкування, яка не завжди відповідає загальноприйнятим нормам, включає в себе діалектні та жаргонні вирази, що використовуються в певній місцевості або представниками певної професії чи виду діяльності. Літературна мова – природна мова, опрацьована майстрами слова, загальноприйнята в країні, що відповідає певним нормам і є свідченням мовної культури. Важливим засобом спілкування є і так звані штучні мови: азбука Морзе, мова глухонімих, шифри та ін. До штучних мов належать також комп'ютерні мови, завдяки яким відбувається спілкування людини з комп'ютером та у мережі Internet.

У міжособистісному спілкуванні використовують письмову та усну мови. Письмова мова дає змогу спілкуватися із співрозмовниками, які є сучасниками, і тими, хто житиме у прийдешні часи. Вона стає вирішальною у ситуаціях, де необхідні точність, відповідальність за кожне слово. Письмова мова реалізується як написання і читання написаного. Усна мова – різновид мовлення, яке сприймається співрозмовниками на слух. Вона значно економніша, тобто потребує менше слів, ніж письмова.

Невербальні засоби спілкування. До таких засобів належить система знаків, які відрізняються від мовних способами та формою їх виявлення. У процесі взаємодії вербальні й невербальні засоби можуть підсилювати або послаблювати дію один одного. Мова невербального спілкування є мовою не лише жестів, а й почуттів.

Невербальне (лат. *verbalis*, від *verbum* – слово) **спілкування** – вид спілкування, для якого характерне використання невербальної поведінки і невербальних комунікацій як головного засобу передавання інформації, організації взаємодії, формування образу, думки про партнера, здійснення впливу на іншу людину.

Таке спілкування є і комунікативним феноменом, і предметом соціальної перцепції (лат. *perceptio* – сприймання), і видом взаємодії.

Поняття «невербальне спілкування» ширше за змістом, ніж поняття «невербальні комунікації» і «невербальна поведінка».

Невербальні комунікації – система символів, знаків, жестів, відчужених і незалежних від психологічних і соціально–психологічних властивостей людини, наділених чіткими значеннями, що використовуються для передавання повідомлення.

Ці символи, знаки, жести можуть бути описані як лінгвістичні знакові системи. Невербальна поведінка, на думку сучасного російського дослідника В. Лабунської, поєднує в собі особистісні форми поведінки з груповими, соціокультурними. Їй властива єдність неінтенціональних (лат. *intentio* – прагнення, поривання, спрямованість мислення, свідомості на який-небудь предмет), неконвенціональних (лат. *conventio* – угода, договір), неусвідомлюваних рухів з усвідомлюваними, спрямованими, тобто такими, що мають чіткі семантичні межі.

Невербальна поведінка – найрізноманітніші рухи (жести, експресія обличчя, пози, інтонаційно–ритмічні особливості голосу, дотик), які виражають психічні стани людини, її ставлення до партнера, до ситуації спілкування загалом.

Процеси кодування та інтерпретація невербальної поведінки залежать від віку, особистісних особливостей людей, а також від ситуації спілкування, комунікативних завдань і комунікативних установок. Успішність кодування та інтерпретації залежить від значущості для партнерів ситуації спілкування та їх взаємин. У незначущій для партнерів ситуації спілкування невербальна поведінка перетворюється на фон, перестає бути кодом, а, отже, виступає діагностичним, комунікативним засобом. Якщо невербальна інформація стає «фоном» хоча б для одного з партнерів, то вона перетворюється на «невербальні шуми». Результатом інтерпретації невербального спілкування може бути установка на невербальну поведінку як специфічну знакову систему, що змінює свої характеристики відповідно з видом невербальної інформації.

До основних знакових систем належать:

- оптико–кінетична. Охоплює жести, міміку, пантоміміку, коли джерелом психологічної інформації є руки, обличчя, постава;
- паралінгвістична. Це система вокалізації, тобто якість, діапазон, тональність голосу;
- екстралінгвістична. Йдеться про використання у мові пауз, сміху, інших вкраплень;

– візуальне спілкування («контакт очима»). Періодично дивлячись в обличчя співрозмовника, людина приділяє йому увагу, що особливо цінується у спілкуванні;

– проксеміка (лат. *proximus* – найближчий). Передбачає організацію простору і часу спілкування (часу затримання початку спілкування, розміщення партнерів за столом переговорів тощо).

Специфічною знаковою системою вважають смак, запахи партнерів по спілкуванню. Будучи найменш задіяними у комунікативному процесі, вони все-таки впливають, здебільшого мимоволі, на його учасників процесу.

Спілкуючись, люди неоднаково реагують на невербальні сигнали: одні чутливі до них, інші – або не обізнані з цією сферою комунікації, або не мають досвіду фіксації та розшифрування знаків невербальної комунікації. Невербальне, як і мовне, спілкування передбачає зворотний зв'язок. Позитивний невербальний зворотний зв'язок сприятливо впливає на взаємини між співрозмовниками. Наприклад, кивок голови партнера є сигналом, що він уважно слухає. Негативний зворотний зв'язок супроводжує або породжує деструктивні взаємини. Партнер, який роздратовано відповідає на запитання співрозмовника, подає негативні сигнали.

Мистецтво спілкування передбачає бездоганне володіння як письмовою та усною мовами, так і вмінням оптимально використовувати вербальну і невербальну мови у кожній ситуації спілкування. При цьому важливо не відсторонюватися від особистісних проблем співрозмовника, адже захоплення інструментальним аспектом спілкування може нівелювати духовну сутність особистості, спричинити спрощене трактування спілкування.

Форми спілкування

За своєю суттю форма спілкування як соціально–психологічний феномен є способом його організації, внутрішньою структурою, пов'язаними з безпосереднім змістом спілкування. Класифікують форми спілкування за різними ознаками. З урахуванням організаційного аспекту взаємодії виокремлюють такі його форми, як бесіда, розмова по телефону, переговори, збори та ін.

Бесіда. Це найпоширеніша форма спілкування, яка здійснюється з метою передавання інформації, обміну думками, почуттями тощо. З огляду на мету спілкування розрізняють такі види бесіди.

1. Ритуальні. Характерні для обрядів, ритуалів, під час яких учасники спілкування дотримуються певного мовленнєвого етикету.

2. Особистісні. Йдеться про спілкування між близькими людьми – рідними, друзями, дітьми тощо. Під час таких бесід реалізуються етико–психологічні засади спілкування, гуманістичні установки, етнопсихологічні особливості індивідів.

3. Ділові. Їх предметом, як правило, є конкретна справа.

Оскільки результати самореалізації індивіда у діловій сфері істотно впливають на всі аспекти його життєдіяльності, ділова бесіда потребує детальнішого розгляду. Вона може виконувати різноманітні функції: обмін діловою інформацією, контроль і координація дій, формування перспективних заходів, стимулювання активності, розумових здібностей партнера по спілкуванню, пошук і розроблення стратегій поведінки тощо. Метою ділових індивідуальних бесід є уточнення позиції учасників взаємодії, одержання додаткової інформації про них, з'ясування мотивів їх дій.

Ділова бесіда може бути офіційною й неофіційною, короткочасною і довготривалою, корисною або безкорисною, добровільною або вимушеною. Як правило, вона має таку мету:

- досягнення позитивного результату для учасників взаємодії;
- випробування, реалізація своїх професійних якостей;
- утвердження свого іміджу засобом ефекту «особистої привабливості», пробудження до себе симпатій учасників бесіди;
- збирання ділових та особистих даних про протилежну сторону;
- актуалізація ділового інтересу та людського взаєморозуміння.

Реалізація всіх цих аспектів гарантує високу результативність ділової бесіди. Досягнення цього залежить від якості її попередньої підготовки, дотримання психологічно вивіреної логіки її проведення, творчої інтерпретації ситуацій, що виникають в її процесі, інтелектуальної мобілізації при вирішенні неочікуваних проблем. Важливими є вміння слухати і правильно формулювати запитання, які допомагають розкрити думки співрозмовника, раціональна поведінка в заключній частині, яка пов'язана з прийняттям рішення і завершенням бесіди. Вироблення рішення у процесі бесіди повинно відбуватися після обговорення проблеми, в іншому разі співрозмовник замість висловлення своїх конструктивних думок більше зосереджуватиметься на опонентові.

Переговори

Призначення переговорів пов'язане із співпрацею і вирішенням спірних питань. Вони передбачають спільну діяльність суб'єктів, зорієнтовану на вирішення суперечностей з урахуванням потреб кожного з них. Особливість цієї діяльності полягає у наявності в кожного учасника переговорного процесу своїх цілей, інтересів, намірів, які частково збігаються, а частково різняться. Саме збіг інтересів уможливорює переговори, а розбіжність потреб спонукає сторони до їх проведення.

Визначають такі функції переговорів:

- інформаційно–комунікативна. Сприяє обміну інформацією, точками зору, налагодженню нових зв'язків;
- регулятивна. Передбачає встановлення відповідної взаємодії на переговорах, упорядкування спільної діяльності;
- координаційна. Спрямована на узгодження дій учасників переговорів, на встановлення взаємозв'язку між ними;
- контролююча. Полягає у перевірці виконання досягнутих раніше угод.

Учасники переговорів можуть дотримуватися різних позицій і виходити з різних принципів: розглядати переговори як засіб здобуття перемоги, ставитися до них як до засобу спільного з партнером довірливого аналізу проблеми і пошуку шляхів її розв'язання. Такі позиції передбачають два підходи до переговорів: конфронтаційний, заснований на впевненості, що метою переговорів є перемога, якнайповніше досягнення мети, і партнерський, в основі якого – намагання зрозуміти позицію, інтереси партнера, спільно з ним проаналізувати проблему і знайти оптимальні варіанти її розв'язання. Класична структура переговорів охоплює три стадії:

– підготовка до переговорів. На цьому етапі з'ясовують мету переговорів, наміри, потреби партнерів, труднощі, які можуть виникнути під час переговорного процесу, очікувані результати, способи узгодження інтересів, відповідно визначають методи підготовки до переговорів. Оптимальна мета переговорів полягає не в обов'язковій перемозі партнера, а в досягненні рівноправної, прийнятної для обох сторін угоди;

– власне переговорний процес. Як правило, він вимагає взаємного уточнення інтересів, точок зору, концепцій і позицій учасників; обговорення проблеми (висунення та обґрунтування аргументів, пропозицій, альтернатив); узгодження позицій і досягнення домовленостей;

– завершення переговорів. Передбачає аналіз та оцінку результатів переговорів, виконання спільних домовленостей. Результативними вважаються переговори, наслідки яких обидві сторони оцінюють як успішні.

Важливими показниками успішності переговорів є ступінь розв'язання проблем, виконання сторонами взятих на себе зобов'язань. З психологічної точки зору дуже важливо враховувати, що на завершальній стадії переговорів формується уявлення про партнера, його надійність, відповідальність, тобто все те, що називається репутацією.

Кожна стадія переговорів передбачає використання певних способів позиціонування партнерів: відкриття позиції, закриття позиції, підкреслення спільного в позиціях, підкреслення відмінностей у позиціях.

Збори

Проводять їх з метою спільного осмислення актуального для установи, організації питання. Найчастіше учасники зборів об'єднуються за спільним інтересом (партійні збори, збори громадськості). Передумовами успіху зборів є здатність тих, хто виступає, орієнтуватися на проблеми інших, вміння бачити реакцію в залі.

Індивідуальні і групові форми спілкування мають бути спрямовані на розвиток зацікавленості учасників обговорення проблеми, підвищення їх активності, актуалізацію їх творчого і комунікативного потенціалу.

Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття спілкування.
2. Якими є функції спілкування?
3. Які ви знаєте стилі спілкування?
4. В чому полягає специфіка переговорного процесу?

Завдання для самопідготовки

1. Проаналізуйте вплив культурних розбіжностей на наступні функції спілкування:

- інформаційно–комунікативну (обмін інформацією);
- регуляційно–комунікативну;
- афективно–комунікативну;
- контактну;

- спонукальну;
- координаційну;
- розуміння;
- емотивну;
- здійснення впливу.

2. Поясніть, яким чином слід враховувати особливості культури (контекстуальність, толерантність до невизначеності тощо) спілкування в ході переговорів.

3. Наведіть приклади розбіжностей у символах невербального спілкування в представників різних культур.

4. Проаналізуйте особливості вербального та невербального спілкування в обраній Вами культурі.

Творчі завдання

Проаналізуйте, які функції спілкування та особливості культури учасників спілкування можна виокремити у наведеному нижче фрагменті тексту (Ірена Карпа «Фройд би плакав»).

«– Як ти думаєш, – питала Марла, запихаючи щойно вкрадену у тайських авіаліній чайну ложечку собі в кишеню, – яка то холера вчора понесла нас у той... як його?

– «Буум Руум».

– Добре, бум рум. і яка свята думка нас звідтіля вчасно вивела?

– По-моєму, ти просто захотіла трахатися. – Та ну?

– Чи купатися. Є в тебе якась нездорова звичка скакати у басейни в одязі і взутті.

– Ага, бач, як виявилось, здорова. Альо, цьоцю, де мій коньяк?!

– Марла підійняла дупу з крісла, наскільки то дозволяв застібнутий ремінь безпеки, і скривила відчайдушну міну стюардесі. Та підійшла, несучи в руках тацю з коньяком «Сатш», і, не зовсім вірячи в те, що така маленька дівчинка може спожити стільки алкоголю за годину перельоту, ще раз про всяк перепитала:

– Вам коньяку, мем?

– Так. Будь ласка. – Марла простягнула їй свою шклянку, – о, до речі, а нам додому скляночок не треба?

– Уже чотири є... – Х'ялмар поворушив ногою рюкзака.

– Щось не брязкас, – Марла проковтнула рештки коньяку, – треба п'яту.

Відтак, все-таки трохи соромлюючись сусідів, вона обережно заховала до наплічника черговий об'єкт своєї аероклептоманії.

– Моя мама була в шоці, коли якось помітила за вечерею у мене в Берліні, що на ножі стоїть тавро «Люфтанзи»... – прошепотів Х'ялмар.

– А моя би сказала, що я – хазяйська дитина.

– Найкращі авіалінії – сінгапурські. Там можна цупити зубні щітки з пастою, станки для гоління, ножики не такі гівняні, як у тайських авіаліній, рушнички навіть можна...

– Та ну – рушнички? Вони ж манюсінькі! Щоби нормальний рушник зробити – це ж треба їх докупити зшивати. Впало. Все одно, що шити шубу з білочок.

Подумавши трохи, Марла відкрила Х'ялмарів ноутбук і, відсунувши його на безпечну відстань від загрозово нахиленої (бо як нахилить більше, розламають екран!) спинки переднього крісла, заходила-ся клацати інтро якоїсь із майбутніх писанин:

«Тут ніколи не буває зими, а ключі завжди довші за дірку в замку. Вулиці навіть вночі не бувають тихими, а постаті – поодинокими. Час від часу тутешні люди забувають, для чого мають їм служити ті чи інші частини тіла, але ніколи не залишають своїх пісень на чужому порозі, навіть якщо запускали їх туди, щоби виклянчити грошей. Жінки тут покривають голову тканиною, а потім довго чешуть спітніле волосся. Коханці мусять підробляти собі натальні картки, щоби жити разом, як брат і сестра. Тут їжу собі готують на узбіччі доріг, там же неподалік і випорожнюються. Сміття скидають у будь-яку водойму, а при вході в домівку скидають взуття, їх столиця згори зелена, всередині червона, а понизу – сіра. Порохнява тут цінується дорожче за повітря, а лемент – за тишу. Дочекавшись повноліття, кожна дівчина прагне помінятися кольором шкіри з чужинкою, що прибула до міста не давніше трьох днів. Інколи дівчата-відданиці виглядають тих чужинок, сидячи у навмисне для цього збудованих вежах. Головне, аби ті вежі не були вищими за мечеті їхнього султанату...»

– Знаєш, Х'ялмаре, хтось мені казав, що коли двічі пройти крізь одне й те ж саме прокляття, воно розіб'ється.

– Угу, – він не відірвався від книжки.

– Як ти гадаєш, а з горами воно так само? Якщо двічі пройти крізь ту ж саму тіль гори на небі, вона із мене зійде?

– Не знаю, треба спробувати. Може, на Калімантані.

– Ага, він же Борнео. Тупа я гуска, думала, що то різні речі...

– Ги... Треба було привезти тебе туди перший раз, сказавши, що ми на Калімантані, а потім запросити на Борнео. Ти би мене вбила: «Ідіот! Ми вже були тут!»

– Та, поганенько–таки нас у школі географії вчили. Вчитель здебільшого займався тим, що запускав дівчатам руку за комір – з боку спини, щоправда – і наче лоскотав по–збоченськи. Виродок. Я одного разу йому з усієї злості нігтями в ту руку вчепилася–аж почервонів, сарака – і від мене відчепився назавжди. Хороший такий дядько був, з рудими вусами.

– Не, із нас знущалися лише на фізкультурі. Один чувак прийшов учителювати після В'єтнаму. Так знаєш, що він казав моєму одно-класнику–японцю? Сказав: «Ех, були часи, коли я стріляв по цих... – одного з тобою виду...»

– Ностальгія – річ страшна.

– Ага, хе–хе... а вчителя того звільнили.

– Чи в дурку забрали. В'єтнам – річ весела.

– Не знаю. Складай столик і ноги випростай по-людськи. Чула – йдемо на посадку.

Марла притулила планшетку до спинки крісла і повернула на ній заціпку. Ноги, однак, продовжувала тримати у так званій позі а лото-са «Ганьба буддиста».

– Ой! Диви-диви: а то що за вулкан там?

– Гм, може, й Мерапі.

– Скільки там у ньому? Десять три тисячі шістсот, чи що? А я, позорисько, лише на три сто сімдесят піднялася...

– Сімдесят один.

– Ага. Все через ту кляту тінь гори на небі. Ні, таки доведеться знову підніматися на Лаву... і зробити це треба до Калімантанських джунглів. Перша тінь – моя, всі інші – вже для іншої мене. Це як зі складною книжкою – злегковажиш із першими розділами – дулі зо дві в'їдеш у наступні, і що далі, то складніше.

– Тоді, люба моя, виходить, що ти вже прогавила добрячу частину своєї книжки. Хто ж після висоти – скільки там ваша Говерла має? Дві тисячі?

– Дві шістдесят один і п'ятдесят сантиметрів.

– ...дереться на трьохтисячний та ще й із грипом, та ще й із місячними?

– Та ще й опівночі, щоб застати схід сонця і повернутися до спеки! Ну який ідіот придумав такий план?! Піонери грьобані суперменського покрою!

– Тихо, тихо... Не кричи.

– А що не кричи? Це ж ніякого кайфу нема, якщо ходити з тими бульдозерами інтернаціональними! Збірна, бляха, Канади з Британією, та ще й із Новою Зеландією! Дівушки з веслами, мальчіки з квадратними посмішками «драсте, Барбі, я твій Кен!»

– Та лиши ти вже в спокої тих бідолашних. Наступного разу підемо так, щоби в горах переночувати. Удвох підемо. Тобто, втрьох – без провідника не варто. А тобі би поменше паритися, що хтось іде швидше, ніж ти – це ж не змагання.

– Угу, я теж так думаю. Яка мені різниця до всіх інших? Вони ж лише просто «всі інші». Для них вийти на вершину, це «Я вийшов на вершину». – «Ага, і я вийшла на вершину. Ой, а коли побачила, що ви вже там, вище за мене – ну, це мені й піддало запалу!» – «А я! Я перша там була!!! Це – моя гора!» Тьху!

– Чш–ш...

– А мені краса потрібна, – Марла поморщилася, – ні, краса – то надто грубе слово. Тобто, неточне. Та ще й цією дурнуватою англійською. Боже, як шкода, що я не можу тобі цього пояснити. Моєю мовою все настільки м'якше...

– Нічого, скоро скажеш все індонезійською.

– Ага, аякже. Ну от, знову тобі нецікаво. Пробач. Бери читай свою книжку.

– Та ну шо ти, продовжуй, – Х'ялмар пригорнув Марлу й поцілував у скроню, – будь ласка, продовжуй. Ми спинилися на «красі».

– Тут швидше – якась особлива чуттєвість. Згадай, коли ми йшли без ліхтаря вузькою стежкою крізь зарості. Це ж було, як пірнання в темряву.

Ніби пливеш у чорній піні, в м'якому шелесті її бульбашок і в невидимих очах чужого лісу. Попереду – невідомість, ліворуч – прірва, позаду те, що прив'язує до життя. Тілесність, відчуття, спогади, щомиттєве гостре почуття – тобто, ти.

– А що праворуч?

– А я що – знаю? Насрав хтось...

– Га–га–га! Я тебе люблю.

– Та ж фігня, Джульетто.

2.2. Соціокультурні аспекти спілкування

Спілкування людини відбувається у конкретному соціокультурному середовищі, в якому вона засвоює згідно з традиціями та культурними цінностями етичні норми взаємодії, розвивається, формується, стає індивідуальністю. Йдеться не про абстрактного індивіда, а про конкретну людину з певною системою національно–психологічних особливостей. Досліджувати їх у міжособистісній взаємодії означає з'ясувати суттєві характеристики, передусім національну своєрідність, конкретної культури спілкування. При цьому слід враховувати, що особливості національної культури спілкування і властивості індивідів, які становлять етнос, не тотожні. У цьому полягає відмінність між культурологічними і психологічними дослідженнями.

Відчутно впливають на ділову взаємодію людей визначальні риси групового менталітету, усвідомлення індивідом належності до конкретної групи, значущості цієї групи в його житті, а також традиційні етнокультурні норми спілкування. Проте гіпертрофоване ставлення до них нерідко породжує явища етноцентризму (лат. *ethnos* – плем'я, народ і *centrum* – осередя) – психологічної схильності до сприйняття життєвих явищ з позицій своєї етнічної групи як еталону. Усвідомлення національно–психологічних особливостей своєї спільноти не повинно мати нічого спільного з упередженістю щодо інших етнічних спільнот. Однак перехід від констатації етнічних відмінностей до їх оцінювання часто пов'язаний з ризиком як спотворених суджень, міркувань, так і з неадекватним, надмірно загостреним їх сприйняттям.

Отже, спілкування невід'ємне від соціокультурної ситуації, яка по-різному впливає на його структуру, функції, способи здійснення. Культура втілює стиль мислення людини, охоплює всі аспекти суспільного життя, характеризує глибину знань особистості, її вихованість, уміння висловлювати свою думку, слухати інших, робити правильні висновки. Складовою культури особистості та соціального середовища, в якому відбувається її взаємодія, є культура спілкування, що віддзеркалює ціннісні орієнтації, позиції, соціальні ролі індивіда у суспільстві.

Культура спілкування – сукупність знань і вмінь, способів і навичок комунікативної взаємодії, а також пов'язаних з нею загальних для конкретного суспільства і конкретних ситуацій етикопсихологічних принципів і норм.

Кожному епосі відповідає певна культура спілкування, яка, з одного боку, повинна узгоджуватися із загальнолюдськими цінностями, з другого – закорінена в етнопсихологічну специфіку конкретного соціуму. Культура залежить не лише від комунікативного потенціалу особистості, а й від набутих нею знань, умінь, навичок встановлювати контакт. Важливими є і комунікативні установки особистості на спілкування. Культуру спілкування особистості визначають такі сутнісні параметри:

- ступінь оволодіння комунікативною системою знань;
- сукупність умов, що забезпечують високу комунікативну компетентність, рівень комунікативної підготовки особистості;
- відповідність мови нормам літературної мови;
- комунікативна установка на спілкування з іншою людиною як найвищою цінністю;
- сукупність моральних вимог як складової частини звичок і навичок людини, що виявляються у повсякденній манері спілкування;
- дотримання етичних норм спілкування, використання комунікативних знань відповідно до етнопсихологічних особливостей особистості, норм моралі конкретного суспільства та з урахуванням загальнолюдських цінностей;
- система суспільно визнаних настанов, забобонів, звичаїв, традицій, які регламентують міжособистісні взаємини.

Впливовими чинниками є звичаї та приписи стосовно сім'ї, статевої моралі, розподілу праці, а також відносини власності, особливості політичної влади, товариська етика, магічна практика, віра, уявлення про світ, природу і місце людини в ній.

Культура спілкування пов'язана з культурою мовлення.

Культура мовлення – здатність індивіда використовувати оптимальні для конкретної ситуації мовні засоби, етичні норми.

Різноманітні особливості, елементи (символи, ритуали, цінності) реалізуються як у неформальному, так і в діловому спілкуванні.

Культура спілкування є одним з вирішальних чинників у налагодженні соціальних контактів. Вона не має нічого спільного з безкультур'ям (нечесність при передаванні інформації, грубість у спілкуванні, байдужість до співрозмовника та його проблем, тиск на партнера по взаємодії тощо). Висока культура спілкування – це гармонія професійних знань, комунікативних і морально–психологічних можливостей, які залежать від інтелектуально–культурних здібностей

особистості, що перебуває у стані взаємодії. Вона є системою знань про способи передавання інформації, особливості сприйняття співрозмовників у процесі їх взаємодії, вибудовується на підставі загальнометодичних принципів спілкування і можливостей конкретних учасників комунікації. Кожна людина чи група наділена специфічною культурою спілкування, що формується протягом усього їх розвитку та враховує суспільно–історичний, соціокультурний, соціально–психологічний, політико–економічний, правовий, міжнародний, екологічний впливи.

Рівень культури спілкування в групі (організації) характеризують:

- рівень загальнокультурного розвитку країни, її матеріальний, духовний стан на конкретному історичному етапі;
- рівень розвитку конкретної особистості, стан її комунікативного потенціалу, зв'язки із соціумом;
- рівень комунікативного розвитку групи, стан її соціально–психологічного простору;
- система зовнішніх зв'язків, наявність партнерів по взаємодії, каналів доступу іншої культури спілкування, інтенсивність, об'єктивний чи суб'єктивний характер таких зв'язків;
- комунікативно–правовий та організаційно–культурний порядок у групі (організації);
- загальнолюдські, національні, галузеві, групові схеми взаємодії учасників спілкування, які забезпечують запрограмований рівень культури спілкування учасників групи.

Не випадково великі фірми та корпорації створюють власні Кодекси честі чи Правила поведінки, в яких передбачено етичні норми взаємин та правила службового етикету. У книзі англійських консультантів з управління М. Вудкока та Д. Френсіса («Раскрепощённый менеджер») наводиться такий епізод з роботи однієї англійської компанії: «Атмосфера засідання була складною і напруженою. Присутні на ньому керівники підрозділів були розгублені. Вони сподівалися, що їхня філія принесе хороший прибуток, але натомість зазнали істотних збитків. Виконавчий директор філії сказав: «Наше становище гіршим вже не може бути. Я готовий розірвати винних, але все ж, мабуть, треба проаналізувати проблему. У чому наші помилки?» Присутні довго мовчали, а потім один із них сказав: «Річ у тім, що ми погано організовані, а у взаєминах колег недостатньо щирості та відкритості, порушуються етичні норми». Усі погодилися з тим, що етичними та соціально–психологічними проблемами керівництво філії не займалося. Дійшли висновку: щоб забезпечити стабільні прибутки, усі ма-

ють працювати як одне ціле, а не як зібрання окремих особистостей; крім того, всі мають виконувати встановлені етичні правила поведінки на службі». Цей приклад свідчить, що в міру ускладнення виробничих завдань, які доводиться розв'язувати, керівникам дедалі більше уваги треба приділяти дотриманню всіма працівниками, незалежно від посади, прийнятих у даній корпорації етичних норм, службового етикету. Звичайно, дотримання етикету не є самоціллю. Він не повинен заважати роботі, виконанню виробничих завдань.

На роботі людина проводить більшу частину свого життя, а відтак їй приємніше працювати там, де панує взаємоповага й усі дотримуються етичних норм та правил етикету. У службових стосунках в Україні доречною формою спілкування є звертання до всіх на «Ви» (тоді як в інших країнах можливі більш або менш демократичні стосунки у парі «керівник – підлеглий»). Вихований співробітник у нашій країні завжди пропустить жінку поперед себе, притримає перед нею двері, тоді як у деяких країнах це буде сприйнято як прояви сексизму. Якщо вони в однакових умовах, то чоловік не буде сідати, якщо жінка стоїть. У гардеробі чоловік допоможе жінці одягтися, хоч у службових умовах він цього може й не робити.

Інтелігентна людина, помітивши помилку, якої припустився інший працівник, вкаже на неї тактовно та доброзичливо, до того ж наодинці.

Ділове спілкування стає тим ефективнішим, чим краще в ньому пов'язуються всі засоби (і вербальні, і невербальні) із дотриманням ділового етикету. Так, люди, особливо під час першої зустрічі, звертають увагу на зовнішній вигляд одне одного. Тому одяг ділової людини має бути охайним, відповідати конкретній ситуації. Що і як одягати на зустріч залежить від того, відбудеться вона вдень чи ввечері, влітку чи взимку, буде офіційною чи дружньою. Звичайно недоречними на діловій зустрічі будуть відкрита сукня, сильні парфуми, надто яскравий макіяж.

Згідно українським правилам ділового етикету, вітаючись, треба трохи нахилити голову, почекати, що і як співрозмовник відповідь на вітання, а потім, посміхнувшись, підійти до нього, не забуваючи про необхідність дотримуватись відповідної дистанції. У японській культурі прийнято ретельно вивіряти поклони залежно від статусу учасників спілкування, а в російській – припустимі обійми. Господар повинен спочатку запропонувати присісти гостю, а потім сідає сам. Якщо господар хоче, щоб гостю було зручно, він пропонує йому

самому обрати місце, куди сісти. Гість сам обере для себе найзручнішу дистанцію. Завершуючи розмову, бажано встати, спокійно попрощатися. Доречно відзначити позитивні результати, що були досягнуті під час бесіди, виказати надію на продовження зустрічей. Щоб підкреслити особливу пошану до людини, варто зустріти її біля дверей, а після завершення розмови провести до дверей.

Культура спілкування в групі не обмежується особливим морально–психологічним кліматом, цінностями, які визначають взаємодію, вона формується протягом певного часу, не піддаючись простому маніпулюванню.

Нині зростає роль морально–психологічного чинника в спілкуванні, оскільки моральність у контексті спілкування є виміром, який визначає поведінку людини, її ставлення до співрозмовника, манеру говорити, включає в себе її внутрішню потребу до здійснення моральних дій та вчинків. Компоненти морального здоров'я особистості (моральні переконання, якості, моральні звички, здібності, дії) виконують вищу регулюючу функцію у процесі формування навичок спілкування. Високий рівень моральної культури спілкування надає людині можливість не тільки свідомо та систематично долати негативні риси свого характеру, а й гуманізувати стосунки з іншими.

Реалізація інтересів особистості у спілкуванні залежить і від того, наскільки послідовно вона дотримується загальнолюдських норм і принципів, етичного кодексу поведінки. До основних етичних принципів спілкування належать:

- гуманізація і демократизація відносин;
- повага до співрозмовників і самоповага;
- соціальна справедливість і толерантність;
- суверенність особистості (недоторканність гідності кожного);
- неупереджене ставлення до партнерів по спілкуванню;
- врахування інтересів співрозмовників та ін.

Універсальне соціальне значення мають загальнолюдські принципи, норми і правила, означені поняттями «добро», «совість», «обов'язок», «честь», «гуманність», «справедливість», «відповідальність», «чесність». Необхідним компонентом, умовою ефективного спілкування є моральна задоволеність. Це означає, що, здійснивши моральний вчинок, людина відчуває особливе задоволення. Аморальний вчинок часто провокує депресивні переживання. Співучасть і повага до співрозмовника облагороджують людину, збагачують її емоційний світ.

Моральні особливості, соціокультурні аспекти позначаються на спілкуванні людей, які різняться зростом, вагою, расовою належністю, статтю та ін. Так, чоловікам властиве утвердження своєї індивідуальності, незалежності, а для жінок важлива взаємозалежність. Більшість жінок зайняті навчанням, вихованням, опікою. Жінки перевершують чоловіків у декодуванні емоційних повідомлень. Висока здатність до сприйняття сигналів невербального спілкування зумовлює їх емоційну чутливість у ситуаціях смутку чи радості.

Найтриваліші контакти між різностатевими людьми відбуваються в сім'ї, тому життєвою трагедією для них стає спілкування, яке нагадує взаємодію без зворотного зв'язку. В сім'ї дитина вперше ознайомлюється, неусвідомлено засвоює, а потім наслідуює й відтворює у взаєминах з іншими людьми «чоловічі» та «жіночі» моделі спілкування. Приклад батьків та інших членів сім'ї є однією з передумов майбутньої культури спілкування дітей.

«Жіночі» та «чоловічі» культурні цінності спілкування виявляються і в процесі групової взаємодії та у внутрігрупових комунікаціях. Група, яка культивує цінності із «жіночим» началом, дотримується демократичного стилю спілкування, колегіальності у прийнятті рішень. Культурні цінності з «чоловічим» началом є передумовою авторитарного стилю спілкування та міжособистісних відносин, якому властиві жорсткість у прийнятті рішень та розв'язанні проблем. Наприклад, у шведській моделі взаємин пріоритетними є високий рівень життя, повага до слабших, невисокий ступінь індивідуалізму, що свідчить про її «жіноче» начало. В американській груповій культурі, особливо в сфері ділових відносин, переважають віддаленість людей одне від одного, діловий прагматизм, що є ознаками «чоловічого» начала в організаційній культурі. Вітчизняні дослідники стверджують, що українському соціальному загалу властива «жіночість», яка характеризується помірністю в діях, пізнанням дійсності засобами рефлексії, домінуванням слухняності, сумлінності тощо.

Культура спілкування виявляється як на макрорівні (країни, регіони, віросповідання), так і на мікрорівні (особистість, група). Будучи загальнолюдською цінністю, вона не має меж. Усі надбання світової теорії і практики з проблем спілкування мають бути доступними кожному. Водночас традиційно-побутові, етнопсихологічні характеристики спілкування, особливості поведінки (ритуали привітань і прощань, взаємини з представниками протилежної статі, рідними,

гостями, старшими, засоби та атрибути спілкування, табу, стереотипи спілкування тощо) мають важливе значення в людських контактах.

Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття «культура спілкування».
2. Дайте визначення поняття «культура мовлення».
3. Які етичні принципи спілкування ви знаєте?
4. Чи існують гендері відмінності у спілкуванні?

Завдання для самопідготовки

1. Як створюється та підтримується діловий етикет?
2. Знайдіть приклади розбіжностей ділового етикету у різних професійних культурах.
3. Проаналізуйте роль професійного сленгу в ході ділового спілкування.
4. Проаналізуйте прояви культури спілкування на прикладі Інтернет спільнот.

Творчі завдання

1. Розробіть принципи культури спілкування для україно–японської корпорації.
2. Розробіть принципи культури спілкування для україно–американської корпорації.
3. Проаналізуйте особливості перетину двох різних культур у наведеному нижче тексті Петра Бормора. Чому співбесіда завершилась саме таким чином?

«Останній претендент, нікому не відомий юнак, підійшов до Меча і одним ривком витягнув його з каменю. Глядачі зааплодували.

– Підійдіть сюди, молодий чоловіче, – поманив пальцем Перший Міністр.

– Але ж... – юнак насторожено зиркнув на охоронців, потім перевів погляд на Меч.

– Покладіть зброю і підійдіть.

Встромивши Меч назад в камінь, здобувач наблизився до міністрів.

– Вітаємо, – кисло промовив Міністр Економіки. – Ви пройшли випробування і станете нашим новим королем. Ура.

– Він не може бути королем, – запротестував Міністр Освіти. – Адже він навіть не лицар!

– Ну і що? Запевняю Вас, пересічні люди в ролі королів іноді бувають нічим не гірше дворян. А тут, по-моєму, як-раз такий випадок.

– Так – засумнівався Міністр Освіти. – А ну, перевіримо. Скажіть-но, хлопче, Вам відомі такі речі, як соціологія, економіка, наука про управління? Хоча б у загальних рисах?

– Га – вилупив очі майбутній король.

– Ну, математику хоча б знаєте? Писати і читати вмієте?

– Бог милував, – обережно відповів юнак.

Міністри презирнулися.

– А що Ви знаєте про судочинство – запитав Міністр Юстиції –.

Про права людини?

– Є такі ... напевно.

– А що Ви думаете про зовнішню політику нашої держави – поцікавився Міністр Закордонних справ – . Яка наша військова доктрина? Хто наші політичні супротивники і хто союзники?

– Я не знаю ... Іноземці які-небудь.

– А що Ви взагалі знаєте – кинув Перший Міністр –. Що вмієте?

– Чого...?

– Я питаю, Ви вмієте хоч що-небудь?

– А-а ... Ну так, звичайно! Мечі з каменю витягувати. Я вісім років тренувався!

– А ще?

Юнак замислився.

– Ще?... Можу назад запхати. А хіба це треба? Я думав, щоб стати королем, достатньо тільки витягти.

Міністри знову презирнулися.

– Як на мене, ідеальний варіант, – підбив підсумок Перший Міністр.»

2.3. Психологічні бар'єри спілкування

Адекватність сприйняття інформації багато в чому залежить від наявності або відсутності в процесі спілкування комунікативних бар'єрів. У разі виникнення бар'єру інформація спотворюється або втрачає початковий сенс, а в ряді випадків взагалі не надходить до реципієнта. Комунікативними перешкодами може бути механічний обрив інформації і звідси її спотворення; неясність переданої інфор-

мації, в силу чого спотворюється викладена і передана думка; ці варіанти можна позначити як інформаційно–дефіцитний бар'єр.

Трапляється, що приймають, ясно чують, що передаються слова, але надають їм іншого значення (проблема полягає в тому, що передавач може навіть не виявити, що його сигнал викликав неправильну реакцію). Тут можна говорити про бар'єр, який заміщує та перекручує. Спотворення інформації, що проходить через одну людину, може бути незначним. Але коли вона проходить через декілька чоловік – ретрансляторів, спотворення може бути суттєвим. Велика можливість перекручування пов'язана з емоціями – емоційні бар'єри. Це відбувається, коли люди, отримавши будь-яку інформацію, більше зайняті своїми почуттями, припущеннями, ніж реальними фактами. Слова володіють сильним емоційним зарядом, причому не стільки самі слова (символи), скільки асоціації, які вони породжують в людині. Слова мають первинне (буквальне) значення і вторинне (емоційне).

Можна говорити про існування бар'єрів нерозуміння, соціально–культурної відмінності і бар'єрів відносин. Виникнення бар'єра нерозуміння може бути пов'язано з низкою причин як психологічного, так та іншого порядку. Так, він може виникати через похибки в самому каналі передачі інформації; це так зване фонетичне нерозуміння. Перш за все, воно виникає, коли учасники спілкування говорять на різних мовах і діалектах, мають суттєві дефекти мови та дикції, спотворений граматичний лад мови. Бар'єр фонетичного нерозуміння породжує також невиразна швидка мова, мова–скоромовка і мова з великою кількістю звуків–паразитів.

Існує також семантичний бар'єр нерозуміння, пов'язаний, в першу чергу, з відмінностями у мовних системах учасників спілкування. Це, насамперед, проблема жаргонів і сленгів. Відомо, що навіть в рамках однієї і тієї ж культури є безліч мікрокультур, кожна з яких створює своє «поле значень», характеризується своїм розумінням різних понять, явищ. Так, у різних мікрокультурах не однаково розуміється сенс таких цінностей як «краса», «борг», «єство», «пристойність» і т. д. Крім того, кожна середа створює свою міні-мову спілкування, свій сленг, у кожній свої улюблені цитати і жарти, вислови та мовні звороти. Все це разом може значно ускладнювати процес спілкування, створюючи семантичний бар'єр нерозуміння.

Не меншу роль у руйнації нормальної міжособистісної комунікації може зіграти стилістичний бар'єр, що виникає при невідповідності стилю мови комунікатора і ситуації спілкування або стилю мови й

актуального психологічного стану реципієнта та ін. Так, партнер по спілкуванню може не прийняти критичне зауваження, оскільки воно було висловлено в невідповідній ситуації панібратській манері, або діти не сприймуть цікаву розповідь через суху, емоційно не насичену або наукоподібну мову дорослого. Комунікаторам необхідно тонко відчувати стан своїх реципієнтів, вловлювати відтінки, які виникають при ситуації спілкування, з тим щоб привести у відповідність з нею стиль свого повідомлення.

Нарешті, можна говорити про існування логічного бар'єру нерозуміння. Він виникає в тому разі, коли логіка міркування, запропонована комунікатором, або занадто складна для сприйняття реципієнта, або здається йому неправильною, суперечить властивій йому манері доказів. У психологічному плані можна говорити про існування безлічі логіки і логічних систем доказів. Для одних людей логічно і доказово те, що не суперечить розуму, для інших те, що відповідає обов'язку і моралі. Можна говорити про існування «жіночої» і «чоловічої» психологічної логіки, про «дитячу» логіку і т. д. Від психологічних уподобань реципієнта залежить, чи сприйме він пропоновану йому систему доказів або вважатиме її непереконаливою. Для комунікатора ж вибір адекватної для даного моменту системи доказів завжди є відкритою проблемою.

Як вже зазначалося, причиною психологічного бар'єру можуть служити соціально–культурні відмінності між партнерами по спілкуванню. Це можуть бути соціальні, політичні, релігійні та професійні відмінності, які призводять до різної інтерпретації тих чи інших понять, що вживаються в процесі комунікації. Як бар'єр може виступати і саме сприйняття партнера по спілкуванню як особи певної професії, певної національності, статі і віку. Наприклад, величезне значення для виникнення бар'єру має авторитетність комунікатора в очах реципієнта. Чим вищий авторитет, тим менше перешкод на шляху засвоєння запропонованої інформації. Іноді спілкування порушується завдяки маніпулятивній взаємодії учасників комунікативного процесу.

Маніпуляція – це поширена форма міжособистісного спілкування, що припускає вплив на партнера по спілкуванню з метою досягнення своїх прихованих намірів.

Як і наказ, маніпулятивне спілкування припускає об'єктне сприйняття партнера по спілкуванню, який використовується маніпулятором для досягнення своїх цілей. Ріднить їх і те, що при маніпулятив-

ному спілкуванні також ставиться мета добитися контролю над поведінкою і думками іншої людини. Корінна відмінність полягає в тому, що партнер не інформується про справжні цілі спілкування; вони або просто приховуються від нього, або підміняються іншими цілями.

В маніпулятивному процесі партнер по спілкуванню сприймається не як цілісна унікальна особистість, а як носій певних, «потрібних» маніпулятору властивостей і якостей. Так, неважливо, наскільки добра ця людина, важливо, що його доброту можна використовувати, і т. д. Однак людина, вибравши як основний саме цей тип ставлення до інших, у результаті сам часто стає жертвою власних маніпуляцій. Самого себе він теж починає сприймати фрагментарно, переходить на стереотипні форми поведінки, керується помилковими мотивами і цілями, втрачаючи нитку власного життя.

Маніпулятивні відношення до іншого призводять до руйнування близьких, довірчих зв'язків між людьми. Порівняння імперативної та маніпулятивної форм спілкування дозволяє виявити їх глибоку внутрішню схожість. Об'єднавши їх разом, ми можемо охарактеризувати їх як різні види монологічного спілкування. Людина, розглядаючи іншого як об'єкт свого впливу, по суті справи спілкується сам з собою, зі своїми цілями і завданнями, не бачачи істинного співрозмовника, ігноруючи його. Як сказав з цього приводу А. А. Ухтомський [16], людина бачить навколо себе не людей, а своїх «двійників».

Як реальна альтернатива такому типу відносин між людьми може бути розглянуто діалогічне спілкування, що дозволяє перейти від егоцентричних, фіксованих на собі установок до установки на співрозмовника, реального партнера по спілкуванню. Діалог можливий лише у разі дотримання наступних непорушних правил взаємин:

- безоціночне – сприйняття особистості партнера;
- апріорне – довіру до його намірів.

Сприйняття партнера як рівного, який має право на власну думку і власне рішення. Змістом спілкування повинні бути не прописні істини і догми, а проблеми і невирішені питання (проблематизація змісту спілкування). Персоніфікація спілкування – розмова від свого імені, без посилання на думки і авторитети, презентація своїх справжніх почуттів і бажань.

Здатність до такого спілкування – найбільше благо для людини, оскільки воно, на думку відомого психотерапевта К. Роджерса, має психотерапевтичні властивості, наближає людину до більшого психічного здоров'я, врівноваженості і цілісності.

«Оволодіти внутрішньою людиною, побачити і зрозуміти її не можна, роблячи її об'єктом байдужого нейтрального аналізу, не можна оволодіти нею і шляхом злиття з нею, входженням почуття в неї. До неї можна підійти і її можна розкрити – точніше, змусити її саму розкритися – лише шляхом спілкування з нею, діалогічно», – Писав М. М. Бахтін [2, с. 338]. З цього ми доходимо висновку про те, що шлях пізнання глибини людської душі – це діалог.

Спілкуючись, ми прагнемо зрозуміти один одного; чим глибше відносини, тим сильніше бажання зрозуміти не тільки значення, але й зміст слова. Ми говоримо заради того, щоб зрозуміли нашу індивідуальну думку, але саме в цьому-то часто залишаємося незрозумілими.

П. А. Флоренський писав: «Ми віримо і визнаємо, що не від розмови ми розуміємо один одного, а силою внутрішнього спілкування, і що слова сприяють загостренню свідомості, свідомості вже сталося духовного обміну, але не самі по собі виробляють цей обмін. Ми визнаємо взаємне розуміння і найтонших, часто цілком несподіваних відрогів сенсу: але це розуміння встановлюється на загальному фоні вже тому, що відбувається духовний дотик» [19, с. 237].

Спілкування є багатшим, ніж комунікативний процес. Воно пов'язує людей не тільки передачею інформації, але й практичними діями, елементом взаєморозуміння. Структуру спілкування ми можемо охарактеризувати шляхом виділення в ній трьох взаємопов'язаних сторін: комунікативної, інтерактивної та перцептивної. При цьому треба пам'ятати, що в реальності ми маємо справу з процесом спілкування як єдиним цілим. Комунікативна сторона спілкування (чи комунікація у вузькому розумінні цього слова) полягає у взаємному обміні інформацією між партнерами по спілкуванню, передачі і прийомі знань, ідей, думок, почуттів. Універсальним засобом комунікації і спілкування є мова, за допомогою якої не лише передається інформація, але й здійснюється вплив один на одного учасників спільної діяльності. Виділяють два типи інформації – спонукаюча і констатуюча.

Інтерактивна сторона спілкування (від слова «інтерація» – взаємодія) полягає в обміні діями, тобто організації міжособистісної взаємодії, дозволяє спілкуванню реалізувати для них деяку загальну діяльність.

Перцептивна (соціально-перцептивні) сторона спілкування є процесом виховання, пізнання й розуміння людьми один одного з подальшим встановленням на цій основі певних міжособистісних відносин і означає таким чином, процес сприйняття «соціальних об'єктів».

У реальному спілкуванні люди можуть пізнавати один одного з метою подальшої спільної дії, а може бути, навпаки, люди, включені у спільну діяльність, пізнають один одного.

Специфіка міжособистісної комунікації розкривається насамперед в таких процесах і феноменах: процесі зворотного зв'язку, наявності комунікативних бар'єрів, феномен комунікативного впливу та існування різних рівнів передачі інформації (вербального і невербального). Проаналізуємо докладніше ці особливості.

Перш за все, необхідно зазначити, що інформація в спілкуванні не просто передається від одного партнера до іншого (особі, яка передає інформацію, прийнято називати комунікатором, а що одержує цю інформацію – реципієнтом), а саме нею обмінюються.

Зворотній зв'язок – це інформація, що містить реакцію реципієнта на поведінку комунікатора. Мета зворотнього зв'язку – допомога партнера по спілкуванню в розумінні того, як сприймаються його вчинки, які почуття вони викликають у інших людей.

Проаналізуємо ще одну важливу специфічну властивість міжособистісної комунікації – її дворівневу організацію. У процесі спілкування обмін інформацією між його учасниками здійснюється як на вербальному, так і невербальному (немовному) рівні.

На основному, вербальному, рівні як засіб передачі інформації використовується людська мова. Саме мова, як прояв активності волі і свідомості мовця, є умовою духовного перетворення особистості. Процес висловлювання своїх труднощів переводить їх з плану індивідуального і егоцентричного в план загальнолюдський.

До невербальної комунікації відносять те, як сприймається зовнішній вигляд і виразні рухи людини – жести, міміка, пози, хода і т. д. Вони багато в чому є дзеркалом, що проєктують емоційні реакції людини, які ми як би «зчитуємо» в процесі спілкування, намагаючись зрозуміти, як інший сприймає те, що відбувається. Сюди ж можна віднести таку специфічну форму людського невербального спілкування, як контакт очей. Роль усіх цих невербальних знаків у спілкуванні надзвичайно велика. Можна сказати, що значна частина людського спілкування розгортається в підводній частині «комунікативного айсберга» – в галузі невербального спілкування. Зокрема, саме до цих засобів частіше всього вдається людина при передачі зворотного зв'язку партнера по спілкуванню. Через систему невербальних засобів транслюється та інформація про почуття, випробовувані людьми в процесі спілкування. До аналізу «невербалики» ми вдаємося в такому

разі, коли не довіряємо словам партнерів. Тоді жести, міміка і контакт очима допомагають визначити щирість іншого.

Невербальні засоби є важливим доповненням мовної комунікації, природно вплітаються в тканину міжособистісного спілкування. Їх роль визначається не тільки тим, що вони в змозі посилити або послабити мовленнєвий вплив комунікатора, а й тим, що вони допомагають учасникам спілкування виявити наміри один одного, роблячи тим самим процес комунікації більш відкритим. Передача будь-якої інформації можлива лише за допомогою знаків, точніше знакових систем. Існує кілька знакових систем, які використовуються в комунікативному процесі, відповідно до них можна побудувати класифікацію комунікативних процесів. При грубому розподілі розрізняють вербальної і невербальної комунікації. Проте цей другий вид сам потребує детальнішого розподілу на різні форми. Сьогодні описано та досліджено численні форми невербальних знакових систем. З них головні: кінесіка, паралінгвістика і екстралінгвістика, проксемика, візуальне спілкування. Відповідно виникає і різноманіття видів комунікативного процесу.

Вербальна комунікація, як уже було сказано, використовує як знакову систему людську мову, природну звукову мову, тобто систему фонетичних знаків, що містить два принципи: лексичний і синтаксичний. Мова є самим універсальним засобом комунікації, оскільки при передачі інформації за допомогою мови менш за все втрачається зміст повідомлення. Щоправда, це повинно супроводжуватися високим ступенем спільного розуміння ситуації всіма учасниками комунікативного процесу. За допомогою мови здійснюється кодування і декодування інформації: комунікатор в процесі мовлення кодує, а реципієнт у процесі слухання декодує цю інформацію.

Американським дослідником Г. Лассуеллом запропонована найпростіша модель мовного комунікативного процесу для вивчення переконливого впливу засобів масової інформації (зокрема, газет), що вміщує п'ять елементів:

Хто? (передає повідомлення) – Комунікатор.

Що? (передається) – Повідомлення (текст).

Як? (здійснюється передача) – Канал.

Кому? (спрямоване повідомлення) – Аудиторія.

З яким ефектом? – Ефективність.

Існують характеристики комунікатора, що сприяють підвищенню ефективності його промови, зокрема, виявлено типи його позиції під

час комунікативного процесу. Таких позицій може бути три: відкрита – комунікатор відкрито оголошує себе прихильником викладеної точки зору, оцінює різні факти на підтвердження цієї точки зору; відсторонена – комунікатор тримається підкреслено нейтрально, зіставляє суперечливі точки зору, не виключаючи орієнтації на одну з них, але не заявлену відкрито; закрита – комунікатор замовчує про свою точку зору, навіть вдається іноді до спеціальних заходів, щоб приховати її.

Невербальна комунікація, вся сукупність цих засобів, покликана виконувати такі функції: доповнення промови, заміщення промови, репрезентація емоційних станів партнерів по комунікативному процесу.

Першим серед них треба назвати оптико–кінетичну систему знаків, що вміщує жести, міміку, пантоміму. У цілому оптико–кінетична система постає як більш або менш виразно сприймаюча властивість загальної моторики різних частин тіла (рук, і тоді ми маємо жестикуляцію; особи, і тоді ми маємо міміку; пози, і тоді ми маємо пантоміміку). Значимість оптико–кінетичної системи знаків у комунікації настільки велика, що в даний час виділилася особлива область досліджень – кінесіка, яка спеціально має справу з цими проблемами. Наприклад, в дослідженнях М. Аргайла вивчалися частота і сила жестикуляції в різних культурах (протягом однієї години фіни жестикулювати 1 раз, італійці – 80, французи – 120, мексиканці – 180).

Паралінгвістична і екстралінгвістична системи знаків є також «добавками» до вербальної комунікації. Паралінгвістична система – це система вокалізації, тобто важливі якості голосу, його діапазон, тональність, фразові і логічні наголоси, присутня конкретній людині. Екстралінгвістична система – включення в мову пауз, інших вкраплень, наприклад покашлювання, плачу, сміху, нарешті, сам темп мови. Всі ці додатки виконують функцію фасцинації: збільшують семантично значиму інформацію, але не за допомогою додаткових мовних включень, а навколомовними (рос.: околоречевими) прийомами.

Простір і час організації комунікативного процесу виступають також особливою знаковою системою, несуть смислове навантаження як компоненти комунікативних ситуацій. Так, розміщення партнерів обличчям один до одного сприяє виникненню контакту, символізує увагу до того, хто говорить, у той час як окрик у спину може мати певне значення негативного порядку. Проксеміка як спеціальна область, що займається нормами просторової і тимчасової організації

спілкування, має у своєму розпорядженні в даний час великий експериментальний матеріал. Засновник проксемики Е. Холл назвав її «просторової психологією»[401]. Холл зафіксував норми наближення до партнера по спілкування, властиві американській культурі: інтимна відстань (0–45 см); персональна відстань (45–120 см); соціальна відстань (120–400 см); публічна відстань (400–750 см). Кожна з них властива особливим ситуацій спілкування.

Наступна специфічна знакова система, яка використовується в комунікативному процесі, – це «контакт очей», що має місце у візуальному спілкуванні. Дослідження в цій галузі тісно пов'язані з загальнопсихологічним розробками в області зорового сприйняття–руху очей. У соціально–психологічних дослідженнях вивчається частота обміну поглядами, «тривалість» їх, зміна статички і динаміки погляду, уникнення його і т. д. Як і всі невербальні кошти, контакт очима має значення доповнення до вербальної комунікації, тобто повідомляє про готовність підтримати комунікацію або припинити її, заохочує партнера до продовження діалогу, нарешті, сприяє тому, щоб повніше виявити своє «Я», або, навпаки, приховати його.

Для всіх чотирьох систем невербальної комунікації постає один загальне питання методологічного характеру. Кожна з них використовує свою власну знакову систему, яку можна розглянути як певний код. Як вже було зазначено вище, будь-яка інформація повинна кодуватися, причому так, щоб система кодифікації і декодифікації була відома всім учасникам комунікативного процесу. Але якщо у разі з промовою ця система кодифікації більш–менш загальновідома, то при невербальній комунікації важливо в кожному випадку визначити, що ж тут можна вважати кодом і, головне, як забезпечити, щоб і інший партнер по спілкуванню володів тим же самим кодом. В іншому разі ніякої смислової надбавки до вербальної комунікації описані вище системи не дадуть.

Область досліджень, пов'язаних з виявленням механізмів утворення різних емоційних відносин, що сприймаються людиною, яка отримала назву дослідження атракції та емпатії.

Атракція – поняття, що означає виникнення при сприйнятті людини людиною привабливості одного з них для іншого. Кажучи іншими словами: атракція – це мистецтво подобатися іншим людям, проводити на них приємне враження.

Емпатія – співпереживання іншій людині, здатність відчувати те ж саме, що й співрозмовник, розуміти його не «розумом», а «сер-

цем» (тобто досягнення емоційного стану, проникнення в переживання (рос.: вчувствование) іншої людини).

Цілком зрозуміло, що обидві ці якості відіграють далеко не останню роль в суто специфічних відносинах повсякденного спілкування між людьми. Названі вище якості далеко не всім дано від народження, але ними можна і потрібно опанувати, якщо поставити перед собою головну мету – істотно поліпшити і оптимізувати свої стосунки з оточуючими, свій індивідуальний стиль спілкування. Людина схильна до перешкод каналом комунікації, і тим не менше інформація дуже часто передається саме через людей, що зумовлює певні спотворення в інформаційному процесі.

Людина як елемент комунікації – складний і чутливий «одержувач» інформації зі своїми почуттями і бажаннями, життєвим досвідом. Отримана нею інформація може викликати внутрішню реакцію будь-якого роду, яка, можливо, посилить, спотворить або повністю блокує надіслану їй інформацію.

Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття «маніпуляція».
2. Які ви знаєте бар'єри спілкування.
3. Які з бар'єрів пов'язані зі змістом спілкування?
4. Які з бар'єрів пов'язані з особливостями культури співрозмовників?
5. Дайте визначення поняття «емпатія».

Завдання для самопідготовки

Підводячи підсумок розмови про невербальні комунікації, пропонуємо виконати невеликий тест для самоперевірки. Він дозволяє оцінити, чи добре ви володієте невербальними компонентами ділового спілкування.

Дайте відповіді на наведені нижче питання «так» або «ні».

Співрозмовники часто звертають мою увагу на те, що я кажу занадто голосно або дуже тихо.
Під час розмови я, інколи, не знаю, куди подіти руки.
Я відчуваю незручність в перші хвилини знайомства.
Майже завжди майбутнє спілкування з незнайомою людиною викликає в мене тривогу.

Я часто буваю скований у руках.
Протягом 10-хвилинної розмови я не можу обійтися без того, щоб до чого-небудь не притулитися або на що-небудь не спертися.
Я зазвичай не звертаю уваги на міміку та утворення партнера, зосереджуючись на його промові.
Я намагаюся обмежити коло свого ділового спілкування декількома добре знайомими мені людьми.
При розмові я часто кручу що-небудь у руках.
Мені важко приховувати раптово виниклі емоції.
Під час ділових бесід я намагаюся повністю виключити міміку і жестикуляцію.

Творчі завдання.

Визначте бар'єри спілкування, які заважають героям наведеного нижче уривку художнього твору, та що саме сприяє їх взаємодії.

«КУПИНА»

- Посунься! Бач, розсілася.
 - Ще чого! Це моя купина.
 - Тю, подивіться на неї! Поговори мені ще, потвора. Та ти знаєш, хто я такий?
 - А ти сам знаєш, хто я така?
 - А чого там знати, жаба ти і є жаба.
 - А ось і ні! Я зачарована принцеса!
 - Прекрасна, мабуть?
 - Ага, саме. А ще Премудра!
 - Ну так, як же. Вже вірю. І хто ж тебе, красуня, зачарував?
 - Кошій.
 - Це який?
 - Безсмертний.
 - А, цей .. Серйозний мужик.
 - А ти см хто?
 - Прекрасний принц. А що, не видно?
 - Не-а.
 - Ну і плювати. Мене твоя думка мало хвилює. Рухайся давай.
- Поки я тебе з купини не зіпхнув.
- Фу, грубіян! Прибери від мене свої холодні лапи!

– Мовчи вже. І чого тобі тут тільки знадобилося сидіти? Йшла би до себе в болото.

– А я звідси за дорогою спостерігаю. Чекаю, коли за мною царевич приїде.

– А, ну давай, давай, чекай. Робити йому більше нічого, тільки по болотах шастати і жаб спокушати.

– Я не жаба! Я принцеса!

– Знаю, чув вже. Вгамуйсь.

– А тобі що на моїй купині треба? Теж на дорогу дивитись, так?

– А що, не можна? Дорога загальна, хочу і дивлюся.

Пауза.

– А тебе хто зачарував? Теж Кощій?

– Не, мене – одна відьма, противна стара.

– Сильна, має бути, відьма.

– Та ні, у неї випадково вийшло. Я їй на ногу наступив, а вона як закричить: «а, щоб ти перетворився на шолудивого собаку! «А я... от.

– Суворя бабка. Так людину карати...

– Ну так я ж спеціально наступив. Потоптався ще. Думав, смішно вийде.

– Так, молодець. Смішно вийшло.

– Тебе забули запитати! Сиди собі і не квакай.

Пауза.

– Сонце сідає.

– Скоро комарі вилетять.

– А тобі б все про жрачку!

– Та ні, я не про те... Пізно вже. Ніхто сьогодні не з'явиться.

– Ну, почекаємо ще півгодинки.

Пауза.

– А як ти його уловиш себе поцілувати?

– Придумаю що-небудь.

Пауза.

– А я думаю, вистачить на сьогодні.

– Угу.

– Ходімо, чи що, вечеряти? Он, дивись, як комарі розліталися!

– Угу.

– Може, завтра пощастить.

– Угу.

– А може, надоумити, перестанеш забивати собі голову всякими дурними фантазіями.

– Дурень!
– Може, й дурень, але в житті розбираюся. У нас в болоті півтори тисячі жаб. І кожна друга сидить і чекає свого принца. Може, вистачить дурницями займатися?
– Ні я пра-а-авда принцеса-а-а!
– Та не реви.
– Але я пра-а-ааа...
– Заткнися.
Пауза.
– А ти чого тоді тут сидиш, раз такий розумний?
– Хочу і сиджу.
– Теж свою принцесу чекаєш? Так?
– Та йди ти...
Пауза.
– А ти що, правда принц?
– Ага. Правда.
Пауза.
– Ну, і що ти на мене втупилася?
– Ні, нічого...
– Іди звідси, якщо нічого.
– Грубий ти...
– З вами поживеш, ще й не таким станеш. Все, йди. Надобраніч.
– А...
– Ні.
Пауза.
– Брешеш ти все.
– Ну вважай що брешу, якщо тобі так легше.
– Ні.
– Що – ні?
– Та не легше.
Пауза.
– Ну, я піду?
– Іди.
– До побачення...
– Угу. Бувай.
Пауза.
– Ква.
– Ква.»

2.4. Невербальні засоби спілкування

Під час міжкультурної комунікації важливо враховувати розбіжності невербальних засобів спілкування, оскільки учасники та перекладачі повинні не лише перекладати тексти з іноземної мови, але так само повинні уміти розуміти почуття і емоції людей, щоб правильно і повною мірою влучно перевести їх слова та почуття.

Мета даного розділу – розкрити сут і проблеми невербального спілкування в процесі міжкультурної комунікації і комунікації між людьми в одній культурній групі, а також вивчити зв'язки експресивної поведінки людини з її індивідуальними і характерологічними особливостями, розглянути різні види невербального спілкування, зрозуміти їхнє значення та причини їх прояву. Для досягнення поставленої мети необхідно розглянути розділ сучасної психології, що досліджує закономірності пізнання і сприйняття людини людиною в процесах спілкування та взаємодії.

Хороше спілкування – це запорука успішних відносин, як особистих, так і професійних. Дослідження показують, що здебільшого наше спілкування є невербальним. Невербальне спілкування, або мова тіла, міщує: вираз обличчя, жести, контакт очима, положення тіла, і навіть тон голосу.

Невербальна комунікація, чи мова тіла, є живою формою спілкування. Під час розмови ми відсилаємо та отримуємо незліченну кількість безсловесних сигналів. Уся наша невербальна поведінка: наша жестикуляція, наша постава, швидкість нашого мовлення, контакт очима, зональний простір – відсилає сильні сигнали та повідомлення.

Невербальні засоби комунікації – невід'ємна частина нашого життя. Чи можемо ми, наприклад, розмовляти, не жестикулюючи? Напевне, ні. Спілкування стане ускладненим, адже міміка, інтонація та жестикуляція посилюють, доповнюють смисл мовлення та дають додаткову інформацію. Ще дві тисячі років тому Цицерон учив ораторів: «Усі рухи душі повинні супроводжуватися жестами, здатними пояснити справи душі і думки: жести кисті руки, пальців, усієї руки, простягнутої уперед, ноги, що вдаряє об землю, особливо міміка очей; жести подібні до мови тіла, яку розуміють навіть дикарі та варвари».

Невербальна комунікація є культурно-історичним і психологічним феноменом внутрішньоособистісної природи, тісно пов'язаним з розвитком і становленням особистості, її психічним станом і влас-

тивостями. Вона слугує засобом об'єктивізації, одним із шляхів пізнання людини. Сучасні люди, вступаючи у взаємодію з іншими, спираються багато в чому на невербальні засоби комунікації. Наприклад, коли одна людина дає своє судження про істинність висловлювання іншої, основною для неї буде саме невербальна поведінка останньої. Чи люди, які вперше зустрілися, завжди звертають увагу насамперед на зовнішність, манери, інтонацію та жестикуляцію один одного; іноді більшою мірою, ніж на те, що обговорюється. У деяких випадках можна навіть казати про вербальний компонент невербального спілкування. Так, іноді людина навмисно повідомляє іншій деяку вербальну інформацію з метою побачити її безпосередню реакцію.

Сучасна лінгвістична наука не визнає автономії невербальних засобів комунікації, називаючи їх паралінгвістикою. Водночас, лінгвісти визнають пріоритет невербальних засобів комунікації у становленні людини мовної, зазначаючи, що в культурно-історичному розвитку, під натиском досконаліших засобів вербального спілкування вони втратили свою першість і перетворилися у додаток до мовлення. Жестова мова знаків розвивається і вдосконалюється всередині суспільства, переважна більшість членів якого володіє найефективнішим засобом пізнання світу та комунікації, яким є наша звукова мова. І хоча жестова мова відіграє надзвичайно велику роль у людському спілкуванні, нема жодних сумнівів у тому, що без впливу уже існуючої високорозвиненої культури і тісно пов'язаної з нею звукової мови, жестова мова знаків не змогла б стати тим, чим вона є зараз.

Доцільно зауважити, що невербальна комунікація залежить від типу культури. Є, звичайно, жести, експресивні сигнали, які майже однакові в усіх народів (посмішка, сердитий погляд, насуплені брови, хитання головою). Водночас є досить багато невербальних засобів, звичок, що прийняті лише однією нацією. Неважко уявити, які труднощі можуть виникнути під час спілкування у мешканця Західної Європи з представником Японії – країни, порівняно недавно відкритої для європейців, яка й досі залишається для них таємничою і незбагненою. У спілкуванні європейців з японцями найбільше труднощів і непорозумінь викликає хибне тлумачення японського слова «хай». Це слово зазвичай перекладається як «так». Слухаючи співрозмовника, японець майже на кожну фразу може відповідати словом «хай», супроводжуючи його кивком, але це зовсім не означає, що він згодний зі співрозмовником. Уживання слова «хай» зазвичай означає лише «Я уважно вас слухаю».

Традиційна японська мораль не дозволяє відповідати «ні». Замість слова «ні» японські підприємці дають ухильні відповіді, найпоширеніша з них – «це складно». Іноді вони виголошують довжелезну промову, складену з туманних фраз, надзвичайно ввічливих оборотів, пояснень, вибачень, суть якої зводиться до того ж вислову «це складно».

Відомі невербальні сигнали, що в різних країнах несуть різну інформацію. Наприклад, більшість європейських народів передають згоду, хитаючи голову згори донизу. Болгари цим жестом передають незгоду, японці – лише підтверджують, що уважно слухають співрозмовника.

Популярний жест «коло», утворене пальцями руки більшістю англійських народів, а також, в Європі та Азії застосовують з метою передавання інформації про те, що все гаразд. Але, у Франції цей жест означає «нічого», в Японії – «гроші».

Специфічною знаковою системою в невербальній комунікації є контакт очей, основний засіб візуального спілкування. Якщо людина, яка опанувала культуру спілкування, хоче досягнути взаєморозуміння з іншими, вона дивиться їм в очі, тобто пам'ятає про значення візуального контакту. Здавна відомо, що поглядом можна позитивно або негативно вплинути на іншу людину. Етнографи навіть ділять нації на «контактні» та «неконтактні». До «контактних» відносять, наприклад, італійців, іспанців, латиноамериканців, арабів. У їх спілкуванні погляд має велике значення. Представниками «неконтактних» культур вважаються народи Скандинавії, Японії, Індії, Пакистану, де не прийнято прямо розглядати людину.

Японці, наприклад, дивляться на шию співрозмовника, очі якого перебувають у полі периферійного зору. Знаючи про це, при зустрічі з людьми різних національностей важливо не лише користуватися загальнолюдською культурою спілкування, а й мати уявлення про їхню етнопсихологію, про особливості їхнього невербального спілкування.

На особливу увагу серед невербальних засобів заслуговує система організації простору і часу спілкування – проксемика. Щоб встановити або підтримати контакт з людиною, потрібно не лише дивитися їй в очі, а й триматися на певній відстані від неї. Відомий антрополог Є. Холл був першим ученим, який звернувся до просторових потреб людини. Саме він на початку 60-х років увів спеціальний термін для цього напрямку досліджень – «проксемика». Виявилось, що кожна людина прагне мати як свою територію певний повітряний простір

навколо свого тіла. Розміри цієї зони залежать від ряду факторів, передусім від соціокультурних відмінностей людей. Якщо територія, на якій живе та чи інша нація, густо заселена, то й люди під час спілкування перебувають близько один до одного. Якщо вони проживають на відносно малозаселеній території, то, навпаки, розміщуються на певній відстані.

Психологи вважають, що читання невербальних сигналів є найважливішою умовою ефективного спілкування. Невербальні сигнали такі важливі в спілкуванні з кількох причин: 1) близько 70% інформації людина сприймає саме по зоровому (візуальному) каналу; 2) невербальні сигнали дозволяють зрозуміти істинні почуття і думки співрозмовника; 3) відношення до співрозмовника нерідко формується під впливом першого враження, а він, у свою чергу, є результатом дії невербальних чинників – хода, вирази обличчя, погляду, манери триматися, стилю одягу і т. д.

Особливо цінні невербальні сигнали тому, що вони спонтанні, несвідомі і, на відміну від слів, завжди щирі.

Запорукою успішного спілкування між людьми, особливо різних національностей і різних культур є не лише їх мова. Одне з найважливіших місць в міжкультурній комунікації займає невербальне спілкування. Уміння читати і застосовувати самому знаки невербальної системи спілкування допоможуть досягти успіху не лише в діловій сфері, але і в повсякденному житті. Отже, система невербальних засобів комунікації є найпростішою і найекономічнішою системою, що усуває зайві формальні засоби та дозволяє досягти однозначності комунікації за умов узагальненого та полісемантичного характеру власне мовних засобів.

Загальноприйняті правила етики ділових стосунків, врахування національних особливостей своїх партнерів, психології їх поведінки сприяють успішному веденню справ, адже в одних країнах культура спілкування максимально вирізняється в розмовній формі, а в інших вона базується на жестах, міміці, та інших невербальних діях. Ділове спілкування стає тим ефективнішим чим краще в ньому пов'язуються всі засоби спілкування. Невербальні засоби можуть викликати довіру співрозмовника, заохотити його до спілкування, до відкритості, або навпаки. Американський автор Алан Піз радить виділяти кожного дня по 15 хвилин на освоєння невербальних засобів спілкування, завдяки чому в людини не буде проблем із тим, як сидіти під час розмови, куди подіти руки, який вибрати вираз обличчя. Водночас набувається вміння читати цю мову в поведінці своїх комунікативних партнерів.

Зауважимо, що більшості невербальних засобів спілкування притаманна національна своєрідність, ідіоетнічність. Результативність комунікативного зв'язку з іноземними партнерами зумовлений, певною мірою, знанням ідіоетнічних особливостей невербальних компонентів спілкування.

Успіх спілкування певною мірою залежить від «комфортності дистанції», яку займають учасники комунікативного акту. Особливо це стосується розмов під час конференцій, зустрічей, дипломатичних прийомів. Відстань між співрозмовниками – це ідіоетнічна ознака: у різних народів вона не однакова. Різні культури розрізняються за нормами, які регулюють допустимий ступінь експресивності й розмір особистісного простору. З невідомих науці причин представники різних культур, у міру наближення до екватору, надають перевагу меншій відстані між учасниками комунікативного акту й більш контактному й тісному спілкуванню. На загал вважається, що в європейців особистий простір – це відстань простягнутої руки, у латиноамериканця – руки від ліктя до кінчиків пальців, в арабів – руки від кистьового суглоба – до кінчиків пальців. Етнопсихологи неодноразово описували факти нарікань арабів на європейців: «що трапилось, чому вони стоять від мене так далеко?» Латиноамериканці сприймають намагання північноамериканців відступити на звичну для них більшу відстань як неповагу до них. Не в останню чергу з тієї ж причини азійці, зокрема японці, відгукуються про американців і європейців, як про холодних, неприязних людей. Незважаючи на те, що японці розробили цілий ряд церемоній з тим, щоб уникнути незручностей при комунікації з представниками інших культур, неправильне трактування або відтворення жестів, міміки часто призводить до міжкультурних конфузів, невдалому укладенню угоди та інших казусів. Для уникнення таких безглуздостей необхідно знати деякі з особливостей культури Японії.

Добре відомо, що японці помітно стримані у вираженні емоцій. Зокрема порівнянно з росіянами у них відзначається значна обмеженість міміки, особливо рота і брів.

У сфері жестикуляції для японців менш характерні інтенсивні жести вираження емоцій, наприклад, у них майже немає жестів з використанням кулака, поширених у росіян.

Японці мають в цілому менший, ніж у росіян, набір засобів вираження спрямованих на партнера позитивних і негативних емоцій. Так, у японців традиційно відсутні наявні у росіян і яскраво виражені жес-

ти грубої відмови, відкритої загрози, прямої образи, різкого обурення. Поцілунки, рукостискання та обійми, характерні для російської культури, не набули поширення в Японії. У Японії фізичний контакт вважається нечемним і навіть образливим. При першій зустрічі японці кланяються співрозмовникам, причому людина, що займає саме високе положення, лише злегка схиляє голову, а той, чий статус є найнижчим, кланяється набагато нижче. На першій зустрічі відбувається обмін візитними картками, так що всі учасники зустрічі відразу ж розуміють статус один одного і можуть визначити глибину поклону. Якщо показати японцеві звичайну російську «фігу», він може смертельно образитися, оскільки в Японії подібний жест розцінюється як непристойний і за значенням рівносильний демонстрації середнього пальця в США. Зроблений певний жест до горла, щоб показати, що ми вже ситі, справить на японця вкрай тяжке враження, оскільки такий жест у представників даної лінгвокультури може означати тільки обезголовлювання або ж звільнення з роботи.

Якщо ми захочемо виразити, що нам не потрібно чогось багато, показавши при цьому мізинець, це теж буде витлумачено японцем неправильно, навіть, якщо при цьому розмова йде на хорошій японській мові, так як піднятий мізинець в японській системі жестів означає «жінку».

Коли в Росії закінчують якусь справу, то зазвичай обтрушують одну руку об іншу. Цей же жест в Японії означає розрив відносин.

Японець вважає своїм обов'язком прийняти подарунок тільки двома руками, шанобливо при цьому схилившись. Для американця – це прояв жадібності.

Таким чином, можна сказати, що оволодіння невербальними комунікативними засобами є не менш важливим для міжкультурного спілкування, ніж знання іноземної мови. Важливо знати хоча б мінімум про жести і мови повсякденної поведінки, про те, чого бажано не допускати в спілкуванні з японцем, особливо, якщо врахувати значне розходження наших культур.

За цими ознаками розрізняються й культури Європи. Представник порівняно стриманої культури Північної Європи сприймає носія експресивної середземноморської культури як людину сердечну, привітну, але неділову, схильну втрачати час. Навпаки, вихідцю з узбережжя Середземного моря людина з Півночі Європи буде, можливо, видаватися діловою, холодною, надто пунктуальною. У Європі відстань між співрозмовниками зростає з півдня на північ: від 40 см в

Італії до трохи не 2 м у Великобританії. Так, британці й скандинави тримаються на більшій відстані один від одного, ніж французи, а жителі південних регіонів Франції жестикулюють більше, ніж жителі північних регіонів. На Україні особиста відстань (під час розмов на конференціях, зустрічах, прийомах) – від 0,4 до 1,5 м. Отже, для успішного спілкування з іноземцями варто враховувати ідіоетнічні особливості їхньої особистої дистанції, оскільки незручна для співрозмовника дистанція під час розмови може несвідомо сприйматися чи й свідомо трактуватися як вторгнення в особистий «життєвий простір» або ж як відчуженість, небажання йти на зближення тощо.

Етикетний сенс має не лише відстань між співрозмовниками, а й конфігурація, яку вони творять під час розмов. Коли двоє комунікантів стоять паралельно один до одного, то це означає, що вони не хотіли б, щоб хтось до них підходив. Коли ж їхні плечі творять кут – це невербальний знак, що третя особа може приєднатися до розмови. Якщо співрозмовників більше ніж двоє і вони утворюють закриту фігуру: трикутник, квадрат, коло, а при наближенні третьої особи повертають голови, не змінюючи позу, – це знак, що без запрошення підходити до них не бажано. Коли співрозмовники сидять, то їм доцільно розташовуватися під кутом один до одного, уникаючи позиції «прямо напроти партнера».

За тим, яку позу займають співрозмовники під час комунікації, досвідчені мовці можуть угадувати настрій, визначати характер, читати думки співрозмовника. Наприклад, у ході успішних переговорів варто комусь нахилитися вперед – ближче до столу – всі інші учасники несвідомо приймають ту ж позу. Нормативність – ненормативність, етикетність – неетикетність поз певною мірою залежить від національних традицій. Американці та англійці розташовуються збоку від співрозмовника, тоді як шведи схильні уникати такого положення. Араби під час переговорів схилиють голови вперед. Якщо в Японії не заведено сидіти, заклавши ногу за ногу або схрестивши їх, то в американській культурі вважається припустимим під час розмови покласти ногу на ногу так, щоб черевик однієї ноги опинився на коліні іншої. Це нерідко дратує представників інших країн. Наприклад, в арабів демонстрація підшов – образа співрозмовника.

Під час розмови «без краваток» Б. Клінтона і Б. Єльцина, яка відбулась під час візиту російського президента до США, Клінтон «по-американськи» поклав ногу на ногу та ще й взявся руками за черевик. Таку позу Клінтон під час бесід з Єльциним займав неодноразово,

що дуже дратувало російського президента, який під час переговорів тримався строго, починаючи від одягу й завершуючи позою. Єльцин раптово спитав: «Що, Білл, черевик тисне?» Клінтону переклали. Він посміхнувся, опустив ногу й більше ніколи, за свідченням шефа протокольної служби Єльцина В. Шевченка, на зустрічах з Єльциним таку позу не займав.

Погляд, як і інші невербальні комунікативні засоби, неоднаково трактується в різних етновних спільнотах. Етнографи, які досліджували це питання, ділять етнокультури на «контактні» й «неконтактні». У «контактних культурах» погляд при розмові й спілкуванні має більше функціональне значення. Людина, яка мало дивиться на співрозмовника, здається представникам таких культур нещирою та холодною. А «неконтактному» співрозмовнику «контактний» здається дещо нав'язливим. До «контактних» умовно можна віднести в основному південні народи – іспанців, італійців, португальців, латиноамериканців, арабів. До «неконтактних» – народи, які населяють північ Європи, японців, індійців, пакистанців. Дослідження, проведені в США, показали, що навички використання погляду у спілкуванні, засвоєні в дитинстві, протягом життя майже не змінюються, навіть якщо людина потрапляє в інше національне середовище. Слов'янські народи відносять до «середньо контактних культур», які вважають за необхідне дивитися на співрозмовника.

Англійські психологи експериментально довели, що для встановлення партнерських стосунків треба дивитися прямо в очі комунікативному партнеру від 30 до 60% (за американськими даними до 70%) часу розмови, контакт очей має періодично повторюватись, триваючи 1–7 секунд. Тим, що дивляться в очі менше третини тривалості розмови, рідко довіряють. Погляд убік, донизу часом виявляє недовіру, неправдивість, нещирість мовця. Під час розмови слід знімати сонцезахисні окуляри.

У Китаї, Японії, інших країнах Південно–Східної Азії, у деяких африканських народів співрозмовники здебільшого уникають прямого погляду, у Франції, Італії, Латинській Америці, навпаки. У японців – «людей зору», за словами К. Сьодзабуро: «око, будучи органом зору, одночасно є й органом мовлення; зустрівши погляд іншої людини, японець розуміє рух її душі, його почуття», для нього очі говорять тією ж мірою, що й мова.

В офіційній, діловій або подібній ситуаціях доцільно уникати позиції «прямо напроти партнера». Така позиція вимушує співрозмов-

ників дивитися один одному у вічі або відводити їх убік, опускати донизу тощо. Розташування співрозмовників під кутом дає їм можливість вийти поглядом за межі цієї альтернативи, не порушивши правил етикету спілкування. Саме так під час бесід сидять політичні діячі.

Якщо досвідчені в переговорах люди і спроможні не виявляти свої емоції за допомогою жестів та рухів тіла, то вже ніхто не здатен контролювати рух своїх зіниць. Вони несвідомо розширюються або звужуються і тим самим адекватно передають інформацію про реакцію особи на пропозицію співрозмовника. Наприклад, китайські або турецькі купці визначають ціну товару, орієнтуючись на зіниці покупця: якщо той отримує бажане, зіниці його очей розширюються до 4 разів. Аналогічно чинником успіху гравців у покер є використання ними такого засобу отримання інформації про карти суперників: у гравців, яким випадає гарна карта, зіниці помітно розширюються, блефування, навпаки, супроводжується звуженням зіниць.

Міміка (рухи м'язів обличчя) – показник почуттів, емоцій, настроїв людини – оцінюється співрозмовником на рівні підсвідомості. Наприклад, стиснуті губи співрозмовника можуть бути розцінені як спроба словесної атаки, насуплені брови – як вираз незадоволення. Міміка належить до ідіоетнічних ознак. Якщо, наприклад, французам притаманна рухлива міміка, то фіни обличчям реагують значно стриманіше, а серед японців і донині поширене обличчя–маска, що не дає проникнути в душу й дізнатися, що в ній діється. Важливим невербальним знаком етикетного спілкування є усмішка. На думку чеського соціолога Іржі Томана, дружня усмішка усуває настороженість, долає перешкоди в спілкуванні з людьми. Фахівці говорять про так звані «етикетні усмішки», які віддзеркалюють культурно–специфічні нормативи виявлення емоцій і відносин у процесі спілкування. Наприклад, японці усміхаються часто, навіть в таких ситуаціях, у яких посмішка здалася б європейцю недоречною. Вияв особливості японської культури – небажання нав'язати партнеру власні негативні емоції, турботи. Або відома американська посмішка, яка може неоднозначно сприйматися європейцями. В американському суспільстві вже не одне десятиліття поширене гасло «усміхайтесь».

Жести – виражальні рухи рук, які мають комунікативну спрямованість. Інтенсивність і норми жестикуляції, прийняті в різних народів, суттєво розрізняються. За даними досліджень, у середньому впродовж годинної розмови мексиканець жестикулює 180 разів, фран-

цуз – 120, італієць – 80, фін – 1 раз. Для українців характерна середня інтенсивність жестикуляції. Звичайно чим вищий ступінь «етикетності» ситуації, тим необхіднішою є стриманість у жестах. Важливо навчитися читати «мову жестів». Наприклад, трохи нахилена убік голова співрозмовника може свідчити про його зацікавленість у розмові. Руки, повернуті долонями догори, – знак, що мовець говорить щиро.

Особливо стриманим і обачним щодо жестикуляції треба бути в спілкуванні з іноземцями, оскільки доволі часто в різних народів однакові жести мають неоднакове значення. Потирання брови кінчиком пальців у слов'янських народів не є усвідомлюваним, тобто комунікативним знаком, отже, цей природний порух не має етикетного сенсу. У японців він сприймається як знак обдурювання, шахрайства. Натякаючи, що від довгої розмови «вже виросла щетина», італійці погладжують щоку, але їхнім співрозмовникам – неіталійцям цей знак ні про що не говорить, і вони, зрозуміло, на нього не зреагують. Найобразливіший для грека жест – долоня, спрямована в бік його обличчя. Цей жест, який зветься «муце», залишився від старого візантійського звичаю, згідно з яким обличчя засуджених мастили брудом, доки закутих у кайдани вели містом. У Греції неможливий навіть знак перемоги «V», вигаданий Черчіллем, оскільки він має вигляд як половина «муце». Ось чому, коли мешканець Афін замовляє дві кави, він передбачливо схиляє долоню пальцями донизу.

Африканці частіше, ніж європейці, можуть під час ділових зустрічей торкати обличчя руками або прикривати очі, що зовсім не означає втрати інтересу до теми бесіди або втому. Приймати подарунок, візитну картку від японця треба обома руками. Цей жест демонструє, що людина приймає подарунок від щирого серця. І, навпаки, в простягнутій одній руці в даній комунікативній ситуації японець побачить холодну ввічливу байдужість.

Отже, як різні народи розмовляють різними мовами, так немає і універсальної невербальної мови спілкування. Для успішного спілкування з іноземцем треба обов'язково враховувати ідіоетнічні особливості невербальних компонентів комунікації. Розуміння невербальних сигналів допоможе слухачеві правильно інтерпретувати і слова співрозмовника, що дозволить підвищити результативність спілкування.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке невербальне спілкування?
2. Які аспекти невербального спілкування вам знайомі?

3. Наведіть приклади розбіжностей у дистанції спілкування в представників різних культур.

4. Наведіть приклади розбіжностей жестикуляції під час спілкування в представників різних культур.

5. Наведіть приклади розбіжностей у мімічних реакціях під час спілкування в представників різних культур.

Завдання для самопідготовки

Проспостерігайте розбіжності у невербальному спілкуванні на матеріалі творів іноземного кінематографу. Напишіть реферат на основі спостережень.

Творчі завдання

З якими аспектами комунікації пов'язано проблеми будівельників Вавилонської вежі?

«—У мене теж щось таке було, — задумливо сказав деміург Мазукта. — У сенсі, з вежею. У шостому... ні, здається, в шістнадцятому світі. Або шестидесятому? Не пам'ятаю... шістка там точно була.

— Так що з вежею-то? — Запитав деміург Шамбамбуклі .

— Та нічого особливого, — відповів Мазукта. — Люди будували вежу до неба, я їм перемішав мови, і будівництво застопорилося.

— А навіщо перемішав-то? З шкідливості?

— Ображаєш! З принципу.

Мазукта присів на край хмари і закурив.

— У мене тоді були своєрідні принципи, — з прихованою ностальгією вимовив він. — Все для людини, все для блага людини, все в ім'я ... ну, ти зрозумів.

— Ні, не зрозумів, — похитав головою Шамбамбуклі. — Де ж тут благо?

— Та все просто, — махнув рукою Мазукта. — Я подивився на людей, бачу — будують вежу. Ну і спустився до них, подивитися ближче, поцікавитися, що до чого. Запитав одного: «що це ви тут робите і навіщо? «А він і відповідає, вежу, мовляв, будемо, щоб до неба дістатися і деміургу своєму морду набити.

— Ну тут ти, ясна річ, образився, — здогадався Шамбамбуклі.

— І нічого подібного! — Заперечив Мазукта. — Було б на кого ображатися... І потім, одна людина — це ще не все людство. Він не може за всіх вирішувати. Одну приватну думку я вислухав, вирішив послухати інших.

– І що сказали інші?

– Один сказав, що вежа їх наближає до гаряче обожнюваного творця. Інший сказав «чувак, але ж вежа до неба – це круто! «Третій щось мимрив про незадоволене лібідо. Четвертий – «а че такого, все будують, і я будую «... Розумієш? Вони ж усі говорили на різних мовах! Робили одну і ту ж справу всі разом, спілкувалися один з одним все свідоме життя – і при цьому абсолютно не розуміли один одного! А думали, що розуміють. Це ж погано?

– Погано, – погодився Шамбамбуклі.

– Ну от, – підсумував Мазукта. – Скільки було людей, майже стільки ж було і мов, я всього лише оформив цю справу офіційно.

– І допомогло? – Запитав Шамбамбуклі.

– Ні, – спохмурнів Мазукта. – Але тут вже я не винен.»

П. Бормор.

2.5. Музика як прояв ментальності народу та універсальна мова спілкування

Одним з основних понять, за допомогою яких сучасна наука осмислює комплекс етнічних і національних проблем, є «національний характер». Національний характер, будучи за своєю природою одним з компонентів національної психології, тобто суб'єктивним феноменом, проте, знаходить своє матеріальне втілення, тобто виявляється в різних сферах життєдіяльності етносу, що містить в собі: звичаї, традиції, ритуали, обряди, побут, повсякденне сімейне життя і міжетнічне спілкування; різні галузі матеріальної і духовної культури – живопис, музика, література; усна народна творчість – фольклор, прислів'я, приказки, а також прикладне мистецтво, архітектура, скульптура та ін.

Феномен національного характеру має безліч форм прояву, з яких більшою мірою вивчені мова (як розмовна, так і мова жестів, поз, дистанцій спілкування) і ментальність, і практично не вивчені художні форми втілення національного характеру, зокрема, танець, музика, співи. Проте, самі ці різновиди мистецтва є частиною обряду і ритуалу, святково–розважальної та професійної художньої культури. Вони втілюють синтез пластики, руху і музики і, можливо, не менш адекватно, ніж мова, національне начало культури, національний характер.

Одним з найважливіших методів дослідження національного характеру є аналіз фольклору, усної народної творчості. Фольклор – це найнадійніше джерело, тому що являє собою колективну творчість і позбавлений суб'єктивізму авторських творів. Стародавні легенди і сказання дозволяють не тільки зрозуміти історію народу, а й усвідомити характер його сподівань, ідеалів, систему його моральних і соціальних цінностей; тип героїв, які фігурують у оповідях, дуже багато що говорить про загальний дух народу. Епос відображає і систему виховання дітей, і ставлення до влади, і ставлення до праці, і взаємини між чоловіком і жінкою, тобто самий широкий спектр суспільних відносин.

В плані розкриття національного характеру важлива однаковість структури фольклору, тому що в центрі епічних творів народної творчості є постать героя. Справжній Герой: богатир, могутній красень, у сучасній термінології – супермен, який захищає свій народ від усіх зол: від драконів, чудовиськ, стихійних лих і ворожих військ. Крім надприродних якостей та здібностей, у нього нерідко є чарівний кинь, чарівний меч або інший чудовий предмет. Він самий влучний стрілець з лука, як Робін Гуд, і володіє неперевершеною силою, як Ілля Муромець. У такому герої втілена вічна мрія народу про сильного і справедливого захисника, який покарає кривдників. Російський фольклор віддає данину таким героям в билинах, де російські богатирі захищають свою землю з тим же завзяттям і успіхом, що й герої «Калевали», і Давид Сасунський, і витязь у тигровій шкурі.

Не менше значення, ніж вивчення народного епосу, має інтерпретація різних видів національного мистецтва – образотворчого мистецтва, музики, живопису і т. д. Те, що в будь-якому виді мистецтва, як професійному, так і, особливо, народному, проявляються характерні особливості народу, його психічного складу – істина досить стара. Народні танці дуже різні: іспанець танцює не так, як швейцарець, шотландець, не так, як німець, українець не так, як француз чи азієць. У одного народу танець наче говорить, – у іншого відсторонений; у одного скажений, розгульний – в іншого спокійний; у одного напружений, складний – у іншого легкий, повітряний. Звідки народилося таке розмаїття танців? Воно народилося з характеру народу, його життя і способу занять. Народ, який провів гордовите і войовниче життя, виражає ту ж гордість у своєму танці; у народу безтурботного і вільного та ж безмежна воля і поетичне самозабуття відображаються в танцях; народ південного клімату залишив у своєму національно-

му танці ту ж млість, пристрасть і ревності. Які теми висвітлюються в мистецтві, як трактуються різні сторони суспільного і особистого життя, яка символіка художніх образів – все це представляє собою певну цілісність, розшифровка якої дуже багато що говорить нам про характер народу, який створив відповідне мистецтво. Особливо цінне при цьому комплексне вивчення, коли беруться паралельно живопис, музика, скульптура, архітектура, література і простежуються загальні риси, що виражаються в різних видах мистецтва.

Однак інтерпретація національних особливостей мистецтва представляє не менші труднощі, ніж інтерпретація проєктивних тестів. По-перше, як справедливо зауважує М. С. Каган, «відомий національний ореол» може бути властивий багатьом елементам форми у всіх видах мистецтва, але інтенсивність і визначеність цього «ореолу» далеко не однакові. Ми чудово уявляємо собі, наприклад, відміну інтонаційного ладу російської пісні та італійської, відміну мотивів українського орнаменту та узбецького, відміну пластичних структур у вірменській та китайській архітектурі, але ми не знаємо що таке «російський малюнок», «німецький колорит», «іспанська перспектива», «англійські пропорції», «італійська архітектоніка», «грузинська композиція», «українська гармонія». Лише в рідкісних випадках відбиток національної своєрідності зачіпає всі грані художньої форми» [6].

Отже, традиції і звичаї, що склались під впливом певних історико–культурних факторів, передають від покоління до покоління духовні цінності, ідеали. Такий же механізм лежить і в основі становлення національного характеру.

На нашу думку доцільно визначити роль модифікованої архетипної основи національної культури як прояву колективного несвідомого.

Оформившись у XIV ст. з соціально–психологічного почуття «ми – українці», українська самосвідомість об'єднувалась навколо ідеї національного самовизначення. Протистояння володарюванню литовських князів, Польщі та Росії, а на Західних Землях і Австро–Угорщини, породжувало в характерах людей ідею свободи, протест, активність дій, а з іншого боку – риси пригнобленого кріпаря, очікування «правди» ззовні. Таке очікування у стані власної безпорадності, неспроможності активно діяти в боротьбі за свободу, стимулює фантазію, посилену діяльність уяви, емоційність. Внутрішня емоційна енергія і загальмованість зовнішніх дій формують інтровертизм як особливу рису характеру, що відзначається духовним пошуком, розду-

мами, заглибленням у свій внутрішній світ. На інтровертизм, як рису українського характеру, вказували О. Кульчицький [25], В. Янів [16]. Сьогодні цю думку поділяють відомі українські психологи: О. Киричук, О. Донченко, В. Москалець та ін.

Саме інтровертованістю українського характеру можна пояснити замилювано–мрійливе ставлення наших людей до природи, піклування про красу взаємин, добробут і порядність. Інтровертованість української душі і характеру проявляється і в певних особливостях української релігійності. М. Костомаров писав, що в релігійності українців домінують «... тайні роздуми про промисел, про себе, сердечний потяг до духовного, таємничого і відрядного світу» [9]. Вроджену емоційність, більше того пристрасність українського характеру, як внутрішню (ендогенну) рису О. Кульчицький виводить із впливу прекрасної української землі – доброго, ласкавого, щедрого, плодючого чорнозему. На думку О. Кульчицького така земля не може не впливати на підсвідомі структури психіки тих, хто на ній працює [25]. В іншій праці Кульчицький пропонує глибше вивчити геопсихічні чинники, що впливають на формування української душі. Завдяки зануренню в красвид людина зливається з ним внутрішньо, піднімається уявним внутрішнім зусиллям разом з узгір'ям вгору, чи розлягається степом, що залишає психічні наслідки, які оформляють душу. Виходячи з такої теорії, можна говорити про певні особливості характерів «сина степу», «людини лісу», «верховинця» та ін.

Однією з історико–культурних та геополітичних причин розвитку в українському характері співчутливості, співпереживань і відчуження чужого болю як власного, того, що тепер об'єднано в поняття емпатії, є те, що сам український народ пережив багато страждань і мук. Саме той, хто пережив страждання і муки, здатний зрозуміти іншого, що потрапив у таке ж саме становище. Будучи протягом столітьгнобленим, недооціненим, офіційно позбавленим багатьох самостійних прав, тепер український народ такий високочутливий до всього, що діється в світі.

Значний внесок у дослідження умов формування українського характеру зробив відомий соціолог та етнопсихолог І. Рибчин [15]. Консолідуючись з О. Кульчицьким щодо впливу природних умов на розвиток емоційності українського характеру, І. Рибчин показує залежність психіки людей від конкретних природно–кліматичних умов, більш того, окремі відмінності в характерах мешканців різних кліматичних зон він пояснює не особливостями їх життєдіяльності, як

робить це більшість дослідників, а буквально впливом природно-кліматичних умов та особливостями пори року. Низинно-степове доквілля стимулює, на його думку, почуття піднесення і розширення власного «Я» до безмежності. Як і О. Кульчицький, І. Рибчин вважає, що м'якість і лагідність характеру мешканців українського лісостепу обумовлена м'якими формами залитих сонцем лугов. Звідси – інтимне ставлення до природи, доброзичливість стосовно інших. Дещо інший характер, на думку І. Рибчина, формується під впливом лісів. У жителів лісової зони розвинута романтичність, гармонійне співжиття з природою, що знаходить свій вияв у народній творчості, орнаментах художніх виробів, близьких до природи кольорах і звуках, характеризується сумовитістю та релігійним настроєм з оглядом на понурий, темний вигляд тих лісів і гущавин.

Ряд особливостей характеру жителів Карпатських гір І. Рибчин пояснює різноманітністю гірських краєвидів, буянням барв та світлотіней. Для таких умов не характерна апатія, туга, зтяжна меланхолія. Тут швидкий танок, дотепна коломийка, гострий гумор, весела пісня, колоритне різьбярство, барвіста вишиванка. Емоційна імпульсивність і динамізм, життєрадісність і пристрасність мешканців гір, особливо гуцулів, на думку І. Рибчина, безпосередньо випливає з величю, динамічного владування стихій гірської природи. Дещо по-іншому пояснює окремі особливості українського характеру В. Янів. Їх коріння він шукає в селянськості української нації, способі господарювання та життєдіяльності. Так, індивідуалізм як характерну рису українців він виводить з прагнення до свободи, самостійності, як у господарюванні, так і у власних вчинках. Це намагання самовияву приводить до небажання коритися волі іншого. Українець – людина зі складним відчуттям свого «Я», оскільки переборовши багато труднощів на шляху до можливості самовияву, він сам стає чуйним, кордоцентричним (сердечним), співчутливим до долі ближнього. Характеру українця властиве всепрощення, не пам'ятання зла.

Аналізуючи етнопсихологічні погляди М. Костомарова, який основною рисою українця називає перевагу особистого над суспільним (на відміну від росіяна, яким притаманна перевага суспільного над особистим), В. Янів пише, що в українців «виразна ворожість до всякого колективізму» [16]. Також В. Янів стверджує, що українець – це людина «малих гуртів», в які він безпосередньо вростає». Він добре розуміє сім'ю, братство, громаду і мало «великі спільноти». Одночасно ті ж історико-культурні та геополітичні умови формували в харак-

тері українців і такі риси, як дух бунтарства проти несправедливості, який «скріплюється ще й тенденцією до анархізму, який є ушляхетнений ідеалом визвольної боротьби». Говорячи про належність українського народу до «індивідуалістичного культурного циклу», В.Янів пише: «Українець заглиблений у собі і, маючи відчуття гідності, він прямує до повалення всяких обмежень особистої свободи, в тому числі до нівеляції соціальних перешкод. Неохота коритися волі іншого йде так далеко, що комплементарне прямування до самовияву – нахил підпорядкуватися – в українця з природи слабо розвинений» [16]. Тут же автор пояснює основну причину цього анархізму, розкриває історичні умови його формування. Ця остання властивість характеру (неохота коритися волі іншого) ще більше поглибилася у результаті століть неволі, коли творчий спротив набирал ознак чесноти.

Історична боротьба проти насильства над собою, над нацією, прагнення до рівності з іншими народами породили і закріпили індивідуалістичний код цінностей, характерний українському народові. Він стимулює мотивацію досягнень, особисту незалежність, впевненість, звичку опиратись лише на свої сили. Українському народові властива індивідуальна форма покладання мети та особиста відповідальність за наслідки реалізації цілей. Це явище прогресивне, бо воно є передумовою появи людини, здатної до свідомого створення нового громадянського суспільства.

Майже всі дослідники української ментальності не обминають таких рис українського характеру, як високу емоційність, чуттєвість та ліризм. Ці особливості нашої вдачі є божим даром, бо саме вони визначають людяність особи і є основою її творчості. Українська емоційність є одним з архетипів колективного несвідомого, образ ласкавої, плодючої Землі, збагачений віковим спільним досвідом співжиття хліборобського народу з доброю ненькою – Землею. Цей образ сильно впливає на життя та позначається і виявляється в поетичній творчості. Образ плодючої землі, українського чорнозему спрямовує світосприймальні настанови людини, відвертає їх від агресивної активності в напрямі м'якої, мрійливої забарвленості пасивної споглядальності». Звідси і одне з пояснень м'якості українського характеру, відсутності явно вираженої агресивності у світовідчутті українців.

Важливим є також розгляд українського романтизму як самобутньої національної риси характеру. Феномен українського романтичного світорозуміння, специфіка проявів романтичного світогляду та його вплив на утвердження національної ідеї в українській духовній

культури досліджували музикознавці О. М. Немкович [12], М. Семчишин [26] та ін. Проте проблема ролі національного характеру у формуванні української музичної культури ХІХ ст. поки не стала предметом спеціального дослідження, однак є актуальною в межах розробки проблеми національного характеру.

Любов до музики має глибоке коріння: люди складають і слухають її з тих пір, як зародилася культура. Більше 30 тис. років тому наші предки вже грали на кам'яних флейтах і кістяних арфах. Схоже, це захоплення має вроджену природу. Як і інші види духовної діяльності людини, музика – це засіб пізнання світу, наданий людині, щоб вона навчалася розуміти саму себе, бачити красу Всесвіту і осягати сенс життя. «Музика – це мова почуттів», – сказав Роберт Шуман. Емоції і відчуття, рух і зміна, ідеї і уявлення, побут і природа, реальне і фантастичне, найтонші нюанси колориту і грандіозні узагальнення – все доступно музиці.

Музикальність (Musikalität) – це чисто людська властивість, що склалася в процесі суспільної практики. Вона історично обумовлена: людина поступово звикала розрізняти в звуках людської мови, в звуках природи різні властивості – їх висоту, тривалість. Поступово викристалізовувалися виразні інтонації, що були втілені в музику.

У дослідженнях останнього часу намічена тенденція трактування музикальності як комплексу властивостей особистості людини, який виник і розвивається в процесі створення та засвоєння музичного мистецтва. Під впливом музики у людини поступово виникає особлива слухова і емоційна сприйнятливність, яка в процесі музичного розвитку все більш поглиблюється і диференціюється. Музикальність характеризується єдністю біологічних і соціальних елементів, оскільки її якість залежить як від поєднання спеціальних здібностей і особливостей особистості даної людини, так і від орієнтації її в музичних явищах даного суспільства.

Музика існує в особливій системі координат, найважливішими вимірами якої є звуковий простір і час. Обидва вимірювання складають первинні, родові властивості музики, хоча специфічним для неї є тільки перше – звуковисотне. Із тисяч звуків навколишнього світу музикою можуть стати лише музичні звуки (шумові й ударні ефекти використовуються досить вибірково навіть у творах сучасних композиторів–авангардистів). Але музичний звук сам по собі не може бути

сприйнятий ні емоційно, ні естетично. Сукупність музичних звуків – це ще не музика. Їх можна уподібнити палітрі художника або набору слів, що знаходяться в розпорядженні у поета.

Прабатьками багатьох музичних інтонацій стали інтонації людської мови, але не тільки буденні, а насамперед ті, які проявляються в моменти найбільш яскравого вираження пристрастей або емоцій. Інтонації плачу, скарги, вигуки або запитання прийшли в музику з життя і, навіть не будучи пов'язаними зі словом (наприклад, в інструментальних жанрах), зберігають свій первинний емоційно–психологічний сенс. Завдяки зміні стійких і нестійких, консонуючих і дисонуючих співзвуч ми відчуваємо моменти накопичення напруженості, наростань і спадів – так проявляються експресивно–динамічні властивості гармонії. Більш того, гармонія породжує почуття звукового колориту, оскільки здатна привнести в музику тонкі світлові і кольорові градації, створити ефект зіставлення барвистих плям і плавної зміни тонких колористичних нюансів. Можлива також і передача в музиці складних, філософських ідей.

На нашу думку продуктивною є спроба проаналізувати музичний твір на наявність таких ідей, що надані у вигляді авторських ремарок – позначень музичних тем – тема мрій, тема самоствердження, тема волі, тема томління тощо. Цікаво простежити розвиток цих тем–ідей, їх зіткнення, взаємодію, протиборство відповідно до рис національного характеру. Безпосередній зв'язок із питанням обумовленості музичної культури рисами національного характеру зможуть довести дослідження музики як національної моделі світу. Такі дослідження необхідні для з'ясування одного з аспектів філософії культури та виявлення типологічних ознак матеріальних форм української музичної культури як національно обумовлених.

Музична компонента українського національного характеру має прояв у специфічно–музичному способі світосприйняття українців. Романтизм як універсальна художня система найбільш відповідає українській етнічній ментальності, стабільність якої підтверджує аналіз музичної духовної спадщини. Саме романтизм породив властиві українському світовідчуттю специфічні естетичні ознаки української музичної культури – ліризм, ірраціоналізм, фольклорне підґрунтя, ототожнюване з колективною традицією обряду тощо. Розуміння романтизму як стильової категорії, пов'язаної з поняттями й символами, закладеними в колективному філософсько–художньому світогляді українців із язичницьких часів, дає підстави вважати, що він породив

специфічні естетичні ознаки, властиві саме українському світовідчуттю. Найприкметніші сутнісні ознаки української музичної культури – м'яка мелодична лінія, що спирається на народні пісні, чуттєвість, мрійливість, сповідальність. Фольклорна пісенність як узагальнена естетична категорія, зі сталим набором метафор, символів, конкретними персонажами і сюжетними поворотами виступає константою професійного художнього мислення українського мистецтва [23].

Український музичний романтизм на всіх етапах еволюції поступово розширює виразні можливості музики, збагачує її емоційний діапазон і семантичне поле. Кореляція гармонічних, формотворчих класичних основ із народною традицією та романтичною лінією демонструє стилістичну неоднорідність. Спостерігається автономізація музики, її вивільнення з життєвого (культового, ритмо–церемоніального, побутового) та словесного контексту. Зміна темпорального аспекту романтичної ментальності простежується у концепті гармонії, нове розуміння якої охоплює не тільки статичний момент, але й процес, іншими словами – вертикаль (структуру співзвуччів) і горизонталь (логіку зв'язків). Концепт музики для романтиків містить тайну, загадку. Романтики усвідомлюють, що основа музики, звук – лише знак, символ. До основних романтичних засад естетичного порядку і принципів художньої виразності відносять примат емоційності, чуттєвості, суб'єктивності над раціоналістичністю, інтелектуальним началом із прагненням до об'єднання різних видів мистецтв у синкретичній єдності. Концентрація на особистості неминуче приводить до переваги жанрів і форм монологічного характеру в цілому, а в музиці зокрема – інструментальних і вокальних мініатюр, а також програмних оркестрових творів автобіографічного характеру. Ця ж основна позиція зумовлює підвищений інтерес до національної самобутності як невід'ємної ознаки світогляду й життєдіяльності людини.

Наступний аспект аналізу ментальності українського народу – віра в Бога. Тут чітко простежується зв'язок української релігійності з національною культурою. Саме українське православ'я – інститут публічного та духовного життя народу сприяло розвитку особистості як пересічних громадян, так і діячів культури, науки, мистецтва. Разом з цим можна стверджувати, що християнство і традиції українського народу зумовлені вкоріненими у підгрунття підсвідомості рисами характеру, зокрема, глибинним відчуттям наявності вищої сили, справедливості, вічності життя, потребою внутрішньої гармонії; інтровертованістю та «прихованістю особистого життя; спо-

глядальним ставленням до дійсності; пріоритетом міжособистісних контактів і взаємин. Розквіту релігійної свідомості сприяють також властиві українському народові терпіння, покірливість, невойовничість, що відповідають засадам християнського світу. Релігійність українців є неодмінною константою етнопсихологічної структури. Природно, що ця риса національного характеру має свій прояв і у музичній культурі.

Традиційний і водночас унікальний церковний спів в Україні бере початок від часу християнізації й хрещення Русі–України. Він розвивався під впливом місцевих обставин і психіки народів, що ним уже послуговувалися. Закони розвитку й походження української церковної музики можна зрозуміти тільки тоді, коли вони виводяться із урахуванням історії народу як творця та носія цієї музики.

Заслуговує на увагу й осмислення матеріальних форм музичної культури, а саме музичного інструментарію як складника української духовності. Особливості українського національного характеру мають матеріальне втілення на рівні національного народного інструментарію та оформлення нотних текстів. Розмаїття інструментарію зумовлюється унікальним українським індивідуалізмом на рівні адаптування кожного інструмента до виконавських можливостей людини, визначає розмаїття конструкцій, стрій, матеріал виробу, особливості музикування. Це підтверджує високий творчий та музичний рівень українців, за яким – певний етап розвитку суспільства, світоглядно–філософське підґрунтя. Український інструментарій із-поміж інших вирізняє наявність інструментів, які функціонують у ролі співучасників виконання морально–етичного репертуару (кобза, бандура, ліра).

Сталість етнічних стереотипів українців підтверджується не тільки тим, що етноосії з плином часу музикують на інструментах певних різновидів, а й використанням інструментарію з певною метою, яку традиційно реалізовували українські барди, спілкуючись з своїм народом за допомогою уживаних і перевічених часом невідчужуваних смислів національної топіки. Ця група виконавців репрезентувала народні морально–етичні та ціннісні орієнтири, його світоглядні принципи, що уможливили для українців збереження своєї тотожності в складних історичних умовах. Адекватні ментальності українців – релігійність, патріотизм, незалежність, усвідомлення власної соціальної спільності, носійство символів народного життя – не просто відбилися у репертуарі бардів, а матеріалізувалися в особливій манері виконання, що поєднує не стільки спів, скільки співпереживання. Так,

незважаючи на вдосконалення (у площині хроматизації й розширення діапазону) кобзи-бандури – інструмента, що уособлює Україну, зазначений інструмент зберіг свою функцію, – акомпанувати морально насиченому співові, випромінюючи справжню «українськість».

Невід’ємна риса українського інструментарію – його багата декорованість комплексом виразних засобів: розписом, різьбленням, профілюванням, випалюванням, інкрустацією, інтарсією, аплікацією та іншими техніками або їх сполученням. Характер оздоблення та композиційні схеми декору музичних інструментів відповідають основним законам української орнаментики (узагальненості, схематизації форм, графічності, упорядкованості, досконалому відчуттю ритму і внутрішній розробці елементів) та підтверджують ментальний естетизм в усталеності графічних і колористичних уподобань.

Романтичний світогляд, гармонійно засвоєний і перетворений національною музичною школою, властивий кращим зразкам декорованих нотних видань XIX ст. і має власні прояви. Нотні видання XIX ст. мають цінність не лише тому, що вони характеризують особливості розвитку музичної та побутової культури через уміщення в них певного виконавчого репертуару. Особливості декору титульного аркуша дають можливість визначити художній образ епохи – віддзеркалення благородних, сповнених романтичного пориву прагнень людини, що були породжені новою системою цінностей. На рівні національного народного інструментарію та оформлення нотних текстів теоретичні, практичні і матеріальні форми української музичної культури XIX ст. зумовлені рисами національного характеру, у тому числі «музичністю» мислення.

Визначальною особливістю української музичної школи XIX ст. стає прояв української національної специфіки шляхом цитування українського фольклору на текстовому та інтонаційному рівнях або перевтілення народних джерел (духовна музика). Ця тенденція найяскравіше виявляється, починаючи з другої половини XVIII ст. у пісні-романсі, духовній музиці, інструментальних творах на народній основі. Романтизм як універсальна художня система найглибше відбиває українську етнічну ментальність, стабільність якої підтверджує аналіз музичної духовної спадщини XIX ст., яскраво індивідуально виявлений у професійних школах.

Музичне мистецтво долисенківської доби переживає період відбору мовних норм. У творах знаходимо співіснування двох складників – класичного синтаксису й різноманітних проявів романтичної

естетики (особливо в галузі мелодики) – у якому друга компонента надалі заміщує першу.

Величезну роль у становленні національного музичного мовлення належить М. В. Лисенку. Музична мова композитора – етнохарактерна знакова система – стає ґрунтом, детермінує виникнення національного музичного стилю як типологізованої основи закономірності мислення, базуючись на перетворенні мелодичних, ладових і ритмічних особливостей народної музики. Як вже зазначалось, у фольклорі як системі втілюються понятійно не оформлені колективні уявлення і відчуття. Відтак образи, які спостерігались в ньому, типи, стереотипи, настрої мають емоційне навантаження і водночас містять цінності та ідеали, властиві певній культурі. Презентовані фольклором елементи зустрічаємо у творчості Лисенка на глибшому й загальнішому за особисті почуття і досвід рівні. Лисенко накладає власну модель на світ, який конденсує структурні одиниці (або «теми» і «мотиви»), придатні до узгодження з глибокими, захованими у підтекст структурами міфічного коду. Міфологічне мислення композитора вбирає в себе найрізноманітніші теми і предмети українського світу. Водночас воно є синхронним, оскільки в підтексті руйнує часові межі. У міфі Лисенка Україна – це стан буття, екзистенціальна категорія в теперішньому часі, а в майбутньому, після свого остаточного перетворення, – форма ідеального.

Музична компонента українського національного характеру зумовлена надзвичайно високим потенціалом музичних здібностей, що детерміновані антропологічними, географічно–кліматичними і соціально–історичними чинниками.

Риси українського національного характеру – романтизм, мрійливість, чутливість та меланхолійність, сентименталізм є запорукою схильності до творчості, глибоких особистісних переживань, пов'язані з можливістю швидкого емоційного відгуку. Ці риси свідчать не тільки про музичну обдарованість нації, а й гарантують успішність музичної діяльності у будь-якому її вигляді. Музикальність українців – це передусім специфічно «музичний» у філософському розумінні засіб світосприйняття. Звукові феномени, найпростіші закономірності українських музичних структур перетворюються на символічні форми, міфологізовані метафори духовного досвіду, на універсальні углядні структури, достатньо місткі для вміщення різнохарактерного змісту, вираження того чи іншого смислу. Активне функціонування музики в українській культурі, «музичність» поданих у такий спосіб

результатів мислення не є перешкодою для їх осмислення. Наявність досвіду активного музичного сприйняття перетворює сферу музичного на загальноохвалений семантичний простір.

Отже, формування національної музичної культури зумовлено ментальними особливостями українців. Виявляючи типологічну подібність із художніми феноменами перехідності, культура українського романтизму втілює специфіку національного художнього образу світу, функціонуючи невід'ємно від національного характеру, складники якого тісно пов'язані між собою у єдиному психологічному комплексі. Останній виявляється у різноманітних ситуаціях буття й реакціях на них, тлумачиться зі змісту конкретних ситуацій історичного розвитку народу, існує у вигляді усталених комплексів поведінки, практичних настанов.

Отже, українська музична культура функціонує як прояв комплексу рис національного характеру, що зберігає специфіку українського світу.

Музикальність – один з головних концептів також австрійської культури. У 1999 році в Австрії пройшла виставка під назвою «1000 років австрійської музики», що дає ключ до розуміння національної історії та культури. Музикою пронизане католицьке богослужіння. Засвоюючи почерпнутий з релігійної традиції погляд на світ як на досконалість, гармонію і красу, австрійські композитори переносять його в своє мистецтво.

Музика і музикальність охоплюють всі періоди, зачіпають всі сфери австрійського життя. В Австрії і понині дуже сильні традиції домашнього музикування. Особливої уваги заслуговує таке специфічне явище, як музичний салон. Віденський музичний салон, який досяг розквіту в епоху Ф. Шуберта, продовжує існувати і сьогодні. Майже всі австрійці вміють танцювати вальс, співати і грати на тому чи іншому інструменті. В Австрії тісно переплітаються народна і професійна музична культури. Музика і театр в Австрії немислимі один без одного. Барокова театральність і глибинна музикальність пов'язані з австрійською ментальністю. Віденський театр побудований на принципах імпровізації і музикальності. Особливо слід згадати такий жанр, як «зінгшпіль», різновид комічної опери з розмовними діалогами. Моцарт ушляхетнив його, поставивши в один ряд з високими оперними жанрами і наповнивши проблемами своєї епохи. Така, наприклад, його знаменита опера «Чарівна флейта» (*Zauberflöte*, 1791). Закономірно, що саме у творчості віденських класиків Й. Гайдна, В. Моцар-

та і Л. Бетховена досягла розквіту одна з найбільш складних, всеосяжних і разом з тим гнучких форм гомофонної музики – сонатна форма. Вона виявилася здатною поєднати в одне ціле полярні образи і теми.

Знаменитий віденський вальс виник з лендлера, сільського танцю. Слово «Landler» походить від «Land» (земля). Вальс нерозривно пов'язаний з оперетою, настільки характерною для Відня рубежу XIX–XX ст. Цікаво, що гімн Австрійської республіки (музику якого довгий час приписували Моцарту), так само як і вальс, написаний у розмірі три чверті. Це не лише танець, а й щось більше: світовідчуття, спосіб життя. Німецький письменник Адольф Гласбреннер (Glasbrenner, 1810–1876) відзначав, що австрійці «вальсують» від одної розваги до іншої.

Своєрідне сусідство італійської та австрійської музичальності спостерігається на території Південного Тіролю в околицях Тренто. Жителі невеликих гірських селищ збираються в барі, грають у карти і слухають акордеоніста, виконуючого по черзі плавні італійські та маршові австрійські мелодії. Донині міланська опера «Ла Скала» є мрією для будь-якого виконавця бель канта; італійська мова – міжнародна мова всіх музикантів, а в самій Італії досі можна почути на площах, вулицях і навіть у храмах дзвін гітари і мелодійні наспіви. Ця музичальність проникає і в італійську поезію. Так, О. Е. Мандельштам в «Розмові про Данте» порівнює «Божественну комедію» з симфонією, а Данте – з диригентом.

Якщо музичальність італійської мови є чинником, що об'єднує країну, то різні її діалекти пов'язують італійців з їх «малою батьківщиною». Жителі країни і понині відчують себе насамперед жителями певного регіону. Видається, що ця особливість пов'язана з давніми національними традиціями. Яскравим прикладом цієї традиційності є Сієна. У XII–XIV ст. Сієна була одним з найбільших і найвпливовіших міст Італії.

Італійський культурний світ один з найдавніших і привабливіших в Європі. В Італії як ніде поєднуються старовина і сучасність. Мовне багатство цієї країни підсилює відчуття італійського достатку і родючості. Природа, історія та культура скріплюють в єдине ціле нескінченно різноманітний емоційний, артистичний, непередбачуваний італійський світ. Слід підкреслити неперевершену музичальність цього народу. Цю якість нації відзначали в минулому й визначають зараз багато мандрівників, які відвідали Італію.

Музичальність, пісенність простежується в самій назві країни. З шести звуків, що складають це слово «Італія», – чотири голосних,

один сонорний звук і лише один глухий приголосний. Порівняймо музичне звучання назви різних країн: Росія – менш музичне; ще менш музичне England; зовсім немусичне – Deutschland і по-своєму музичне – Україна.

Геополітичні особливості визначають такі загальноновизнані концепти італійського життя, як життєлюбність, традиційність, любов до рідної землі, до рідного дому; артистизм, віртуозність, винахідливість, пристрасність; любов до комфорту, толерантність, миролюбність, індивідуалізм. Багато із зазначених складових, пов'язано з споконвічним італійським протестом проти ієрархічної впорядкованості, жорсткої військової дисципліни і сліпого послуху.

Характеристика Італії як благородної країни представлена не випадковою і підкреслює одну з основних рис італійської цивілізації – бажання і вміння насолоджуватися земними дарами, що було властиво й грецькій культурі в епоху її розквіту. Видається, що життєлюбність і життєрадісність італійців, що відзначаються всіма, хто навіть ненадовго опинився в цій країні, істотно визначаються саме життєвою силою, що йде від чудового клімату і родючого ґрунту. Прихильністю до цієї землі пояснюються і такі риси італійського характеру, як вірність традиціям, любов до рідного вогнища.

Для розуміння загальнонаціонального характеру італійців, при такій великій кількості його регіональних варіацій і варіантів, важливо врахувати, що як в комедії дель арте, так і в самому житті італійцям важливо не те, що говориться або показується, а як це робиться. Їм подобається виразність і краса промов і жестів. Комедія масок дозволяла італійцям проявити природний артистизм, винахідливість і життєлюбність. Цим можна пояснити популярність вистав комедії масок (*commedia dell'arte*), що стала в XVI і XVII століттях загальноіталійським культурним явищем. Це явище розквітає в епоху Відродження і перетворюється на улюблене італійське видовище. Імпровізовані вистави за участю кількох персонажів, захованих під масками, що виражають певні характери, існували на території Італії з незапам'ятних часів.

На весь світ знамениті карнавали у Венеції і Віз Реджо, Паліо в Сієні, свята квітів у Дженцано, історична регата в Генуї. Різноманітність спостерігається і в тому, як італійці справляють загальнонаціональні свята, найбільш значними з яких вважаються Різдво і Великдень. Розмаїття традицій і вірність їм, творче, артистичне і разом з тим шанобливе поводження з культурним багатством минулого,

життєлюбність, оптимізм, музикальність, тяжіння до театральності та імпровізації, любов до рідної землі і яскравої, колористично невичерпної природи, емоційна рухливість, стрімкість і глибока релігійність – такі основні якості нації, які визначають особливості італійської концептосфери.

Етнонаціональний рівень національного характеру у всій повноті прояву своїх властивостей і найбільш яскраво, рельєфно втілений в традиційній, народній культурі, в тому числі в ритуальних діях, обов'язковим компонентом яких і виступав танець. Тому народний танець являє собою втілення етнонаціонального характеру і загальнонаціональна надбудова тут не відіграє істотної ролі.

Прояв національного характеру у народно–сценічному (народно–характерному) танці здійснюється на принципах акторського перевтілення. Професійний танцівник (танцівниця), що пройшов школу класичного танцю і приналежний до російсько–європейської, елітарної культури, виконує поставлений професійним балетмейстером танець і відповідну роль. Стилістика народно–сценічного танцю близька селянському та міському низовому фольклору, але являє собою естрадно–концертну його стилізацію. У російському народно–сценічному (народно–характерному) танці створюється естрадно–концертний, фольклорний, стилізований в дусі російської міської, а в радянську епоху – радянської святкової культури, образ російського народного характеру. Саме такий, народно–національний характерний танець і ніс у собі ті риси національного характеру, які втілювалися в костюмі, окремих рухах і жестах, насамперед, жестах рук та поставі і позах, темпі і ритмі танцю, його музиці.

Користуючись термінологією соціології та соціальної психології, можна сказати, що ми маємо тут справу з втіленням на мові класичного танцю стереотипом національного характеру або класико–романтичним танцювальним стереотипом національного характеру.

Розглянемо прояви особливостей національного характеру в танці. Наприклад, іспанці – ці галасливі, темпераментні люди не приховують свого ставлення до оточуючих. Навпаки, вони прагнуть висловити його, причому як можна емоційнішим способом. Природно, що в такій невгамовній країні особливою популярністю користуються всілякі гуляння, ярмарки, фестивалі та карнавали. Один з них, присвячений Св. Йосифу, покровителю теслярів і червонодеревників, проводиться у Валенсії. Великі ляльки – фальяс, – зроблені з матерії і щільного картону, дали ім'я цим веселим урочистостям. Удень їх

прийнято носити вулицями міста, а ввечері, озброївшись петардами й бенгальськими вогнями, – спалювати. Всю ніч після цього не змовкає гомін і гуляння тривають до самого ранку.

Російський народний (фольклорний) танець є частиною традиційної селянської обрядово–святкової культури і втілює російське національне начало як селянське, язичницьке і «великоросійське». Це було відображено в тематиці хороводних і танцювальних пісень, в особливому положенні пісні в обрядово–календарному циклі російської селянської культури; в костюмах, в особливостях музики, її темпі і ритмі, малюнку танцю, танцювальних рухах і жестах. Російський народний танець автентично, адекватно втілює російський національний характер в його жіночій та чоловічій іпостасях. Жіноча іпостась російського характеру знайшла своє вираження в російському хороводі, в повільному жіночому танці, що створює образ величавої плавної течії. Чоловіча іпостась російського характеру – молодецтво, удаць, широта – втілена в танці і «переплясі». Як хоровод, так і особливо танець і перепляс, імпровізаційні. У імпровізації проявляється творчий особистісний початок російського національного характеру, що гармонійно доповнюється колективізмом, властивим російській ментальності і російському характеру. З'єднання в танці повільної і швидкої частин, потужні наростання темпу від повільного до гранично швидкого, раптові, несподівані переходи і елементи можна інтерпретувати як прояв суперечливості, амбівалентності, непередбачуваності російського національного характеру – загальноновизнаної його особливості, що відзначалася і дослідниками XIX – першої половини XX століття, і сучасними вченими.

У корейській танцювальній культурі відбилися основні релігійно–ідеологічні складові корейської ментальності і відповідні тілесні практики. Від даосизму і даоських технік тіла в корейській танцювальній пластиці закріпився ефект польоту, що створює ілюзію подолання земного тяжіння і втілює ідею універсальної гармонії, що утворюється взаємодією Людини, Неба і Землі і породжує все суще. Можливо, тут ми маємо справу з даоським ідеалом безсмертя, перетворенням людини в істоту, що володіє здатністю польоту через надземне у космічний простір.

У багатьох корейських танцях відсутня статика, фіксовані пози. Такий тип пластики відповідає даоським уявленням про світобудову як вмістилище енергії ки (кит. ци), яка перебуває в безперервному русі. Цьому відповідає і образ дао як безмежного й безупинно мінли-

вого потоку. Танцювальна пластика, інспірована даосизмом, як і спеціальні даські практики психотренінгу та психофізіологічної регуляції, демонструють підпорядкування тіла закономірностям космосу, стверджуючи можливість єднання макро– і мікрокосмосу і підпорядкування їх єдиним ритмам дао .

Танці, що мають буддійське походження (синму – танець монаха – і сальпхурі), культивують відповідні ментальні уявлення, психотеничні і тілесні практики. Синму вводить глядачів в особливий емоційний стан, своєрідне провозвістя нірвани. Сальпхурі демонструє мінливість всесвіту і мінливість земних емоційних переживань.

З шаманськими ритуалами кут, спрямованими на набуття щастя, здоров'я, довголіття та процвітання, пов'язані селянські танці удо кут і чводо кут. Близькість до шаманського ритуалу визначає наростання темпу – від повільного до надзвичайно стрімкого, і ускладнення ритму. Селянські танці в минулому завершували собою проведення ритуалів кут, оскільки колективний танець підвищував, згідно з традиційними уявленнями, міць ритуального впливу. У сучасній корейській культурі селянські танці прийнято вважати найкращими проявами національного характеру.

Мова та символічно–речові форми культури як семіосфери, заповненої специфічними кодами, утворюють ту спільність, за якою визначаються ментальні відмінності буття етносу. Спираючись на висновок А. Асаф'єва [1] про тотожність понять «мовознавство», «мова» та її структура поняттям «музикознавство», «музика» та її форми, звертаємо увагу на те, що музика як прадавня форма абстрактного мислення людства виникає до появи мови як знакової системи і народжується із звуконаслідування, поєднуючи в собі емоційний та інтелектуальний коди світогляду й світосприйняття певного етносу. Саме тому звернення до аналізу музичного строю та музичної культури етносу в аспекті їх взаємодії з рисами національного характеру дозволяє звернутися до першоформ культури, відтворюючи етап формування архетипів. Архетипний звукотип формує основу ритмо–інтонаційного комплексу народної та професійної музики і літератури. Таким чином, музика обумовлює культурну самобутність етносу, бере участь у формуванні психоінформаційного його простору, утворюючи послідовність «звук – інтонація – знак – символ – мова – сенсова спільність».

Ритмо–інтонаційний комплекс музики, що обумовлений емоційною чутливістю, становить конкретний сенсовий код тієї чи іншої

культури. Він базується на архетипних звукотипах і звичних національних засобах звукоутворення, а, отже, виступає як родовий знак, етнічний пароль до культурної самотності.

В будь-якому національному культурному світі є необмежена кількість концептів, яким притаманна як і системі «культура», динамічна нестійкість. Рухливість концептів в їх невербальній і вербальній формах припускає можливість виникнення між ними нових несподіваних зчеплень, подібних зв'язків слів у асоціативно-вербальної мережі живих мов. Теоретично, будь-який концепт існує як затвердження і заперечення, самоствердження і самозаперечення. Вищий і нижчий рівні концепту присутні як одночасні можливості. Реалізація того чи іншого варіанту залежить від конкретної комунікативної ситуації, учасників діалогу і т. д. Концепт динамічно розгортається між ціннісно полярними «плюсом» і «мінусом», своїм нижчим і вищим рівнями. Концепт розташовується в широкому діапазоні між «так і ні». Закладені в концептах оновлення смислів, існування або згасання застарілих концептів залежать як від соціально-історичних, об'єктивних так і невловимих суб'єктивних, психологічних причин. Ця хиткість національних концептосфер не означає, однак, відсутності кордонів.

Природні особливості України, Росії, Франції чи Австрії, історичні умови і традиції розвитку народів, етнопсихологічні чинники народжують разом із створенням національних, релігійних, ідеологічних і політичних міфів особливу сферу, яку В. І. Вернадський називав ноосферою, місцем переходу соціального і біологічного буття до вищого морального змісту. Сенс цього «збирання життя в одну мить» і є форма прояву концепту. «Збирання» це проявляється в різних формах. Прекрасне і моральне для одного народу може представлятися жахливим в іншому культурному середовищі. Бажані сценарії «життя – долі» відрізняються не тільки на Заході і Сході, але і в Україні та Росії. Зумовленість, що виникає в результаті протиборства різних сил, породжує стійкі типи зчеплення констант і концептів. Їх синонімічні і антонімічні ряди встановлюються і розпадаються системно. Українські, російські, англійські, французькі та інші концепти не вільні від модернізації, від небезпеки змішування вигадки і реальності.

Узагальнюючи, можна сказати, що семантика вживання вербальних концептів часто не збігається з їх словниковою семантикою. Ментальні концепти відображені в звичаях, національних оцінках відповідно з укладами життя інших народів. В естетиці шлях бачиться в

русі від логічної схеми до художнього, чуттєвого; в психології – від свідомої сфери до несвідомого. Принципи многоваріативності і зворотних зв'язків у світі відкривають нові можливості. Навколо динамічної нестійкості концепту доцільно намагатися будувати національні концептосфери, прагнучи розмежувати і зблизити «своє» і «чуже».

Розвиток етнонаціональної психології видається необхідним в інтересах, як практики, так і теорії. Етнопсихологічні дослідження можуть сприяти виявленню нових чинників, які впливають на свідомість і поведінку людей в ході їх спільної діяльності, в соціально-історичному контексті. Знання цих чинників, з одного боку, збагачує суміжні науки (етнографію, антропологію, культурологію, історію, соціологію, фольклористику), з іншого – допомагає удосконаленню прогнозування і управління етносоціальними процесами сучасності.

Запитання для самоперевірки

1. В чому полягає універсальність музики в сфері культури?
2. Чому музичні твори є етноспецифічними?
3. Як впливає на психічний розвиток активне прослуховування музичних творів інших культур?
4. Які існують культурні особливості хореографічної творчості?

Завдання для самопідготовки

1. Прослухайте музичні твори різних культур та зафіксуйте їх вплив на ваш психоемоційний стан.
2. Передивіться хореографічні твори різних культур та проаналізуйте їх зв'язок з національним характером.
3. Обґрунтуйте, з чим пов'язані ваші уподобання щодо музичних творів.

Творче завдання (виконується під час практичного заняття).

Ведучий розпочинає зі вступу приблизно так:

«Ця зустріч повністю присвячена музиці, нашому сприйняттю музики, тим емоціям і спогадами, які викликають в нас музичні твори різних жанрів. Різноманіття сприйняття музичного матеріалу ми спробуємо відобразити в суміжних формах творчості – пластичному мистецтві і театрі».

На першому етапі має сенс поговорити з учасниками про їх музичні переваги, про те, який стиль їм ближче і чому. Чи є в їх житті музичний твір, з яким були пов'язані особливі події? Чи володіють

учасники зустрічі грою на музичних інструментах, яких? Що вплинуло на вибір того чи іншого інструмента?

Другий етап починається з прослуховування підготовленого ведучим музичного твору або його фрагмента. Час звучання музики не має перевищувати трьох–чотирьох хвилин. Це повинна бути інструментальна музика, що належить певній культурі: класичний твір, джазова імпровізація, досліди в електронній музиці...

Одразу після прослуховування музики просимо учасників взяти аркуші паперу, олівці, фломастери, фарби або пластилін і спробувати відобразити кольором, лінією або об'ємною формою ті асоціації, які виникли у них під час прослуховування музичного твору. Водночас, коли учасники працюють, ведучий кілька разів знову відтворює той же музичний твір (фрагмент), що стає вже фоном під час творчої роботи учасників. Через 20–25 хвилин запрошуємо групу сісти в півколо і представити групі те, що вдалося створити.

Третій етап вправи полягає у вільному, відповідному стилю і характеру музики, русі учасників по майданчику. Це ні в якому разі не танець, швидше імпровізація в русі, спроба знайти пластичний образ музики, який виразиться через пластику тіла. Якщо в попередньому завданні музика «оброблялася» засобами образотворчого мистецтва, то тут інструментом стає тіло, ритм, рух.

Четвертий етап триває з використанням фонограми музичного твору іншої культури. У такому разі потрібно підібрати твір, який би відрізнявся від першого і за стилем, і за характером, і за інструментуванням. Всі учасники під музику починають спонтанний рух по кімнаті. Просимо їх робити по можливості широкі рухи, активно працювати всіма частинами тіла...

Раптом музика зупиняється, все застигають на місці в тій позі, в якій застала їх пауза. Завдання: спробуйте побачити свою позу з боку, уявити, як виглядаєте ви з різних точок кімнати. Потім той, до кого я підійду, вийде зі стану «заморозки» і спробує продовженням руху логічно обґрунтувати ту позу, що була. Наприклад, один з учасників був застигнутий зупинкою музики в положенні, коли його тулуб і руки були нахилені вперед у бік правої ноги. Одне з можливих продовжень пози— по команді тренера почати зав'язувати шнурки черевика. А може бути, людина знайшла щось і піднімає знайдену річ із підлоги. Не виключено, що попередня поза— це початок дії, яке має завершитися тим, що людина зручно всядеться на підлозі... Варіантів безліч. Ведучий, наче режисер, переходячи від актора до актора, «відкриває» їх,

завершуючи дію. Коли всі знайшли продовження пози, ведучий знову включає музику. Таким чином варто пройти ще одне коло.

П'ятий етап – завершальний. Він триває не менше 40–60 хвилин. Група знову повертається до роботи над музичним твором, що звучав на початку заняття. Всі розташовуються вільно. Можуть сісти або навіть лягти на підлогу, прийняти саму зручну позу, закрити очі і вслухатися знову в музику. Дати волю асоціаціям, спогадами, фантазіям...

Закінчивши прослуховування, просимо групу розділитися на підгрупи по 4–6 чоловік у кожній. В цих мікрогрупах учасники поділяться один з одним тими спогадами і емоційними картинками, які супроводжували прослуховування музичного фрагмента, а потім всі розповіді, все почуте в підгрупі спробують об'єднати в якийсь театральний колаж. При цьому слід зазначити, що учасникам не потрібно шукати логічний початок, розвиток або об'єднуючу ланку для всіх історій. Головне – сконцентруватися на максимально повному і яскравому відображенні почуттів, на тому, щоб «дія лягла на музику». Нехай фрагменти поєднуються один з одним на основі подібності чи за контрастом, а може бути, складуть якесь химерне намисто історій...

Коли підійде час показу, режисер (тренер) дасть усім групам можливість провести репетицію, включивши музику. Потім, в ході показу своєї імпровізації, кожна група працюватиме з музичним супроводом, на базі якого і розгортається створена театральна фантазія.

Ігрові праві спрямовані на закріплення матеріалу

1. «ЗУСТРІЧ»

Ведучий групи пропонує учасникам зробити наступне: «Починаємо вільний рух по кімнаті. Не дивимося на партнерів. Рухаємося, як би занурені у власні думки. Унікаємо не тільки зіткнень, але навіть торкань. Рухи легкі і вільні. Не знижуючи темпу, пробуємо заповнити рівномірно всі частини кімнати. Навіть кути не залишаємо порожніми...

Тепер зустрічаємося очима з кожним, хто проходить поруч з нами. Секундна затримка – зупинка на зоровий контакт – і знову рух до наступної зустрічі. Призупинилися – погляд, рухаємось далі.

Якщо досі наш зоровий контакт з партнерами був чисто механічною фіксацією, то тепер давайте наповнимо зустріч емоціями. Подумайте й зробіть так, щоб ваш погляд при кожній новій зустрічі висловлював певні почуття: радість, здивування, привітність, байдужість?

Продовжуємо рух і кожному, хто зустрінеться нам на шляху, стискаємо руку. Темп не знижується, тому вам доведеться бути досить повапливим, щоб встигнути вітатися і з тими, хто проходить праворуч від вас, і з тими, хто пробігає зліва. Спробуйте не пропустити жодної людини, нікого не залишити без привітання. Ходити кругами зовсім не обов'язково: вся кімната в нашому розпорядженні. Імпровізуємо у виборі маршруту!

Тепер замість рукостискання торкаємося кожного зустрічного тією частиною тіла, яку називає ведучий.

– Лікоть! – Значить, до ліктя зустрічного прикладаємо свій лікоть і зупиняємо біг, поки ведучий не впевниться, чи всі знайшли собі пару.

– Плече! – Значить, стоїмо плече до плеча...

– Коліно... – приставили коліно до коліна. Цей етап триває 2–3 хвилини.

Потім ведучий каже: «Всі тут люди досить дорослі, які вміють рахувати не тільки до двох, так? Тому коли я назву три частини тіла, вам доведеться об'єднатися в трійки, чотири частини тіла – у четвірки учасників. Продовжуємо рух і пробуємо виконати це завдання...

– Спина, голова, коліно... Подивіться, у цій групі три людини першими вишикувалися в якусь абстрактну скульптуру! Перший підняв ногу і уперся коліном у спину другого, а третій «буцає» другого головою. Так що є необхідні голова, коліно, спина. Ця група знайшла інший спосіб: дві людини вперлися один в одного лобами і з'єднали один ліве, другий праве коліна, а третій учасник групи притулився до першого спиною... Відмінно, ви виявилися дуже винахідливими! Давайте спробуємо ще кілька конструкцій:

– Лікоть, лоб, потилиця!

– Спина, спина, коліно !

– Спина, коліно, лікоть, лоб! Правильно зробили ті, хто об'єднався в четвірки. Дійсно, названі чотири частини тіла, значить, беруть участь чотири людини. Подивимося, які конструкції виникли тепер! Заспокоюємо подих. Розслабляємося.»

2. Наведемо наступну вправу, назва якої «ТІ виглядаєш зараз...»

Це ще одна вправа, що розвиває партнерські відносини в групі, емпатію, запрошує до саморозкриття і саморефлексії у відповідь на отриманий «зворотний зв'язок» від партнера, тренує навички емпатії.

Група розбивається на пари. У парі кожен з учасників спочатку отримує час на оцінку співрозмовника: звертає увагу на його особливості – зовнішній вигляд, позу, мову тіла, жестикуляцію, міміку...

Потім кожен із співрозмовників повідомляє партнеру своє уявлення про його внутрішній психофізичний стан.

«На мій погляд, ти виглядаєш зараз як людина, яка відчуває себе не зовсім у своїй тарілці...»; «Я думаю, що у тебе був нелегкий день. Ти виглядаєш втомленим»; «Судячи з твоєї відкритої і добродушної усмішки, тобі подобається те, що відбувається на тренінгу...»; «Я думаю, що тобі непросто зосередитися на завданні, яке ми отримали... Ти здаєшся стурбованим, може бути, що тебе турбує якась проблема»; «Мені приємно бачити перед собою оптимістичну і заряджену енергією людину. Це піднімає і мій настрій, запрошує до співпраці, спілкування... »

Важливо заздалегідь налаштувати групу на те, що в оцінці партнера не може бути ніякої критики, або зверхності, панібратства. Кожному надається можливість спробувати висловити в інтелігентній і ненав'язливій формі свої ДУЖЕ СУБ'ЄКТИВНІ припущення про стан партнера.

На наступному етапі вправи учасникам пропонують відреагувати на припущення співрозмовника: погодитися або спростувати його думку, подякувати за участь, здивуватися проникливості тощо.

Після проходження всього циклу «припущення – відповідь» партнери в парі міняються ролями.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

(до другого модулю)

Основна

1. *Асафьев Б. В.* Музыкальная форма как процесс. – Москва, 1930 (переиздана в 1947, 1963 и 1971)
2. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – Л.: Лениздат, 1998. – 247с.
3. *Вердербер Р., Вердербер К.* Психология общения. — СПб.: ПРАЙМ_ЕВРОЗНАК, 12-е междунар. изд.: 2009. — 320 с. (Серия «Главный учебник»)
4. *Головаха З. И., Панина Н. В.* Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Политиздат Украины, 2003.
5. *Горянина В. А.* Психология общения. – М., 2004.
6. *Каган М. С.* Введение в культурологию: Курс лекций / Под ред. Ю. Н. Солониной, Е. Г. Соколова. СПб., 2003. – 167 с.
7. *Кан-Калик В. А.* Грамматика общения. – М., 1995. – 211 с.
8. *Караяни А. Г., Цветков В. Л.* Психология общения и переговоров в экстремальных условиях. Учебное пособие для студентов вузов. – Юнити, М.: 2009. – 247 с.
9. *Костомаров Н. И.* Мысли о федеративном начале в древней Руси. – М.: Оникс, 2012 – 41 с.
10. *Леонтьев А. А.* Психология общения. – М., 2005.
11. *Мальханова И. А.* Деловое общение. 7-е изд. – М.: Академ. Проект, 2010. – 221 с.
12. *Немкович О. М.* Українське музикознавство ХХ століття як система наукових дисциплін. – К.: ТОВ «Вид-во «Сталь» 2006 – 534 с.
13. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Соціальна психологія. К.: Академвидав, 2005. – 448 с.
14. *Пиз А., Пиз Б.* Новый язык телодвижений. Расширенная версия / The Definitive Book of Body Language. М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2010.– 416 с.
15. *Рибчин І.* Геопсихічні реакції і вдача українця. Мюнхен.: Видання «Дніпрової Хвилі», 1966 – 38 с.
16. *Янів В.* / Упоряд. М. Шафовал. Нариси до історії української етнопсихології – К.: Знання, 2006. – 344 с.

Додаткова

17. *Андреева Г. М.* Социальная психология: Учеб. для вузов. – М., Аспект Пресс, 2000. – 375 с.
18. *Андриенко Е. В.* Социальная психология. – М.: Академия, 2002.
19. *Атватер И., Даффи К.* Психология для жизни: Упорядочение образа мыслей, развитие и поведение человека наших дней. – М., ЮНИТИ–ДАНА, 2003. – 511 с.
20. *Бодалёв А. А.* Психология общения: Избранные психол. тр. – М., МПСИ, 2002. – 319 с.
21. Головаха Е. И., Панина Н. В. Психология человеческого взаимопонимания – К., Украина, 2002. – 222 с.
22. *Гришина Н. В.* Психология конфликта. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 544 с: ил. – (Серия «Мастера психологии»)
23. История украинской музыки: В 6 т – К, 1988 – Т 1; К, 1990 – ТС
24. *Каган М. С.* К истории формирования и взаимодействия человеческих общностей // Человек: соотношение национального и общечеловеческого. Сб. материалов международного симпозиума (г. Зугдиди, Грузия, 19–20 мая 2004 г.) / Под ред. В. В. Парцвания. — СПб.: Санкт–Петербургское философское общество, 2004. С.104–110
25. *Кульчицкий Александр* // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – К., 1996. – Т.4 – С. 1235.
26. *Семчишин М.* Тысяча лет украинской культуры Исторический обзор культурного процесса – Нью–Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1985 – 324 с.
27. *Щекин Г. В.* Визуальная психодиагностика и ее методы. Учебно–методическое пособие. 2-е издание, исправленное. К.: МАУП (межрегиональная академия управления персоналом), 2001 – 616 с.

Змістовний модуль 3. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

3.1. Явище тероризму та екстремізму

Процеси поширення тероризму в сучасному світі перетворили його з об'єкта суто політичного та кримінологічного аналізу на об'єкт широких міждисциплінарних науково–практичних досліджень. Одним з найважливіших та перспективних напрямів цих досліджень виступає соціально–психологічний. Пов'язано це з тим, що дії терористів є різновидом агресивної поведінки, їх мотиви пов'язані з певним світоглядом, а метою виступає певна психологічна реакція в суспільстві (достатньо згадати етимологію самого поняття «тероризм» – від лат «terror» – «жах»).

Серед різних аспектів проблеми тероризму слід виділити проблему ставлення молоді до цього явища, актуальність вивчення якої зумовлюється двома основними моментами. По-перше, відомим є той факт, що певна частина підлітків та юнаків схильна до радикальних та екстремістських поглядів, а іноді й дій. Так, переважна більшість учасників «студентської революції» (травень 1968 р.) у Франції перебували під впливом анархічних та троцькістських ідей. Пояснити це можна тим, що екстремізм має багато спільного з інфантилізмом, властивим багатьом підліткам та юнакам. Екстремістська свідомість характеризується імпульсивністю, конфліктністю, внутрішньою напруженою, деструктивністю, нетерпимістю, тяжінням до гострих відчуттів. Типовим психологічним портретом екстреміста є такий: «Він молодий, у нього є бажання ризикнути, він здатний переступити через моральні перепони. Його характер ще не склався повністю, і його незрілість робить його схильним до прийняття екстремістських переконань та групової моралі». Тому фахівці не випадково розглядають екстремізм як передумову тероризму. Так, Д. Ольшанський описує ланцюг «радикалізм – екстремізм – фанатизм – фундаменталізм – тероризм» [13].

Із викладеного випливає другий момент, який зумовлює актуальність вивчення зв'язку «молодь – тероризм», який полягає в тому, що саме молоді люди складають переважну більшість членів терористичних угруповань. Останні, як зазначає один з дослідників тероризму К. Оотс, дають молодим людям «можливість стати героями... Стимулом може стати атмосфера пригод та авантур... Молоді терористи одержують також задоволення від віри, що сприяють важливій справі...». Зв'язок між молодим віком та готовністю до здійснення терактів виявлений і в ряді інших досліджень. При цьому варто зазначити, що досить суттєву частину «терористично налаштованої» молоді становлять саме студенти. За деякими даними, терористичні організації різних політичних напрямів на 40–50% складаються зі студентів у віці 17–26 років. Є. Кожушко відзначає, що саме молоді люди, не старші 30 років з вищою або незакінченою вищою освітою, які походять із середніх або вищих соціальних верств, складають соціальну базу так званого лівого тероризму, який набув особливого поширення в другій половині ХХ ст. у країнах Латинської Америки та Західної Європи [4]. Зазначимо, що вказана тенденція стосується не лише сучасності – серед осіб, які були притягнуті до суду за терористичну діяльність у царській Росії в 1880-х роках, 38,3% були студентами [4].

Причиною цього феномена можна вважати ту обставину, що студентство в силу специфіки своєї діяльності виступає найбільш політизованою частиною молоді. Вивчення у ВНЗ філософських, соціологічних, політологічних та економічних дисциплін утворює підґрунтя для засвоєння (а іноді й створення) молоді людиною певних екстремістських ідеологій, які потім спрацьовують у ролі мотиваційного механізму терористичної діяльності, а також як механізм виправдання своїх дій. Біографії відомих постатей терористичного руху – яскравий приклад того, що студентство було і залишається однією з основних кадрових баз терористичного руху ХХ–ХХІ ст. Так, один із засновників ОУН Степан Бандера був на той час студентом агрономічного факультету Львівської «Політехніки» (зазначимо також, що з 12 осіб, які проходили в цій справі, 9 були студентами або випускниками університетів). Засновник італійських «червоних бригад» Ренато Курчо навчався на факультеті соціології університету Тренто. Одна з лідерів західнонімецького терористичного угруповання РАФ Ульріка Майнгоф закінчила філософський факультет Марбурзького університету. А офіційний «терорист № 1» сучасності Усама бен-Ладен – випус-

кник факультету економіки та менеджменту ісламського університету імені короля Абдель Азіза в Джідде.

У цілому, за даними вітчизняних соціологів, 6% опитаних молодих людей віком до 22 років підтримують ідею створення незаконних збройних формувань як форми виявлення політичного протесту (в середньому по Україні – 2% опитаних).

Одночасно терористи швидко усвідомлюють ряд особливостей нашого часу:

- влада сильно залежить від виборів і, отже, від громадської думки;

- є могутні ЗМІ, падкі до «терористичних сенсацій» і здатні миттєво формувати масову громадську думку;

- люди в більшості країн відвикли від політичного насильства і бояться його. Тому сьогодні самі ходові і ефективні методи терору – насильство не відносно представників влади, а проти мирних, беззахисних і, що украй важливе, що не мають відношення до «адресата» терору людей, з обов'язковою демонстрацією катастрофічних результатів терору через ЗМІ громадській думці – і лише через нього як через передавальний механізм – лідерам країн. І, нарешті, – пред'явлення через ті ж ЗМІ суспільству і лідерам мотивів терору і умов його припинення.

Головна умова такого терору – бурхлива реакція ЗМІ. Сучасний терор має полем бою телеекран, і не дарма в таких акціях терористи, насамперед, вимагають не викуп, а тележурналістів. Мета – дія на суспільство, щоб вже воно пред'явило ультиматум своїм лідерам.

Типовий приклад такої технології – Будиноньськ. Об'єкт атаки – лікарня, пологовий будинок. Добре сплалена істерика в ЗМІ, особливо – НТВ. Мелькаючі на телеекрані заручники, що розказують про «добрих до них терористів». Заяви про те, що Басаєва можна зрозуміти, оскільки «вся сім'я його загинула під російськими бомбами», і взагалі він «борець за свободу свого народу». Шок всієї країни. Капітуляція можновладців перед вимогами терористів.

При цьому, зрозуміло, ЗМІ ретельно обходять мовчанням, що:

- демонстровані, тільки що звільнені з рук терористів, люди випробовують «синдром заручника», коли заручники через деякий час починають відчувати себе більш прив'язаними до терористів, ніж до рятувальників;

- «синдром заручника» звичайно випробовують тільки 20% заручників, тобто підбір персонажів для репортажу ведеться цілеспрямовано.

мовано і на користь терористів, що однозначно говорить про те, на кого в даному випадку працюють ЗМІ;

– Басаєв ще до «загибелі всієї сім'ї під бомбами» сотнями розстрілював беззбройних біженців в Абхазії, а його «загибла сім'я» спокійно загоряє на Кіпрі;

– Будионовськ вибраний тому, що там проходить магістральний газопровід, за безпеку якого Газпром здасть що завгодно.

Таким чином, в порівнянні з минулим століттям з'являється абсолютно новий елемент тероризму – ЗМІ – як би спеціальний передавальний механізм («ретранслятор») між терористами і адресатами терору.

Трагедія в Театральному центрі на Дубровці поставила нас перед тією ж проблемою, з якою зіткнулися американці і з якою навряд чи не щодня стикаються ізраїльтяни, – з якісно новою формою тероризму. Те, що злочинці з готовністю і навіть з радістю жертвують власним життям, різко обмежує можливості для профілактики і запобігання подібним злочинам. Спроби зрозуміти мотиви і психологію терористів, пояснюючи це як явища, що мають індивідуальну психопатологічну підоснову або що базуються на якихось певних рисах вдачі, не принесли успіху. Такі спроби робилися і після атаки на Нью-Йорк, і раніше. Їм було присвячено, зокрема, декілька матеріалів «Німецької хвилі».

Відомий психологічний експеримент, проведений Стенлі Мілгремом. Мілгрем зумів довести, що найзвичніша людина під впливом авторитету, що визнається за нього, здатна втратити всякі моральні міркування і вчинити найжорстокіші вчинки аж до вбивства. Експеримент був повторений в різних країнах і дав схожі результати. Роботи Мілгрема показали, що психологія не в змозі розробити методи, за допомогою яких можна б було по рисах вдачі або соціальному оточенні обчислити здатних на терористичні акти людей. Нинішній сумний досвід свідчить про те, що певний набір життєвих обставин може перетворити цілком нормальну людину на терориста. Готовність до цього закладена навряд чи не в кожному.

Але чи можна знайти в людині ті якості, які можуть перешкодити йому підкорятися лідерам і авторитетам, якості, розвиток яких може створити імунітет проти вживання насильства і терору? Подальші експерименти з людьми, що брали участь в дослідженні Мілгрема, показали, що людина втрачає самостійність і знаходить схильність до підкорення в співтовариствах з яскраво вираженими морально-етич-

ними цінностями. Особливості групової поведінки злочинних співтовариств, як правило, важливіші за індивідуальні психологічні риси окремих їх членів.

Учасники актів насильства, організовані в групи для ефективного їх планування, повинні бути людьми, здатними без роздумів виконувати будь-які накази. Для цього вони повинні володіти відповідним психологічним складом, або природженим, або придбаним в результаті «промивання мозгу». Індивідууми, готові до несвідомого підкорення, складають групу ризику відносно тероризму.

Тероризм є груповим феноменом, терористичні групи носять сектантський характер, і їх внутрішні взаємозв'язки побудовані на основі ідеологічних або релігійних цінностей. Групова психологія має для їх дій більше значення, ніж індивідуальна. Тому дії однієї частини групи або одного її члена можна зрозуміти тільки у взаємозв'язку зі всіма іншими частинами групи. Угрупування цілком відповідає інтересам тих, хто її формує.

Німецький соціолог Роберт Міхельс сформулював так званий «залізний закон олігархії»: в будь-якій добровільній організації рано чи пізно обов'язково утворюється правляча верхівка, яка захопить владу і прагнутиме утримувати її вічно. Олігархія стане переслідувати тільки особисті інтереси, а організація – їх задовольняти.

Можна розповсюдити дію цього закону на суспільство в цілому. Як правило, та частина соціуму, яка якнайбільше страждає з голоду і бідності, а значить, найбільш агресивна, формує олігархію і нав'язує всій групі свої порядки. Найрішучіший її очолює. Саме фігура вождя визначає рівень згуртованості і характер всього співтовариства незалежно від його розмірів.

Угрупування – терористичне або кримінальне – спочатку добровільна організація. Її об'єднання і формування олігархії відбувається поступово. На першій стадії кожний вольний самостійно вирішувати, чи залишатися йому в угрупуванні, на другій спостерігає, як народжується олігархія, на третій рішення ухвалює тільки верхівка. Вийти з лав організації за власним бажанням вже неможливо. Для групи важливо мати на потрібному місці потрібну людину. На вершині ієрархії стоїть керівник організації, який є недоторканою святинєю і постійно піклується про зміцнення свого авторитету.

Інша сторона психологічного феномену тероризму – сприйняття терористів нетерористами. Біля частини людей, що не мають ніякого відношення до тероризму, він викликає страх, ненависть, відторгнен-

ня, але деякі таємно схвалюють теракти. Єдине значення самогубного теракту – демонстрація власної влади ціною саморуйнування. За це обіцяно перебування в раю. В такій убивчій самовідреченості нетерорист бачить найрадикальнішу форму протесту проти несправедливості суспільного пристрою або індивідуальних бід.

Проте терористами–камікадзе не народжуються. Ними стають в результаті дії певних соціально–політичних чинників, хворобливого особистого життєвого досвіду і групової динаміки. Можливо, знаходячись в іншому соціальному і політичному оточенні, ці люди вибрали б для себе інший життєвий шлях.

Питання про запобігання терористичним актам з боку шахідів гостро постало після руйнування Всесвітнього торгового центру в Нью–Йорку. Практично захисту від терористів–самовбивць немає.

Психологи і психіатри досягли успіху в описах різних типів осіб людей, що вдаються до тероризму.

Так, психіатр Джералд Пост на основі безлічі досліджень розрізняє серед терористів два типи осіб: «анархіст–ідеолог» і «націоналіст–сепаратист»

«Анархіст–ідеолог» в дитинстві, як правило, стає жертвою серйозних сварок між батьками, і це призводить його до бунту проти сім'ї, насамперед проти батька. Оскільки батьки часто ототожнюються з відданістю існуючому політичному порядку, бунт проти батька легко перетворюється на бунт проти держави.

Що ж до «націоналіста–сепаратиста», то він, на думку Поста, у принципі не виступає проти влади власної держави; його діями «керує бажання підняти бунт проти зовнішніх ворогів».

У дитинстві «терорист, що володіє цим типом особи, співчував батькам і слухався їх», затверджує Джералд Пост в своєму дослідженні.

Хто ж стає терористом?

Показово, що саме слово «слухняний» так часто згадують родичі бомбістів самовбивць і в Росії, і на Близькому Сході.

Ці і багато інші знання, засновані на дослідженнях членів «Червоних бригад», «Фракції червоної армії», «Тигрів звільнення Таміл і Лама» і численних палестинських екстремістських угруповань допомагають фахівцям у ряді випадків запобігати трагедіям.

Але самі психіатри, наприклад доктор Зеєв Вінер з клініки Тель–Авіва, визнають, що їх наука не в силах вирішити задачу цілком.

«З погляду психології або психіатрії не існує єдиного портрета потенційного терориста. Це значить, що рішення проблеми лежить

не в області психології або психіатрії, а набагато глибше. Ми повинні обернути свій погляд на політику і поставити питання, що мотивує тих, хто йде на теракт. І хоча спецслужбам вдається іноді запобігати терактам, виходячи з наших знань і досвіду, переоцінювати їх не треба», – говорить доктор Вінер.

Для психології найважливіший інструмент дослідження – статистика. Події в світі, як це не трагічно, дають все більше для неї матеріалів. Віруючим у всемогутність науки залишається лише сподіватися на те, що це зробить відповідь лікарів на питання «хто стає терористом» більш визначеним.

Серед учених, що присвятили себе вивченню даної проблеми, виділяється американець Марк Сейджман, обтяжений всілякими науковими регаліями. Він доктор медицини і доктор філософії, член впливової Американської психіатричної асоціації. І ще він колишній співробітник ЦРУ. Як представник розвідки пан Сейджман контактував з моджахедами в Пакистані в 1987–1989 рр. Сьогодні він консультує американську адміністрацію з питань боротьби з тероризмом. На лекціях Марка Сейджмана з психології тероризму, де він оспорує традиційні уявлення про це явище, практично завжди аншлаг. Займатися даною проблемою Марк Сейджман став після терористичної атаки на США 11 вересня 2001 року, задавшись простим людським питанням: невже Америку атакували ті милі люди, яких він знав особисто по Пакистану? Спочатку доктор вивчив 19 учасників руйнування Всесвітнього торгового центру, потім створив базу даних на 500 відомих терористів, об'єднавши їх в салафійську терористичну мережу (салафізм – деалістичне прагнення до ісламу часів Пророка). Дані брал головним чином із слідчих і судових справ – там факти багато разів перевіряються. Іноді – з наукових публікацій.

Як психіатр Марк Сейджман спробував знайти щось загальне в терористах. Перш за все він знайшов утопічне прагнення створити ісламську державу від Середземного моря до Філіппін. Цей порив історично пояснимо. В XV столітті людство розвивалося так, що в XX ст. повинна була превалювати ісламська цивілізація. Але Європа внесла істотні корективи, відсунувши Схід на другий план. І ось в XX ст. з'явилися люди, чиє латентне відчуття «несправедливості» знайшло вихід в бажанні мусульманського відродження. Як метод було вибрано скидання світської влади. І такі спроби, як відомо, траплялися не в одній східній країні. Десь перевороти не вдалися, і тому свій погляд салафісти обернули на Європу, яка підтримувала світську владу

в ісламських державах. А в 1996 році Усама Бен Добрий призвав і до війни проти США.

Марк Сейджман розділив терористів на чотири групи: єгиптяни, що становлять «центральний апарат» мережі; магрібські араби, що емігрували до Європи; представники Центрально-азіатського регіону, від яких течуть фінанси; вихідці з Південно-Східної Азії.

Всупереч думці, що склалася, терористи не бідняки, готові на все ради грошей. Більше 60% фігурантів, що потрапили в картотеку Сейджмана, вишли з багатих і заможних сімей. Грозмови про «релігійне промивання мозгу» – не доказ. Більшість терористів мають світську освіту (випускників медресе – одиниці) і відносяться до вершків суспільства. Сексуальна підоснова в тероризмі також відсутня, оскільки більше двох третин потрапили в список одружено і мають дітей. Це і не пропащі негідники у минулому, оскільки більшість не має кримінального минулого. Виняток становлять хіба що емігранти у Франції, Іспанії і Канади, які здобувають для свого руху гроші грабежом банків, торгівлею наркотиками і дрібним шахрайством – в основному з кредитними картами.

Тим часом, критики вже виказують сумніви в тому, що подібні дослідження принесуть користь. Насамперед тому, що причини тероризму неоднозначні, і прояви його різні в різних країнах. Крім того, опоненти дослідження побоюються, що все закінчиться створенням туманних теорій, які нічим не допоможуть в боротьбі з терором. Як бачимо, весь час доводиться стикатися з чисто комунікативної стороною процесу переговорів. Складність екстремальній ситуації (на відміну від стандартного комунікативного процесу) полягає в тому, що:

- 1) діє пресинг часу;
- 2) неправильний крок може призвести до людських жертв;
- 3) ситуація може оцінюватися неоднозначно.

Остання характеристика має і чисто вербальну складову – необхідність нарощування довіри в ситуації, коли цієї довіри може і не бути. Для опису її можна ввести поняття зон зникнення довіри. Якщо в стандартній комунікативній ситуації є презумпція довіри, оскільки (за Грайс – Грайс П. Дослідження, проведені в дорозі словами Кембриджі, штат Массачусетс і т. д., 1989.) Передбачається, що ми говоримо з максимальним наближенням до дійсності, то в ситуації із заручниками постійно відбувається «вивітрювання» довіри. Між переговорником і терористом, між терористом і заручниками і навіть між переговорником і заручниками (і не тільки у випадку стокгольмського синдрому, іноді заручники перебільшують дії терористів, щоб

примусити поліцію знищити терористів). Така комунікація отримує прикладну задачу встановлення довіри. Дуайн Фусельєр встановлює такі параметри, які із закінченням часу починають діяти на користь звільнення заручників:

- 1) збільшується потреба в основних людських потребах – їжі, воді, сні тощо;
- 2) напруженість падає;
- 3) люди, охолонувши, починають думати більш раціонально і менш емоційно;
- 4) формується «стокгольмський синдром»;
- 5) у заручників зростають можливості для зникнення;
- 6) зібрана інформація дозволяє приймати рішення на більш якісному рівні;
- 7) збільшується зв'язок і підвищується довіра між переговорником і терористом;
- 8) очікування і вимоги терориста можуть зменшуватися;
- 9) інцидент може зникнути сам по собі, оскільки іноді терористи відпускають заручників, нічого не вимагаючи натомість.

Як бачимо, професійні комунікатори володіють можливостями успішної роботи навіть з такими важкими співбесідниками, як терористи. І такі спеціалізовані переговорники, як пише У. Юрі, можуть, наприклад, літати з Америки в Мюнхен, щоб вступити в переговори при захопленні там великого бізнесмена.

Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення понять «терор» та «тероризм».
2. Які ви знаєте ознаки тероризма?
3. Які психологічні типи людей схильні до участі в терактах?
4. В чому полягає мета переговорів з терористами?

Завдання для самопідготовки

1. Проведіть порівняльний поведінковий аналіз явищ розбійного нападу, тероризму, організованої злочинності.
2. Проаналізуйте роль ЗМІ у сучасних терактах.
3. Яких психологічних принципів слід дотримуватись при спілкуванні з терористами.

Творчі завдання.

Проведіть та проаналізуйте гру «Заручники».

3.2. Етнокультурна толерантність

Толерантність – повага, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті й переконань. Толерантність – це єдність у різноманітті.

Толерантність – не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба.

Толерантність – це те, що уможливує досягнення миру, сприяє переходу від війни до культури миру.

Толерантність – це не поступка, поблажливість чи потурання.

Толерантність – це, передусім, активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини. (Ст. 1 Декларації принципів толерантності).

Вчені не дійшли єдиної думки щодо виникнення в світовій культурі терміну толерантність. Дехто пов'язує його появу з підписанням Нантського едикту, коли протестанти і католики знайшли компроміс між своїми конфесіями. Цій події передувала одна з найкращих ночей у світовій історії – Варфоломієва.

Важливою главою в історії толерантності також вважають кромвельський період англійської історії (XVII ст.). На той час серед різних пуританських сект, що входили до армії Кромвеля, були дві – індепенденти та левелери, що відстоювали інтереси свободи та терпіння. Згідно з їх поглядами, жодне з тверджень не може бути настільки непогрішним, щоб йому в жертву можна було принести інші переконання, що існують у суспільстві. Джон Солтмарш, один із захисників толерантності в епоху Кромвеля, говорив: «Твої погляди будуть настільки ж темними для мене, як і мої погляди для тебе, доки Господь не відкриє нам очі».

В умовах релігійного плюралізму і релігійної толерантності в Англії було досягнуто миру і всезагальної атмосфери милосердя.

Епоха Відродження (XVIII ст.), яку часто наділяють духом толерантності, породила дуже небезпечний яacobinський фанатизм раціоналістичного типу. Найвизначнішим представником толерантності в ті часи був Вольтер. Йому присвоюють вислів: «Я не згоден з тим, що ви говорите, але віддам своє життя, захищаючи ваше право висловити свою думку». У цьому афоризмі – класична теорія толерантності.

Як бачимо, проблема толерантності вперше виникла у західній цивілізації саме на релігійному рівні, а релігійна толерантність поклала початок усім іншим свободам, що мають місце у демократичному суспільстві.

Для української мови поняття «толерантність» відносно нове і однозначного тлумачення поки що не має. Для того, щоб краще зрозуміти походження цього слова пропонуємо Вам невеликий лінгвістичний екскурс:

- tolerancia (іспан.) – здатність визнавати відмінність від власних ідей чи помислів;
- tolerance (франц.) – ставлення, під час якого людина визнає, що інші можуть думати чи діяти інакше, ніж вона сама;
- tolerance (англ.) – готовність бути терплячим;
- kuan gong (китайська) – дозволяти, приймати, бути по відношенню до інших милосердним;
- tasamul' (араб.) – прощення, милосердя, м'якість, терпіння, чуйне ставлення до інших;
- терпіння – здатність стійко, без нарікань витримувати фізичні або моральні страждання, життєві злигодні тощо. Уміння довго та спокійно витримувати щось нудне, неприємне, небажане тощо.

Основою культурного багатства та об'єднання Європи, загальноєвропейською спадщиною є розмаїття. В сучасній полікультурній Україні склалась унікальна ситуація розмаїття в усіх його різновидах: етнічного, расового, соціально-економічного, політичного, мовного, релігійного. Сучасні українські філософи, політологи, політичні і громадські діячі приділяють значну увагу вивченню проблем толерантності (Н. Беліцер, О. Гудима, В. Євтух, Г. Кисла, І. В. Котигоренко, І. Кресіна, О. Кресін, О. Майборода, В. Матвеев, Т. Пилипенко, Л. Пилипович, С. Рудик, Ю. Тищенко, М. Товт, Г. Удовенко, ін.), найбільшої уваги приділяють захисту прав національних меншин. На жаль, соціально-філософські та правові аспекти захисту мовних та релігійних меншин досліджені сьогодні значно менше, що, безумовно, зумовлює необхідність такого дослідження.

Метою даного підрозділу є визначення місця толерантності у формуванні політики мультикультуралізму та демократизації українського сучасного суспільства. Визначена мета дослідження зумовила постановку й розв'язання таких завдань: висвітлення ролі толерантності в регулюванні відносин у сучасному полікультурному суспільстві; аналіз існуючих визначень поняття «толерантність»; визначення

ролі толерантності в умовах унітарної держави, її рівнів, видів. Загострення інтересу до питання толерантності в сучасному українському соціумі зумовлено рядом чинників. Це: а) чітке розмежування політичних та економічних орієнтацій; б) загострення мовних та релігійних проблем; в) визнання в толерантності умови розвитку демократії. Суть цієї умови: визнання різноманітності інтересів різних країн, народів, груп, індивідів як легітимних.

Розмаїття має як свої переваги, так і недоліки. Переваги розмаїття: виховання плюралізму думок, нові ідеї, свіжі погляди на проблеми і способи розв'язання; право вибору у мистецтві, музиці, літературі, спорті; позитивна оцінка культурних традицій і навичок, несхожих із власними. Недоліки розмаїття: упереджене ставлення до інших на підставі їх віку, релігійних вірувань, раси, стану здоров'я. Ці недоліки призводять до конфліктів.

Щоб запобігти конфліктам у суспільстві, в якому проживає багато людей із різних культур, слід приділити на чільне місце в політиці поставити впровадження толерантності (від лат. *tolerantia* – терпимості до чужих поглядів, вірувань, політичних уподобань та позицій, поведінки тощо). Толерантність містить у собі риси, які підносять дійовість громадян і сприяють мирному вирішенню конфліктів: почуття єдності в різноманітті, пошук компромісів, громадянський настрій, патріотизм, поважне ставлення до інших людей, готовність вислуховувати думку інших, повага до прав інших осіб, особиста відповідальність (перед родиною, членами громади, державою), самодисципліна (добровільне виконання законів і правил), широкий світогляд, критичний настрій.

Толерантність – багатогранне поняття, яке на сучасному етапі розвитку людства повинно визначати всю багатоманітність відносин на державному, регіональному і міжнародному рівнях. Майкл Уолцер вважає, що умовою і водночас необхідною складовою толерантності є мирне співіснування людей з різною історією, культурою та ідентичністю [15]. Толерантність, за В. Мухтером, є визнання за людиною права на власну думку, права на обнародування та доведення її правомірності; терпиме, спокійне ставлення людини до суджень інших; тобто толерантність заявляє про себе як принцип, що стверджує право кожного на світоглядні переконання будь-якого змісту [12, 64]. Російська дослідниця толерантності Н. Н. Федотова зазначає: «Толерантність – це визнання легітимності законних інтересів іншого, які не розходяться з мораллю, а також відкритість у відношенні до його

досвіду, готовність до діалогу та до розширення власного досвіду” [17, 10].

Як бачимо, жодне визначення поняття «толерантність» не є суперечливим до інших. Тобто толерантність – це соціальна цінність і принцип соціальних відносин, основу яких складають визнання, проголошення, гарантування та дотримання прав людини.

Якщо розглядати толерантність на макрорівні (соціум, соціальні групи, людські спільноти) та на мікрорівні (індивід, мала соціальна група), то толерантність на макрорівні – це основоположний принцип мирного співіснування та розвитку в полікультурному суспільстві, яке розрізняється етнічним, мовним, релігійним, ідеологічним (у тому числі політичним), соціально–економічним плюралізмом.

Вважаючи умовами високого ступеня толерантності задоволення етнокультурних потреб і забезпечення участі у політичному житті можна запропонувати таку класифікацію видів толерантності:

- ідеологічна толерантність (її різновидами є партійна, політична толерантність);
- культурна толерантність (її різновидами є етнічна, національна, расова, мовна, релігійна, статева толерантність).

Одним з найважливіших завдань українського сучасного соціуму є формування міжетнічної толерантності. Важливість вирішення цього завдання зумовлена такими факторами, як:

- потреба забезпечення суспільної стабільності, узгодженні інтересів великої кількості різноманітних в етнічному, культурному, мовному та релігійному відношеннях спільнот;
- збереження етнічної ідентичності та культурної самобутності в Україні (це стосується не тільки етнічних меншин, а й титульної нації).

До факторів, запропонованих В. Мухтером, доцільно було б додати ще й міркування, викладені нижче.

Неоднорідність суспільства виконує багато функцій, однією з яких є стримування соціальної ентропії – запобігання соціокультурній однорідності суспільства, встановлення якої означало б втрату різноманітності. Політично коректне, ввічливе й уважне – толерантне – ставлення до наявного в суспільстві культурного розмаїття є однією з головних засад мультикультуралізму. Основні фактори, що визначають мультикультурний характер суспільства, такі: багата кількість регіонів (регіони як історичні, культурні, географічні, економічні одиниці); внесок багатьох культур у культуру держави (мова, економіка, історія, філософія, література, музика, повсякденне життя та ін.);

глобалізація культури під впливом застосування нових технологій у ЗМІ та телекомунікацій; лінгвістичний та етнокультурний плюралізм; культурні сліди в соціальній психології (стереотипи, забобони).

Оскільки невід’ємною складовою політичного процесу в неоднорідному суспільстві став постійний перерозподіл функцій між центром і регіонами, ефективна культурна політика повинна бути відкрита для нових форм творчості, входити у світовий культурний обмін і водночас в обов’язковому порядку підтримувати традиційну регіональну культуру. Надавши статусу культурної автономії регіонам, держава полегшує процес виховання толерантності. Люди, які відчують чужине ставлення до своєї етнічної, мовної, культурної, політичної, релігійної самобутності, які не відчують ніяких форм дискримінації, навчаються толерантно ставитися до інших.

Однак є певні межі толерантності: обов’язковість свободи всередині самих меншин і рівності у відносинах між меншинами і більшістю. Це стосується як рівня толерантності в регіоні, так і толерантного ставлення одного регіону до іншого. Йдеться про різні рівні толерантності в унітарній державі, яка має чітке розмежування на регіони. В регіоні «А» співіснують десятки етнічних, національних груп, звучать різні мови, вражає багатство релігійних конфесій та політичних течій. Ігнорування толерантним ставленням різних суспільних груп за цими ознаками неминуче призведе до конфліктів усередині регіону. Тобто йдеться про регіональний рівень толерантності. Саме на регіональному рівні заклади освіти, громадські організації, регіональні ЗМІ, політичні партії, державні органи можуть вирішувати питання виховання населення в дусі толерантності. Але часто внутрішні регіональні негаразди відходять на задній план, коли мова заходить про загальнорегіональні інтереси: “населення регіону «А» в цілому насторожено (як варіанти: негативно, вороже) ставиться до регіону «Б». Тут йдеться про необхідність виховання толерантності на більш високому рівні – міжрегіональному.

Отже, особливістю толерантності на макрорівні в Україні є регіональна субкультурність. Пан А. Круглашов, аналізуючи проблеми толерантності в Чернівецькій області, розкриває і проблеми багатьох регіонів держави, наприклад, Донбасу, Криму. В поліетнічних регіонах склалась особлива модель міжетнічного співжиття. Цьому сприяла, по-перше, відсутність у регіоні панівного етносу, а по-друге, мешканці таких регіонів стали носіями своєї регіональної ідентичності [7, 54], сформованої на основі розуміння того, що:

- толерантність несумісна з визнанням переваги однієї культури над іншою;
- етнічна толерантність є явищем міжетнічної інтеграції, а не асиміляції;
- толерантність є ознакою моральності, культури народів.

У сучасному суспільстві толерантність, яка вивчається філософами, психологами, соціологами, політологами, має бути підкріплена нормативно–правовою базою. Законодавство України містить норми щодо захисту громадян від дискримінації за національною чи релігійною ознакою: проголошується недопустимість расизму, антисемітизму; міжнаціональна, міжетнічна, міжконфесійна ворожнеча і ненависть вважаються порушенням прав і свобод людини, посяганням на її честь і гідність. Це становить правову основу толерантності. Однак практика засвідчує, що названі законодавчі норми часто не дотримуються на практиці. Для України є характерними такі проблеми, де вбачаються прояви нерівності: нерівність у реалізації права на освіту (пов'язана виключно із доходами відповідної родини і можливістю оплати навчання); дискримінація у шкільній програмі (йдеться про висвітлення ролі меншин у програмах різних курсів); нерівність у галузі працевлаштування (проблема стосується певною мірою колишніх депортованих, які повертаються в Україну, та представників окремих груп та етносів, зокрема вихідців з Кавказу, Азії, Африки, ромів тощо); нерівний доступ до соціальних послуг (наслідком повернення родин до колишніх депортованих є нерівність у житлових умовах і доступу до комунальних послуг); нерівність у реалізації права на безпеку та особисту недоторканність (вихідці з Кавказу, Азії, Африки та представники окремих етнічних груп, зокрема роми, є більш вразливими); нерівність у реалізації права вільно обирати й бути обраним та доступі до участі в уряді та органах місцевого самоврядування (представники кримськотатарського народу та деяких національних меншин й етнічних груп скаржаться на нерівність у реалізації цього права і вимагають введення в виборчу систему спеціальних квот); нерівність у реалізації права на свободу думки, совісті та релігії (у різних регіонах України почуваються нерівними різні гілки православної церкви та греко–католицька церква; нерівність має регіональну специфіку); нерівність національних культур та мов (проблема використання рідної мови в публічній сфері, навчання рідної мови, доступ до культурних цінностей є найбільш гучною і потребує уваги як на рівні етнополітики, так і на рівні змін у законодавстві).

Загалом в українському законодавстві щодо захисту прав національних меншин не існує дискримінаційних положень у різних сферах життя (працевлаштування, навчання, отримання помешкання для проживання, доступ до соціальних послуг, місць громадського користування та підтримки контактів між особами). Однак дієвих механізмів комплексного моніторингу цих процесів не існує. Такий комплексний моніторинг є необхідним для відтворення реальної картини ситуації – від аналізу недоліків законодавства до виявлення конкретних прикладів порушення прав національних меншин. Певне коло ускладнень, негараздів та проблем в етнонаціональній сфері має регіональне забарвлення. В.Свтух, очолюючи робочу групу Ради Європи, яка складає доповідь для Ради Європи «Non discrimination with you», зазначає, що на регіональному рівні фіксується етнічна неприязнь [3, 31]. Отже, позитивна з правового погляду основа толерантності зовсім не означає, що її реальний стан має високий рівень. Таким чином, між правовою основою толерантності та реальним її станом лежить важкий шлях не тільки освітньо–виховної, просвітницько–інформаційної роботи, результатом якої стане розвинуте громадянське суспільство, а й велика законопроектна робота: приведення Закону України «Про національні меншини в Україні» у відповідність до стандартів ОБСЄ, Ради Європи і Європейського Союзу, розробка законопроекту про зміни до Закону «Про мови в Україні», перегляд Закону «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», підготовка законопроекту про національно–культурну автономію.

Відтак, можна запропонувати такі висновки.

– суспільний стан полікультурної України можна визначити поняттям «розмаїття», як на рівні регіону, так і на рівні держави, де регіони виступають як одиниці, що розрізняються між собою;

– розмаїття веде до конфліктів як усередині регіону, так і між регіонами. Ігнорування інтересів суб'єкта (індивід, спільнота, регіон) веде до дискримінації;

– єдиний спосіб уникнути конфліктів – толерантність, як усередині регіону, так і на рівні держави у відносинах між регіонами. Тобто толерантність – це соціальна цінність і принцип соціальних відносин, основу яких складають визнання, проголошення, гарантування та дотримання прав людини. Розвиток мультикультуралізму неможливий без толерантних відносин між суб'єктами як на рівні регіону, так і між регіонами. Толерантність на макрорівні – це основоположний принцип мирного співіснування та розвитку в полікультурному суспіль-

стві, яке вирізняється етнічним, мовним, релігійним, ідеологічним (у тому числі політичним), соціально–економічним плюралізмом.

Запитання для самоперіврки

1. Дайте визначення поняття «толерантність».
2. Якими є чинники толерантності?
3. Чи потрібно проводити тренінги з розвитку толерантності?
4. Проаналізуйте зв'язок між мультикультурністю та толерантністю.

Завдання для самопідготовки

Визначте рівень власної толерантності.

Творчі завдання

Розробіть тренінг толерантності.

3.3. Корпоративна культура

Культура організації – це зведення найбільш важливих положень діяльності організації, що зумовлюються її місією і стратегією розвитку, знаходять вираження в сукупності соціальних норм і цінностей організації.

Внутрішніми складовими культури організації є такі характеристики:

- прийнята система лідерства;
- стиль вирішення конфліктів;
- діюча система комунікації (спілкування);
- стан індивіда в організації;
- прийнята символіка (лозунги, організаційні табу, ритуали).

Зовнішніми складовими є наступні:

- споруда організації;
- її дизайн;
- розташування;
- меблі;
- кімнати прийому;
- наявність фірмового одягу для працівників.

В контексті всіх видів культури виокремлюються:

- споживацька культура;
- бюрократична культура;
- партисипаторна культура.

В складній ситуації, коли необхідно реагувати швидко, підприємства і їх керівники можуть надіятися на ефективні концепції, яка може ними визначатися, мобілізуватися, усунути перешкоди і суперечності між різними категоріями персоналу і реалізації місії підприємства, тобто на мотивуючу роль культури. Для інших культура пов'язана із стабільністю організації, яку керівники бажають зберегти: це захисна роль культури. Для дослідників культура – це напрямок удосконалення теорій організації, які без врахування культури не можуть бути всебічними, комплексними. Реорганізації та зміни у корпоративній культурі зустрічаються з багаточисельними перепони: невпевненість, страх, хвилювання, породжені змінами, керівники відчують постійні з одного боку, культура сприяє успіху і розвитку організації, а з іншої – слід розрізнити три принципових обмеження, пов'язаних з цими процесами.

Розібратися в індивідуальній культурі завжди корисно. З одного боку, організаційна культура не персоніфікована, а відноситься до колективних феноменів, пов'язаних з функціонуванням всієї організації; з іншого боку, культура не пов'язана з почуттям провини. Працювати над культурою – це аналізувати причини і закони явищ, пояснювати все те, що відбувається в організації; цікавитися рекурентними (періодично повторюваними проблемами). Різні напрямки менеджменту все більше і більше звертаються до концепцій культури. З точки зору стратегії, культура є об'єктом діагностики і фактором, що впливає на успіх розвитку; маркетинг цікавиться комерційною культурою підприємства.

Культура – це засіб вирішення проблем – комерційних, фінансових, економічних, соціальних, духовних, психологічних, адміністративних, організаційних.

Культура як діяльність

Вона базується на знаннях, вміннях, навичках, досвіді і є результатом особистого вкладу того, хто її проводить. Для її визначення достатньо чотирьох характеристик:

– вона передбачає технічні знання в різних сферах управління, в сферах зв'язків з зацікавленими сторонами і циркуляції потоків в організації;

- вона вписується в стратегію підприємства, яке має свої кадри і свої орієнтири;
- вона базується на персональній компетенції, пов'язаної з вирішенням проблем і аналізом ситуацій;
- вона передбачає етичні обов'язки зі сторони менеджера, який здійснює свою діяльність в рамках концепції особистої відповідальності за людей.

Культура може привести до підвищення ефективності за рахунок:

- розширення знань про реальну ситуацію в організації. Розуміння соціального клімату, аналіз компетентності, аудит систем оцінки результатів, управлінський контроль стають зовсім іншими після проходження фільтра культури;
- культура стратегічних рішень покращує діагностику і реалізацію планів, вона дозволяє тестувати перспективність рішень і прогнозувати, які з них мають шанси на успіх, а які – ні;
- увага до культури сприяє зростанню показників інтелектуально-го рівня і раціональності організації, усвідомленому прийняттю змін;
- культура є колективним надбанням, так як вміщує комплекс цінностей, створених групою;
- культура є першоосновою відносин, а, отже, і підвищення ефективності, так як вона формує уявлення; з культурою може асоціюватися певна концепція діяльності підприємства, його спеціалізації чи ефективності.

Типологія організаційних культур.

Організаційні моделі і культури можуть бути: закритими, випадковими, синхронними, відкритими.

Поняття «організаційна культура», як підкреслювалося, означає складний комплекс припущень, які бездоказово приймаються всіма членами колективу і визначають загальні рамки поведінки. Філософія і ідеологія управління, очікування, норми, що приймаються більшою частиною співробітників, все це регламентує поведінку людини і дає можливість прогнозувати її поведінку в критичній ситуації.

Структура організаційної культури підприємства містить:

- 1) припущення, яких дотримуються члени організації в своїй поведінці і діях;
- 2) цінності, яких дотримується індивід;
- 3) символіку — слогани, символи, легенди, міфи, символіку. Організаційна культура має три рівня:

Перший рівень – поверховий («символічний») – це об’єктивна організаційна культура, зовнішні прояви якої можливо спостерігати.

Другий рівень – підповерховий – це суб’єктивна організаційна культура, яка потребує обговорення (цінності і вірування).

Третій рівень – глибинний – це базові установки, які важко усвідомити навіть самим членам організації без спеціального зосередження на даному питанні.

Можливість збереження існуючої організаційної культури залежить від її рівня, який виражається такими показниками:

1) кількість «адептів» організаційної культури;
 2) визначеність, обґрунтованість варіантів поведінки. Методи підтримки організаційної культури:

- поведінка менеджера;
- об’єкти і предмети уваги зі сторони керівництва;
- реакція керівництва на поведінку працівників у критичній ситуації;

- моделювання ролей і навчання;
- критерії визначення винагороди і статусів;
- критерії прийняття, просування і звільнення;
- організаційні символи і обряди.

Таблиця 1

Зв’язок організаційних культур і управлінських форм

Типи організаційної культури	Управлінські форми і їх основні характеристики				
	Колективістська	Авторитет	Групові інтереси	Припустимість	Вивчення суспільної думки
Органічна	Колективістська	Авторитет	Групові інтереси	Припустимість	Вивчення суспільної думки
Підприємницька	Ринкова	Гроші	Максимальний прибуток	Прибутковість	Маркетинг
Бюрократична	Бюрократична	Сила	Воля керівництва	Реалізованість задач	Розробка завдань

Демократична	Демократична	Закон	Інтереси законослухняної більшості при обов'язковому додержанні прав меншин	Легітимність	Нормативна база
	Діалогове	Знання	Пошук істини	Здійсненість	Аналіз ресурсів, обстановки при розробці програм

Організаційна культура:

- різні уявлення, метафори, символи, історії, легенди, своя мова (терміни, місцевий сленг);
- цінності, норми, принципи, ритуали, система заохочування;
- вплив формального і неформального в організації;
- зовнішнє оточення, дизайн в організації.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке професійна культура?
2. Що таке корпоративна культура?
3. Що сприяє створенню корпоративної культури?
4. Назвіть ознаки корпоративної культури.
5. Які ви знаєте типи організаційних культур?

Завдання для самопідготовки

1. Проаналізуйте корпоративну культуру Вашого навчального закладу.
2. Проаналізуйте ознаки корпоративної культури у професійних інтернет-спільнотах соціальних мереж.

Творчі завдання

1. Розробіть корпоративну культуру комерційного підприємства.
2. Розробіть корпоративну культуру вищого навчального закладу.

3.4. Культурна асиміляція та створення асиміляторів

Культурний асимілятор – одна з крос-культурних технік, що стала найпоширенішою в багатьох країнах світу. Вона втілює атрибутивний підхід. Мета при використанні даного методу навчити людину бачити ситуацію з точки зору членів чужої групи, розуміти їх бачення світу. Тому Р.Альберт пропонує називати цей метод «технікою підвищення міжкультурної сензитивності (Intercultural sensitizer). Завданнями культурної асимілятора являться: 1) освоєння ізоморфних атрибутів, тобто способів інтерпретації поведінки людей представниками чужих культур; 2) переживання своїх емоційних реакцій в обставинах міжетнічної взаємодії та їх коригування; 3) формування установок на толерантну поведінку в іншопольтурному середовищі. Перші «культурні асимілятори» були розроблені психологами університету штату Іллінойс початку 60-х років під керівництвом Г.Тріандіса. Вони були призначені для американців, взаємодіючих з арабами, іранцями, греками, тайцями, а також для білих і афроамериканців. Творці моделі ставили своєю метою за короткий час дати тим, хто навчається якомога більше інформації про відмінності між двома культурами і зупинилися на програмуванні посібнику зі зворотним зв'язком, що дозволяє зробити його читача активним учасником процесу навчання. «Культурні асимілятори» складаються з описів ситуацій (до 100), в яких взаємодіють персонажі з двох культур, і чотирьох інтерпретацій поведінки персонажів кожної ситуації (каузальних атрибутів про те, що ми спостерігаємо). При підборі ситуацій враховуються взаємні стереотипи, відмінності в рольових очікуваннях, звичаї, особливості невербальної поведінки та багато іншого. Особлива увага приділяється орієнтовності культури на колективізм або індивідуалізм.

Хоча до теперішнього часу створено велику кількість «культурних асиміляторів», вони не можуть отримати широкого розповсюдження, оскільки призначені вузькому колу осіб (студентам–арабам, вчителям, які працюють з іспаномовними школярами та ін.) Група дослідників шукала відповідь на питання, чи можливе створення універсального, хоча б для американців – «культурного асимілятора», який би допоміг людям адаптуватися в будь-яку чужу культуру. Робота зі створення універсального «культурного асимілятора» була розпочата в 1983 р., а в 1986 р. допомога вийшла з друку. Хоча універсальним воно є перш за все для американців, що взаємодіють з представниками різних країн, в даний час його використовують і в інших англійських країнах.

Багаторічне використання «культурних асиміляторів» – культурно-специфічних і універсального – підтвердило, що вони є ефективним засобом зменшення застосування негативних стереотипів, передачі інформації про відмінності між культурами, полегшення міжособистісних контактів у інокультурному оточенні.

Поняття етнічного (національного) стереотипу.

У процесі росту і розвитку, перш ніж дитина починає вчитися в школі, і навіть перш, ніж опанує рідну мову, вона засвоює культуру, до якої належить; засвоює її норми і цінності, засвоює її в ритмах і вплині часу, в стилях мислення і в особливостях ставлення до природи, домашньому середовищі, до самого себе й інших людей. Б.Г. Ананьєв підкреслював вплив на формування і розвиток особистості не тільки соціальних та історичних умов, а й того національного середовища, в рамках якого проходить життєдіяльність особистості. У міру дорослішання людина починає усвідомлювати себе приналежним своїй культурі, своїй нації. Ці поняття стають невід’ємними складовими його особистості. У цьому випадку можна говорити про таке явище як «національна самосвідомість–усвідомлення індивідом належності до певної нації як соціально–економічної та політичної спільності». Ключовим поняттям для проблеми національної самосвідомості є поняття етноцентризму. Етноцентризм передбачає ставлення до себе, представника даної етнічної групи, як до центру всесвіту, зразку, якому повинні слідувати всі інші люди. Людина залишається жорстко пов’язаною з узагальненою моделлю Світу своєї етнічної групи і не може сприймати навколишній з іншої позиції. Тому етноцентризм зумовлює сприйняття людиною культури іншого народу через призму своєї культури. Звідси випливає, що цінності, моральні установки, закріплені в культурі даної етнічної групи, значною мірою направляють і зумовлюють міжетнічні непорозуміння.

Під впливом етноцентризму і ряду інших чинників у кожного народу виникає свій склад мислення, що визначається як усереднена Модель Світу. Ця «усереднена Модель Світу» через яку представники однієї нації бачать всіх інших, народжує таке поняття, як етнічний (національний) стереотип. «Під етнічним стереотипом сьогодні прийнято приймати узагальнене уявлення про фізичний, моральний і розумовий обмін уявлень різних етнічних груп. Етнічний стереотип характеризується підвищеною емоційністю і стійкістю у віддзеркаленні рис стереотипизованої групи». «Для продуктивного функціонування

стереотипу необхідне розчленовування індивідом навколишньої дійсності за допомогою процесів категоризації. При цьому категоризація може розгортатися за допомогою або когнітивних, або афективних, або поведінкових складових психіки індивіда.

У стереотипі виділяються чотири основних параметри:

Зміст – набір характеристик, приписуваних етнічній групі. Ступінь узгодженості – однаковість характеристик, приписуваних етнічній групі. Спрямованість – загальне позитивне і негативне сприйняття об'єкта стереотипизування. Інтенсивність – ступінь упередженості по відношенню до стереотипизованої групи, вираженої в стереотипі. Феномен стереотипизування можна розкрити за допомогою ряду положень.

Людям психологічно легше характеризувати великі людські групи (як з соціального аспекту, так і за національною ознакою) диференційовано, грубо і упереджено. Така категоризація має внутрішню притаманну тенденцію зберігати стабільність протягом тривалих відрізків часу. Зміни в соціальній, політичній та економічній сферах можуть зумовлювати зміну стереотипу, однак це відбувається не завжди і буває відстрочено в часі. Стереотипи засвоюються дуже рано в якості «чуттєвої тканини світу» (А.І. Леонт'єв) і починають використовуватися дітьми задовго до виникнення ясних уявлень про ті групи, до яких вони належать. Соціальні стереотипи рідко проявляються на поведінковому рівні за відсутності ворожості у відносинах між групами, але в умовах напруги або конфлікту ці ж стереотипи стають визначальними детермінантами, які слабо піддаються модифікації і управлінню, вони посилюються, загострюються і починають грати домінуючу роль у реальній поведінці індивідів, аж до відвертої ворожості. На утримання етнічних стереотипів впливають 3 групи факторів:

- специфіка стереотипизованої групи (її етнічна психологія, закріплена в культурі і в повсякденній свідомості система цінностей, суспільно-історичний розвиток);
- соціально-політичні та економічні умови розвитку груп і специфіка взаємовідносин між ними, що склалася на даний момент;
- тривалість і глибина історичного моменту;

За допомогою етнічних стереотипів вирішуються такі етносоціальні завдання: захист території етнічних кордонів, перевага співвітчизників (одноплемінників) над прибульцями (мігрантами), що базується на посиленні почуття солідарності зі своїми і почуття ворожнечі (часом непримиренної) стосовно іноплеменників. На соціальному

рівні етнічний стереотип має дві функції: ідеологізує (формування та збереження груповий ідеології, яка пояснюватиме поведінку групи) і ідентифікує (створення і збереження позитивного образу «ми», формування якого відбувається насамперед за допомогою ритуалів і невербальних засобів). Етнічний стереотип, як будь-який соціальний стереотип може бути автостереотипом, тобто описує власну групу і гетеростереотипи, тобто описує іншу етнічну групу. У міжетнічних контактах на гранях суб'єкт – суб'єктних відносин яскраво проявляється така особливість етнічного стереотипу, як його антропостереотипічність, тобто зв'язаність із зовнішністю індивіда. Зовнішність часто виступає практично важливою ознакою, що несе в собі інформацію про національність суб'єкта. Ознаки, з яких складається і зовнішній вигляд, і поведінка (в тому числі все багатство невербальної комунікації: жести, міміка, пози, дистанція при спілкуванні тощо) можуть мати інформативне значення та виконувати регулятивну функцію. Відповідність (невідповідність) стереотипних уявлень про зовнішність тієї чи іншої національності сильно впливає на живучість етнічних гетеростереотипів. На рівні буденної свідомості нерідко пов'язують вигляд представників інонаціонального і нібито притаманні окремим рисам зовнішності психологічні якості людини. З цього неминуче випливає відповідний набір сценаріїв, найбільш характерний у відносинах між стереотипізуючої і стереотипізованої груп. Важливо, що виключно на зовнішність звертають увагу головним чином особи з початковою освітою, які використовують антропологічні ознаки як етноконсолідируючі або етнодиференціальні, в той час як у осіб з вищою освітою визначення етнічної приналежності будується насамперед на соціокультурних параметрах. Під соціокультурними параметрами можна розглядати таке поняття, як національний характер. У більшості людей існують вельми стійкі стереотипи відносно до певного національного характеру, тобто переконаність, що представники одних націй демонструють досить стійке уявлення про існування в інших націй конкретних комплексів рис. Важливо, що часто ці стереотипи залежать від того, як ця нація «поводиться» в даний часовий період. Наприклад, у Німеччині проводилися дослідження, присвячені ставленню до французів. З цієї метою провели два опитування з інтервалом в 2 роки. Проте за цей час відносини між країнами помітно погіршилися. Це знайшло відображення в результатах другого опитування. У ньому різко зросла кількість людей, які називали в числі характерних рис французів легкодумство і інфантилізм,

і істотно зменшилася кількість тих, хто приписував французам такі позитивні якості як шарм і люб'язність. Так що ж таке насправді національний характер? Сучасна психологія розглядає характер як цілісну структуру. Але питання про природу цієї структури залишається спірним. Залежно від загальнотеоретичної орієнтації одні вчені розуміють під характером структуру мотивів, інші – структуру ціннісних показників орієнтації, треті – структуру інстинктивних прагнень. Проте в даний час намітилася тенденція об'єднання цих підходів. Структура характеру стала визначатися як об'єктивне поняття, що означає взаємопов'язаний ряд установок, цінностей, мотивів, прагнень, захисних механізмів, який регулює звичні й значимі дії індивіда. Така багатоаспектність відбивається і на понятті «етнічний характер». За допомогою цього поняття вчені намагаються описати не окремі особи, а цілу етнічну групу, іноді дуже численну, що має спільну мову, культуру, ремесло, звичаї. Етнічний характер відображає специфіку історично сформованих властивостей психіки, що відрізняють один етнос від іншого. Він визначається не гносеологічним сприйняттям світу, а сукупністю соціально-економічних, історичних і географічних умов існування етносу. Чим більш є складними і суперечливими ці умови, тим більше є складним і суперечливим етнічний характер. Риси етнічного характеру в результаті зміни економічних, історичних, географічних (наприклад екологічних) умов можуть перетворюватися або зовсім зникати. Це не раз і назавжди закріплені в психіці людини феномени, вони динамічні, однак проявляються через великі відрізки часу, тому для спостерігача риси етнічного характеру здаються чітко зафіксованими, закріпленими в психіці етносу. Для того, щоб зрозуміти специфіку етнічного характеру, необхідно вивчити історію народу, рівень його культурного розвитку. Етнічний характер найбільш яскраво проявляється в літературі та мистецтві, в народних мелодіях, танцях, прислів'ях, приказках. Він об'єктивується в культурі народу, оскільки, з одного боку, формується культурою, а з іншого, – істотно впливає на її розвиток. Деякі вчені зводять питання про етнічний характер до пошуку і виділення рис, притаманних конкретному народу. Неодноразово зазначалося, що росіян відрізняє широта душі і завзятість, білорусів – прямота і упертість, грузин – гордість і гарячість, латишів – холонокровність і скритність. Але всі перераховані риси в різному ступені є у кожного народу. Немає жодних підстав виключати якісь риси з характеру одних народів і представляти їх обов'язковими для інших. У характері будь-якого народу представлена сукупність

особистісних властивостей всього людства, проте структура і ступінь вираженості цих властивостей є специфічною, що і відображено в характері етносу. Етнічний характер і специфічний, і типовий одночасно, оскільки це специфічне співвідношення тісно взаємопов'язаних психологічних якостей, типових для всього людства. По–перше, специфічність психологічних якостей проявляється в стереотипах сприйняття, думки та поведінки представників конкретної етнічної спільності і в результаті невідповідності стереотипу і реальності може виникнути культурний шок. По–друге, специфічні психологічні якості так чи інакше домінують у структурі особистості більшості представників етнічної спільності. Вивчити етнічний характер – означає розкрити його найбільш виражені соціально–психологічні риси. Не можна забувати, що будь–якому члену етносу притаманні і індивідуальні риси. Тому правильніше говорити не про національний характер народу, а про поєднання різних характерів, кожен з яких тією чи іншою мірою є національним. Характер народу являє собою органічне поєднання загального та особливого, типового і специфічного. Унікальність етнічного характеру є результат сукупності властивих йому специфічних форм прояву загальнолюдських властивостей.

Ситуація № 1

Вранці Микола разом зі своїм другом домовився поїхати на екскурсію по Лондону.

Микола зайняв 2 місця для себе і свого англійського друга Майкла, поки той затримувався біля входу в автобус. В цей час в автобус увійшла молода англійка й зібралася сісти поруч з Миколою, але той знаками спробував показати їй, що місце зайняте і запропонував їй зайняти місце ззаду. У цей час увійшов Майкл і кинувся вибачатися перед дівчиною, поступившись їй своїм місцем. Микола був у подиві, адже він заздалегідь домовився сидіти поруч з Майком. Як ви думаєте, як пояснив Майк ситуацію з дівчиною?

а) дівчина зайняла це місце раніше, тому так наполегливо намагалася туди сісти;

б) дівчина не розуміла знаки Миколи і подумала, що він збирається їй поступитися;

в) дівчина діяла з принципів ввічливості, продиктованих культурним вихованням;

г) дівчина хотіла сісти ближче до виходу, тому що збиралася вийти раніше.

Пояснення:

Українцю варіант може здатися цілком прийнятним, проте немає ніяких вказівок те, що дівчина посіла це місце раніше. Краще повернутися до ситуації і зробити інший вибір. За мімікою і жестами Миколи дівчина цілком могла б здогадатися, що той не збирався поступитися їй місцем. Оберіть інший варіант. Це кращий варіант відповіді. Культурна людина повинна була поступитися дівчині місцем в будь-якому випадку, хоча в Україні місцем рідко поступаються жінкам, у кращому випадку літнім людям, однак англійці вчинили б інакше. Малоімовірний варіант, так як немає ніяких вказівок на те, коли дівчина збиралася вийти, тим більше дія відбувалася в екскурсійному автобусі, коли всі їдуть по одному маршруту без зупинок.

Ситуація № 2

Микола проводив вечір в одному з клубів Лондона. Після танців він вийшов ненадовго на вулицю, щоб провітритися. Наспівуючи, він йшов по досить вузькій доріжці до лавочки, щоб присісти. Проходячи по доріжці, йому довелося лавірувати між компанією молодих людей, що стояли по дорозі. Наспівуючи веселу українську пісеньку, він, протискуючись між людьми, намагався бути якомога більш ввічливим і привітним, поплескавши когось по плечу. Однак компанія поставилася до цього не зовсім по-дружньому і буквально виштовхала його з стежки. Дивуючись, Микола самотньо побрів до лавочки. Як ви можете пояснити поведінку молодих людей?

а) Групі молодих людей не сподобалася пісня на незрозумілій для них мовою.

б) Микола завадив їх спілкуванню;

в) компанія була п'яна і переплутала його з кимось іншим;

г) компанії біля клубів завжди не проти спровокувати бійку;

Пояснення:

Немає жодних вказівок, що компанія мала щось проти пісні, тим більше наспівуючи її, Микола ні до кого конкретно не звертався. Оберіть інший варіант. Це правильний варіант. Протискуючись між людьми, Микола перервав їх спілкування, тим більше супроводжуючи це поплескуванням по плечу когось із них, що абсолютно неприйнятно для англійців. Миколі слід було вибрати інший маршрут до місця відпочинку, щоб нікому не заважати. Немає жодних вказівок на те, що компанія була п'яна і очікувала побачити замість Миколи кого-небудь ще. Оберіть інший варіант. Абсолютно неприйнятно думати, що абсо-

лютно всі, хто відпочиває в клубах, налаштовані агресивно відносно до інших людей. Оберіть інший варіант.

Запитання для самоперевірки

1. Якою є історія створення культурних асиміляторів?
2. Що таке культурний асимілятор?
3. У яких випадках необхідно створення культурного асимілятора?

Завдання для самопідготовки

1. Ознайомтесь з культурними асиміляторами, створеними студентами.
2. Проаналізуйте, яких аспектів культури вони стосуються.

Творчі завдання

Створіть два варіанти культурного асимілятора для українських гостей у обраній Вами країні, та для гостей з цієї країни в Україні.

3.5. Посередництво у міжкультурних конфліктах

Серед усіх типів міжнародних конфліктів найбільш небезпечні воєнні (або збройні), оскільки в їх результаті світове суспільство зазнає величезних людських втрат, руйнувань та матеріальних збитків. Особлива небезпека таких конфліктів пов'язана також із тим, що у фазах ескалації та початкової деескалації їх надзвичайно важко зупинити. Людські та матеріальні втрати, завдані збройними силами противника, визначають жорсткість, безкомпромісність та нееластичність позицій конфліктуючих сторін. Характер воєнних конфліктів, а, отже, і можливості їх мирного розв'язання прямо пов'язані зі специфікою міжнародної системи, в якій вони відбуваються.

У мультиполярній системі воєнні конфлікти, спалахуючи на локальному рівні, здатні перерости у регіональні та глобальні. В умовах політичного маневрування наддержав, пов'язаного з віднайденням найвигідніших умов та позицій для боротьби між собою (як і коаліціями, ними очолюваними), можливість будь-якого мирного врегулювання є мінімальною.

У біполярній системі збройні конфлікти переважно відбуваються на локальному рівні, хоча також можуть мати затяжний характер. Тлом воєнних конфліктів виступає загальносистемна конфронтація

між двома наддержавами, кожна з яких прямо чи опосередковано підтримує одного супротивника. Тобто політика і дії наддержав стають «каталізатором» конфлікту, служать його ескалації та затягуванню. Приблизно за таким сценарієм відбувалися конфлікти у Кореї, В'єтнамі, Афганістані та у багатьох інших країнах. Імовірність невоєнного розв'язання конфлікту в такому випадку вкрай утруднена, позаяк вона можлива лише в разі досягнення компромісу між двома наддержавами та їх спільного впливу на конфліктуючі сторони.

У монополярній системі ймовірність воєнних конфліктів значно менша, ніж у інших типах систем. Однак підвищується ризик переростання внутрішніх конфліктів, пов'язаних із дезінтеграцією і розпадом держав (наприклад, конфлікт у колишній Югославії), у міжнародні. Істотні збройні конфлікти (як показує досвід війни в Іраку) можливі також під час становлення системи, коли глобальна наддержава прагне запровадити вигідний їй міжнародний порядок, а ті чи інші держави опираються такій політиці.

Водночас з'являється шанс на мирне розв'язання міжнародних суперечностей, чому значною мірою сприяє політика глобальних та регіональних наддержав, міжнародних організацій тощо.

Наддержави, як і будь-які інші сторони (міжнародні організації чи суспільні групи), зацікавлені у мирному розв'язанні воєнних конфліктів у тому разі, якщо:

- конфлікт загрожує їхній власній безпеці, тобто може перекинутись на їх територію або спричинити потоки біженців із районів, охоплених конфліктом, до них (як, наприклад, діяли США у випадку Центрально-американського конфлікту);

- часть у мирному розв'язанні конфлікту дає змогу зберегти або встановити вплив у певному регіоні (участь Росії у конфліктах у Закавказзі та Середній Азії, активні дії США у врегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту згідно з планом «Дорожня карта»);

- розв'язання конфлікту дає значні економічні та політичні вигоди (участь США, Російської Федерації, Франції та Федеративної Республіки Німеччини в югославському конфлікті);

- припинення конфлікту так чи інакше забезпечує стратегічно важливі інтереси наддержав (конфлікт у Перській затоці).

Важливим фактором мирного розв'язання воєнних конфліктів є активні дії міжнародних організацій, які у мульти- чи біполярних системах, з огляду на їх конфронтативність, не могли бути ефективними механізмами врегулювання міжнародних конфліктів. Власне після

краху біполярної системи (на початку 90-х років ХХ ст.) ООН, НАТО, ОБСЄ та інші міжнародні організації розпочали активні дії щодо «погашення» конфліктів. Якщо у Перській затоці чи на Балканах вони загалом досягли поставленої мети, то, наприклад, миротворча операція у Сомалі завершилася повним крахом. Такі результати були певною мірою пов'язані з особливостями тих фаз, у яких перебували перелічені воєнні конфлікти.

Важливо зрозуміти, що найбільш сприятливими для врегулювання є фази: загострення (кризи) та деескалації, а найменш сприятливою – фаза ескалації.

У фазі загострення стосунків між потенційними конфліктуючими сторонами можливість врегулювання визначається тим, що вони не встигли задіяти збройні сили та завдати один одному жодної шкоди. Незважаючи на те, що зацікавленість сторін у мирному розв'язанні зменшується у міру того, як розвиваються події, все ж існують ефективні засоби, що дають змогу не допустити спалаху воєнного конфлікту. Серед них, передусім, варто виділити міжнародне посередництво та превентивну дипломатію.

Міжнародне посередництво у конфлікті полягає в тому, що третя сторона (держава чи міжнародна організація) вступає у взаємовідносини між потенційними противниками, ворогуючими сторонами, втягуючи їх у переговорний процес. Тобто такий посередник передає інформацію про позицію та пропозиції сторін. Окремо треба виділити активне посередництво, при якому третя сторона переговорного процесу є джерелом ініціатив та пропозицій, спрямованих на відновлення компромісу між ворогуючими сторонами.

Превентивна дипломатія є конкретизацією міжнародного посередництва, оскільки передбачає конкретні дії відповідальних за здійснення зовнішньої політики органів та інституцій, пов'язані з запобіганням міжнародним спорам, врегулювання відносин між імовірними противниками та недопущенням до воєнного конфлікту. Зрозуміло, що превентивна дипломатія має випереджувальний характер і тим ефективніша, чим слабша гострота відносин між потенційними конфліктуючими сторонами.

Превентивна дипломатія спрямована або на безпосередній розвиток ситуації, або ж на розв'язання проблем, що лежать в основі конфлікту. Ефективність таких дій значно відрізняється, залежно від фази, в якій перебуває конфлікт.

1. У фазі ескалації мирне врегулювання міжнародного конфлікту виглядає досить гіпотетично, оскільки за умови, що обидві сторони зазнають людських і матеріальних втрат, їх схильність до примирення між собою незначна.

2. У фазі деескалації сприятливість мирного врегулювання конфлікту визначається тим, що:

- обидві сторони конфлікту через значні втрати людських і матеріальних ресурсів відчують потребу у припиненні бойових дій;

- принаймні одна зі сторін, переважно та, яка зазнає воєнної поразки, зацікавлена у припиненні конфлікту.

У будь-якій ситуації активне міжнародне посередництво може бути ефективним, особливо за допомогою спеціальних місій, які мають на меті попереднє зближення позицій (хоча б досягнення принципової згоди на участь у переговорах) та підготовку до припинення воєнних дій та укладення мирного договору як на двосторонній основі, так і шляхом проведення міжнародних мирних конференцій.

В описаних вище ситуаціях як спонукальний засіб широко використовують силовий тиск, тобто економічну і політичну ізоляцію, погрозу застосувати збройну силу проти тієї сторони конфлікту, яка принципово відмовляється від припинення бойових дій тощо.

3. У фазі загострення (кризи) мирне розв'язання конфлікту малоймовірне, через те, що обидві сторони, сподіваючись на перемогу, мало зацікавлені у будь-якому іншому розв'язанні.

Урегулювання конфлікту у такій ситуації можливе при послідовному задіянні як силових, так і несилових засобів. На першому етапі застосовується силовий тиск на обох учасників конфлікту, що змушує їх переглянути позиції та погодитись на мирне розв'язання. На другому етапі сторона-ініціатор розв'язання конфлікту розпочинає дії, пов'язані з посередництвом, яке має на меті спонукати до припинення бойових дій та остаточного примирення. За такого врегулювання конфлікту, однак, існує реальна можливість втягнення у бойові дії збройних сил тієї сторони, що намагається примусити конфліктуючі сторони до припинення цих заходів.

Досвід цілої низки воєнних конфліктів 80–90-х років ХХ ст. показав величезну складність процесу мирного врегулювання. Доволі часто конфлікти спалахували повторно, зачіпали сусідні країни (конфлікт у колишній Югославії), ставали хронічними. Незважаючи на численні спроби (наприклад, створення та діяльність ОБСЄ), досі не

відпрацьовані надійні механізми запобігання та врегулювання воєнних конфліктів.

Останнім часом представники міжкультурного напрямку у психології, стикаючись з сімейними конфліктами, широко використовують у своїй практичній діяльності метод медіації. Сімейні конфлікти виникають внаслідок неспівпадіння очікувань і потреб сім'ї та суспільства. Вони можуть також виражатися між членами сім'ї у напружених ситуаціях чи у випадку порушення стосунків, і, таким чином, вести до сімейних криз у формі міжособистісних конфліктів. З теорії конфліктів відомо, що міжособистісні конфлікти є виразом дисонансу між очікуваннями та задоволенням потреб на персональному рівні. З психодинамічної точки зору вони є вентилем, який безпосередньо понижує рівень напруги у сімейних відносинах. З точки зору міжкультурної комунікації частина тих проблем, які видаються міжособистісними можуть бути пов'язаними з розбіжностями у культурах (контекстуальністю, індивідуалізмом – колективізмом тощо).

Проблематичним у конфліктах є те, що вони часто не стають вихідною точкою продуктивних змін у спілкуванні, а ведуть до нових, більш загострених конфліктів, а тим самим до остаточної кризи відносин. Саме з такими сімейними конфліктами стосунків спеціалісти соціально-педагогічної допомоги сім'ї зустрічаються дуже часто. Тому для них є дуже важливим володіння комунікативними компетенціями, які дали б їм можливість у конфліктних ситуаціях сприяти формуванню у членів сім'ї здатності до «соціально зрілого» спілкування під час міжкультурних непорозумінь.

При здійсненні процесу посередництва учасники мають бути розташовані по сторонах трикутника, що перешкоджатиме безпосередньому спілкуванню учасників конфлікту між собою.

Метод посередництва вважається консультативним і особливо придатним для структурування комунікативного процесу при розв'язанні конфліктного випадку. Він застосовується успішніше передовсім при консультуванні випадків розлучення чи розривання шлюбу.

Використовуючи метод медіації, консультант не ставить собі за мету розв'язання конфліктної ситуації із зовні, а так структурує комунікативний процес вирішення міжособистісного або міжкультурного конфлікту, щоб його учасники могли знайти власний розв'язок, за який вони несли б особисту відповідальність. «Посередництво у цю-

му сенсі це – намагання посередника каталізувати переговори щодо розв’язання конфлікту, керувати ними і їм сприяти”.

Процес медіації відбувається за декілька робочих кроків:

Перший крок: Передбачає надання інформації про мету консультативної розмови щодо вирішення конфлікту, про роль консультанта і межі розмови. Переважно домовляються від однієї до трьох консультацій, після чого відбувається спільна оцінка стадії конфліктної ситуації. На цьому етапі слід звернути увагу учасників конфлікту, залежно від того, наскільки важливою є спроба знайти власні шляхи розв’язку конфлікту, оскільки такі рішення є більш зобов’язуючими, відповідають фактичним ресурсам сім’ї чи її учасників і можуть бути здійснені більш належним чином. Необхідною умовою успішності першого ступеня є також обговорення питань гарантії взаємної довіри та зберігання консультантом нейтралітету, що дає доступ до усіх учасників конфлікту і таким чином веде до визнання його посередником.

Важливим на цьому етапі є така постановка мети співбесіди, щоб вона мотивувала учасників конфлікту до цієї співбесіди. При цьому вирішальним на всіх ступенях процесу медіації залишається пошук контакту з усіма учасниками даного процесу. Під час цього етапу треба відокремити міжособистісні конфлікти та міжкультурні непорозуміння.

Другий крок: Збір важливих для конфлікту питань, опис відповідних потреб та інтересів і складання спільної тематичної ієрархії. Кожен учасник конфлікту повинен повідомити, які питання, з його точки зору, необхідно в’яснити та докладно доповісти про свої бажання, інтереси. Якщо один з членів сім’ї відсутній, то його можливі потреби формулює посередник, вказуючи на можливий вплив на нього пропозицій інших членів щодо вирішення конфлікту. Спроба побудови спільної тематичної ієрархії часто виявляється складним завданням, оскільки учасники конфлікту не завжди готові спокійно вислухати іншого і дати йому виговоритися. Тому особливо важливим є зважати на те, щоб припинились образи та їх комунікативні наслідки, і сприяти пошуку альтернативних форм комунікації при обговоренні конфліктних тем. Докладна характеристика відповідних інтересів та потреб допомагає взаємному порозумінню і приховує у більшості випадків всілякі альтернативні розв’язки, яких учасники конфлікту на перший погляд не усвідомлюють.

Третій крок: Розробка альтернативних рішень та висвітлення питань/тем, які залишаються суперечливими. На цьому етапі кожне

питання обговорюється одне за одним, складається список можливих альтернативних рішень та опис консенсусу чи стану домовленості. При висвітленні тем, які залишаються суперечливими, необхідно зважати на найменші спільності, але звичайно також відкрито висловлювати найрізноманітніші точки зору.

На цій стадії важливим є заохочення сторін конфлікту до розробки усіх можливих альтернатив. Тут можуть називатись навіть божевільні ідеї та фантазії. Посередник може також брати участь у розробці альтернативних рішень.

На цьому етапі необхідно ще раз вказати на переваги спільного консенсусу для майбутнього спілкування у сім'ї. Консультант повинен мобілізувати всю свою терплячість, добре всіх вислухати і не має права підтримувати занадто поспішні рішення.

Четвертий крок: Узагальнення результатів процесу обговорення. На цьому етапі необхідно ще раз переглянути всі істотні для конфлікту питання і теми та назвати конкретні рішення, звертаючи особливу увагу на стратегії розв'язання ще не погоджених проблем та розгляд їх з різних точок зору. Тут потрібно ще раз спільно вияснити, чи подальші обговорення мають шанс для прийняття консенсусу у цих суперечливих питаннях. Посередник повинен провести з учасниками конфлікту спільну оцінку обговорень (яких результатів досягнуто, яке питання залишилось відкритим, що змінилось у міжособистісних стосунках, а що потрібно ще зробити, якою є конкретна домовленість). У зв'язку з цим важливо звернути увагу на те, чи існуючий консенсус буде дієвим при змінених сімейних та соціальних умовах, тобто залишати версії для майбутнього, розмірковуючи яким чином у майбутніх конфліктних ситуаціях буде досягатися порозуміння.

Узагальнюючи, звернемо увагу на головні особливості ролі посередника у розв'язанні сімейного міжкультурного конфлікту.

Обов'язковою умовою успішного проведення процесу посередництва у конфліктній ситуації є нейтральна позиція медіатора, яка забезпечує доступ до усіх членів сім'ї та передбачає контроль власних почуттів. Важливо, щоб система культурних переконань, яка властива психологу, не заважала діяльності посередника.

Крім того посередник повинен добре володіти консультативною технікою, тобто методично-технічними новинками медіативного методу. Диференційні знання про проведення та межі посередництва, про його мету, суть та значення є передумовою успішного застосування цього методу.

Третьою компетенційною ознакою слід назвати ведення консультаційної розмови, метою якої є відшукання контакту з учасниками конфлікту і таке структурування розмови, щоб усі питання чи теми, які стосуються цього конфлікту були з точки зору кожного зокрема достатньо та належним чином обговорені. У зв'язку з цим особливо важливим є крім привітності та терплячості вміння сприймати почуття всіх учасників завдяки застосуванню непрямих комунікативних методів.

Відповідно до вище сказаного психологи, які проводять міжкультурну медіацію повинні:

- бути нейтральними: не займати позиції жодного з учасників конфлікту, вміння контролювати власні почуття;
- вміння наочно структурувати: пояснити, чого хоче консультант; визначити з чого почати і чим закінчити посередницьку діяльність; скільки зустрічей провести; коли необхідно залучати дітей;
- вміння створити заспокійливу атмосферу: бути привітним, спокійним, терплячим; обговорити, як уникати гніву, сварки, образ (наприклад, просити дозволу втрутитись, дати можливість всім висловитись).

Посередництво, як форма професійного поведіння з сімейними конфліктами у міжнаціональних родинах, веде до розширення компетенцій сім'ї у подоланні конфліктів, дозволяє використовувати «мирні стратегії», показує кооперативні шляхи до порозуміння у ситуації міжкультурних непорозумінь.

Запитання для самоперевірки

1. Перелічіть причини міжкультурних конфліктів.
2. Що таке превентивна дипломатія?
3. Для чого потрібна медіація?
4. Якими є етапи медіації?
5. Які вимоги висуваються до особистості та професійних навичок психолога – посередника?

Завдання для самопідготовки

1. Проаналізуйте розбіжності між міжкультурними непорозуміннями та міжособистісними конфліктами.
2. Проаналізуйте за ознаками та етапами перебігу конфлікту будь-який міжетнічний або міжкультурний конфлікт ХХІ сторіччя.
3. Запропонуйте стратегію посередництва при непорозумінні в українсько-арабській родині.

Творчі завдання.

Прийміть участь у грі та проаналізуйте міжкультурні непорозуміння у родині та діяльність посередників.

Родинні очікування

Всі члени родини по черзі називають, що саме вони хочуть у такій послідовності:

1. Від самих себе у майбутньому.
2. Від консультації сьогодні.
3. Одне від одного вдома.

Психолог узагальнює отриману інформацію, повторює та записує її на видному місці. Це допомагає узгодити інтереси родини та не відволікатись від мети консультації на сторонні теми. Психолог, застосовуючи принципи посередництва, намагається досягти згоди.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА (до третього модулю)

Основна:

1. Альтернативні підходи до розв'язання конфліктів: теорія і практика застосування / Укладачі: Н. Гайдук, І. Сенюта, О. Бік, Х. Герешко. – Львів: ПАІС, 2007. – 206 с.

2. *Анцупов А.Я.*, Баклановский С.В. Конфликтология в схемах и комментариях: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2-е изд., 2009. – 304с.

3. *Гришина Н.В.* Психология конфликта. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2008.-544 с. (Сер. «Мастера психологии»)

4. *Емельянов С. М.* Практикум по конфликтологии. – СПб.: Питер, 3-е изд. перераб. и доп., 2009. – 440с.

5. *Козер Л.* Функции социального конфликта. Перевод с англ. О. А. Назаровой – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000.

6. *Леонов Н.И.* Конфликтология. Хрестоматия. Изд-во: Московский психолого-социальный институт, 2011. – 568с.

7. *Осиновский А.Д.* Конфликтологія. Психотехнології запобігання і управління конфліктами. Навчальний посібник. : Професіонал, 2007 – 332с.

8. *Пірен М. І.* Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП, 2003. – 360 с.

9. *Яремчук С.С.* Сучасні теорії в конфліктології: Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 2008. – 72 с.

Додаткова:

10. *Бородкин Ф.М., Коряк Н.М.* Внимание: конфликт. – Новосибирск, 1989.

11. *Дмитриев А., Кудрявцев В., Кудрявцев С.* Введение в общую теорию конфликтов. – М., 1993.

12. *Доценко Е.Л.* Психология манипуляции. – М., 1997.

13. *Ишмуратов А.Т.* Конфликт і згода. – К., 1996.

14. *Мастенбрук У.* Управление конфликтными ситуациями и развитие организации: Пер. с англ. М.: ИНФРА-М. 1996.

15. *Мелибруда Е.* Я – ты – мы: Психологические возможности улучшения общения. – М., 1986.

16. *Рубин Дж., Пруйт Д., Ким С.Х.* Социальный конфликт: эскалация, тупик, разрешение. М.: ОЛМА-Пресс. 2001.

17. Социальные конфликты в современном обществе / Под ред. С.В.Проница. – М., 1993.

18. *Хасан Б.И.* Психотехника конфликта и конфликтная компетентность. – Красноярск, 1996.

Додаткова література:

1. Модель процесу посередництва: концепції, методи та прийоми: Посібник. 2-ге вид., доп. / За ред. А. Журавського, Н. Гайдук. – Вінніпег; Львів: Малті-М, 2004. – 151 с.

2. *Чурков Б.Г.* Мотивационные и идейные основы современного терроризма // Психология террористов и серийных убийц: Хрестоматия. – Минск: Харвест, 2004. – С. 180-196.

3. *Суворов А.И.* Политический терроризм в России XIX – начала XX веков. Истоки, структура, особенности // СОЦИС. – 2002. – № 7. – С. 54–61.

4. Права людини в Україні – 2004: Доповідь правозахисних організацій. – Харків, 2005.

Список використаних джерел

1. *Артёмова Е.Н., Козлова В.А.* Основы гостеприимства и туризма (2005).pdf

2. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества / Сост. С. Г. Бочаров; Текст подгот. Г. С. Бернштейн и Л. В. Дерюгина; Примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.

3. *Євтух В.* Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств / В. Євтух // Політичний менеджмент : Український науковий журнал . – 07/2009 . – №4 . – С. 14–27.

4. *Кожушко Е.П.* Современный терроризм: анализ основных направлений. – Минск: Харвест, 2004. – С. 197–208.

5. *Кон И.С.* Социология личности. – М., 1967.

6. *Кон И.С.* В поисках себя: Личность и ее самосознание. – М., 1984.

7. *Круглашов А.* Щоб поліетнічні регіони приваблювали толерантністю // Віче. –2005. – № 4 (157).

8. *Лихачев Д.С.* Концептосфера русского языка // Известия Российской Академии наук. Сер. лит. и яз. М., 1993. Т. 52, № 1. С. 3–9.

9. *Лурье С.* В Историческая этнология. Учебное пособие для вузов. ... М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 320 с.

10. *Мацумото Д.* Психология и культура. М., 2002.
11. *Мид М.* Культура и мир детства / М. Мид. – М. : Наука, 1989. – 429 с.
12. *Мухтерем В.* Міжетнічна толерантність як феномен поліетнічного українського суспільства // Віче. – 2005. – № 4 (156).
13. *Ольшанский Д.В.* Психология терроризма. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с
14. *Требин М.П.* Терроризм в XXI веке. – Мн., 2003.
15. *Уолцер Майкл У.* О терпимости. Перевод с англ. яз. И. Мюрнберг. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 160 с.
16. *Ухтомский А. А.* Избранные труды. Под редакцией Е. М. Крепса. Составление и комментарии Э. Ш. Айрапетьянца, В. Л. Меркулова, Ф. П. Некрылова. (Л.: Наука, 1978. – Классики науки)
17. *Федотова Н.Н.* Кризис идентичности в условиях глобализации «Человек» N 6 2003 г.
18. *Федотова Н.Н.* Толерантность как мировоззренческая и инструментальная ценность // Философские науки. – 2004. – № 4.
19. *Флоренский П. А.* Обратная перспектива. – Флоренский П. А., священник. Соч. в 4-х тт. – М.: Мысль, 1999. – Т. 3(1). – С. 46–98.
20. *Barry N.P.* The Invisible Hand in Economics and Politics. London, 1959.
21. *Herskovits, Melville J.* Program of African Studies (draft and partial revisions). Melville J. Herskovits Papers, Northwestern University Archives. Evanston, Illinois. Box 142, Folder 23.
22. Huffington «Post Who's a Hipster»
23. Kağıtçıbaşı, Ç.& Berry, J. W. (1989). Crosscultural psychology: Current research and trends. Annual Review of Psychology, 40, 493– 531
24. Rohner R.P The warmth dimension: Foundations of parental acceptance-rejection theory. – Beverly Hills (Cal.), 1986.
25. Schwartz, B.L., & Smith, S. M. (1997). The retrieval of related information influences tip-of-the tongue states. Journal of Memory and Language, 36, 68 – 86. Schwartz&Smith 97.pdf
26. The Hipster Handbook, 2003.
27. Kill the hipster: Why the hipster must die: A modest proposal to save New York cool »
28. Whiting, Whiting, Six Cultures: Studies of Child Rearing» (ed.), 1966
29. <http://bormor.livejournal.com/2007/01/27/>

Додатки

Додаток 1

Шапиро М.А.

ДЕМОКРАТИЯ

«Если народ дерьмо, то «демократия» превращается в «дерьмократию»».

«Власть дерьма» Полковник Кин.

– Такиф тиран! – сходу выпалил пленный после того как закончил растирать свои занемевшие от наручников руки.

– Тиран, – миролюбиво согласился полковник аналитической службы, сидящий напротив потрепанного бойца народного патриотического фронта Мирджала.

– Он убийца и палач!

– Не спорю, – улыбнулся в ответ полковник Кин.

– А вы, неверные ублюдки со звезд, помогаете ему и грабите нашу землю! Власть должна принадлежать народу! И...

– С чего бы это? – живо поинтересовался полковник Кин.

– Как...?! – Мидхар задохнулся от возмущения, – То есть демократия только для чистеньких людей со звезд, а не для нас? Мы, по-вашему, люди второго сорта? Наш народ не достоин чести выбирать себе правителей?!

– Ну, если ты так ставишь вопрос... – полковник откинулся на спинку кресла и, казалось, задумавшись совсем забыл о присутствии Мидхара, но затем неожиданно поднял голову и взгляд его блеклоголубых глаз проткнул того насквозь, как острый кинжал из древней стали, – Ты вообще знаешь происхождение слова «демократия»? – отрывисто спросил он и, не дожидаясь ответа, продолжил – Оно очень древнее. Еще с Земли-прародительницы. Дословно оно означает «власть народа». «Демос» – народ, ну а «кратия», как ты, надеюсь, уже догадался, власть. Но есть одна проблема, которая прямо вытекает из самого смысла слова «демократия». Если народ дерьмо, то «демократия» превращается в «дерьмократию». Во власть дерьма. А твой народ дерьмо в большинстве своем, Мидхар.

Мидхар с ревом вскочил и бросился на полковника, но силовой разряд отшвырнул его назад, невидимые пути стянули его и он только и мог, что дергаться в кресле и изрыгать проклятия.

Кин же встал, достал из ящика стола папку, вынул стопку листов и, нависнув над Мидхаром, принялся веером не спеша раскладывать их перед ним, сопровождая каждый комментарием.

– Соцопрос Прайса и Кейли. 82 % населения Мирджала считают, что все, кто не поклоняется святым небесным братьям Тху, должны быть убиты, включая женщин и детей. Исследование Теренци и Маккинли. 96 % представителей твоего народа считают, что все имущество тех, кто вопреки завету Траджи о нестяжании имеет больше пятнадцати «по» земли или более семи «ткров» в стаде следует честно раздать народу, стяжателей сварить в масле, мальчиков из их семей продать в рабство, ну а девочек раздать как наложниц наиболее праведным. Или вот еще – следует выколоть глаза всем, кто испоганил их чтением каких-либо книг кроме священного восьмикнижия, ну и само собой вырезать им языки, чтобы они не разнесли ересь. Эту идею поддерживает 78 % вашего милого народа. Ну, это все в принципе ваши внутренние дела и хрен бы с вами, но вот дальнейшее уже касается нас. За то, что всех неверных со звезд следует сжигать живьем согласно откровению праведника Тхади, выступает 89 % процентов твоих славных соотечественников. И 97 % поддерживают действия так называемого «братства небесных воинов» – это те, которые подорвали звездолет со школьниками. Помнишь? И ты думаешь, такой гнилой народишко заслуживает демократии? Права выбирать себе власть? А отвечать за свой выбор твой народ готов? Про систему Мидори слышал? Я буду с тобой откровенен – мы не из Содружества Демократических Планет. Нам плевать, чем вы занимаетесь у себя дома. Хоть жрите друг друга. Нет более идиотского занятия, чем экспорт демократии тем, кому она нужна только для того, чтобы иметь возможность выбрать на свою голову еще более кровожадного тирана и залить все вокруг кровью. Но опыт показывает, что гниль имеет свойство распространяться. Многим тиранам не сидится спокойно на своей планете – им величия подавай. Побед и свершений. Почетного места в памяти потомков. А так как многие из тиранов тупы, то они принимают нас из-за нашего относительно приличного по сравнению с дикарями поведения за трусливых овец, которых само собой следует стричь и резать. Когда они выясняют, что ошибались, то уже поздно и для нас и для них. Думаешь нам больше делать нехрен, чем учить с помощью армии

уму-разуму каких-то отморозков?! Ты представляешь, сколько это стоит? Намного дороже, чем поставки оружия Такифу по льготным ценам. Он, конечно, тот еще урод, но он хоть не идиот. Понимает, в отличие от религиозных фанатиков, чем кончится война против нас. Да и как он будет против нас воевать – если все, что он ворует, оседает на его счетах в наших же банках. Если у нас строятся его виллы.

– Он вместе с вами ворует эти деньги у нашего народа!

Поняття концептосфери!!!

Додаток 2

В. Райхер

СТРАДАЙ, ДУША МОЯ, СТРАДАЙ

Долгий вечер дороги домой начался странно. Под проливным дождём я стояла на тремпиаде... Нет, не так. Я стояла на развилке, где ловятся попутки в наше поселение, под проливным дождём... Нет, опять не так. Стоя на тремпиаде под проливным дождём, где ловятся попутки в наше поселение... Фу. Проливной дождь и я стояли на тремпиаде? Тремпиада стояла между мной и проливным дождём? Мы с тремпиадой переживали дождь? О. Да.

Мы с тремпиадой переживали дождь. Тремпиада – это такая бетонная коробочка типа российских автобусных остановок, вот она и была моей соседкой в переживании дождя. Дождь был сильный и радостный, он весело лупил по моей капюшонной голове, по бетонным стенкам коробочки тремпиады и по черному мокрому асфальту вокруг. Этот черный блестящий асфальт был везде: под ногами, над головой (только истыканный звёздочками, а так – такой же), по бокам в виде мокрых же стенок моего капюшона. Дождь был явным оптимистом, но мы с тремпиадой правда очень переживали – нам было темно, холодно и неудобно. Переживали мы каждая по-своему: я натянула капюшон чуть ли не на нос и съежилась в позу «эмбрион на ножке», а тремпиада размокла и потекла. По её серым стенкам капало, а с того, что раньше было потолком, просто лило. Я поёжилась и вышла на открытый воздух. Предательница, простуженно сказала тремпиада. Сама такая, сказала я. Ты бетонная, а я живая, мне дышать надо, я

не умею под водой. На открытом воздухе хоть весело – вон, смотри, человек идёт.

Человек действительно шёл. Человек оказался молодым, причём весьма – с виду лет восемнадцати, тоже мокрый и тоже радостный, как дождь. Человека просто распирало от всего сразу: от свежего и сильного дождя, от радости жизни как таковой, к тому же – от присутствия живой души на тремпиаде. Человек восторженно изучил пушистыми от мокрых ресниц глазами мою размокшую персону и радостно, с поборота, начал ко мне клеиться. Боюсь, что в темноте и мелькании дождя он просто не разглядел, что имеет дело не с миниатюрной ровесницей (я была ему, кажется, где-то до подмышек), а с – ну, пусть не солидной и не очень уж взрослой, но дамой. Дамой, дамой, дамой, я сказала!

В иврите не существует обращения на «вы» – это придаёт эдакую нагловатую фамильярность любому диалогу – и не всегда понятно, идёт она от стиля языка или от сути разговора. А откуда ты едешь? а ты в какой школе учишься? а тебе не холодно? а ты часто так поздно? а ты не боишься одна? а где ты живёшь?, – спрашивал меня молодой до неприличия человек, и подмигивал. Как, там же, где и я, в том же поселении, и я ДО СИХ ПОР тебя не знаю? Как я мог тебя не знать, я всех у нас знаю, я бы обязательно тебя запомнил, если бы хоть раз увидел, ты, наверное, недавно у нас живёшь?

Ох уж эти дети поселенцев, уроженцы Иудейских гор, всю территорию вокруг считающие лично своей и всех людей – соседями, ох уж эти местные наши дети, поселению двадцать лет, и самым старшим из его уроженцев – девятнадцать, эти всеобщие любимцы, вечно улыбающиеся, ходящие из одного дома в другой дом, как в детстве – с одних колен на другие колени, знающие всех и вся, прижимающиеся к чужим, как к своим, ибо свои – все... Как мне объяснить тебе, весёлый мальчик, что для меня нормально – жить в одном месте семь лет и до сих пор не знать всех соседей в округе пяти километров, что я уже очень давно не учусь в школе, что я – такая вся из себя взрослая и солидная, что я тебе если не в матери, то уж по крайней мере в тётки...

Ничего этого я объяснять не стала. Проливной дождь уютно заглушал все мои ответы, впрочем, они никому не были нужны. У мальчика оказался – о чудо! – зонт, и вот уже мы стояли под ним, как два гнома под грибом, и он учил меня распознавать приближающиеся автомобили: «вот видишь, та машина – арабская,

у неё одна фара горит тускло, и эта – тоже арабская, у неё мотор шумит очень с натугой, ты понимаешь, о чем я? у наших моторы так не шумят, никогда не садись в машину с таким мотором, даже если она случайно и не арабская, все равно ей до поселения не доехать, встанет где-нибудь по дороге, у нас же горы, никогда не садись в такую, ты поняла?» Я кивала. Поток вопросов и сведений не иссякал, глаза глядели на меня всё так же восторженно, юноша явно радовался случаю покрасоваться перед понравившейся старшеклассницей. В какой-то момент подъехала неарабская машина, в ней обнаружили четверо бородатых религиозных людей, все – довольно объёмные и все, как один – друзья моего нового приятеля. Он тут же полез к ним здороваться и весело целовался со всеми ними по скоростному методу, потом по тому же скоростному методу впихнул меня пятой в их машину, махнул нам всем рукой, давая, видимо, «добро» на выезд, и скрылся под дождём. Последними его ко мне обращёнными словами были «еще встретимся, не пропадай!!». Я искренне понадеялась, что «еще» мы если и встретимся, то снова в темноте. Нет, я не считаю себя старой гримзой, но то, что мне не восемнадцать лет, все-таки некоторым образом очевидно. Пока-пока, благодарно махнула я рукой и втянула живот: в машине было тесно.

На заднем сидении рядом со мной разместились двое дородных бородатых товарищей, оба, слава Богу, сухие, и оба стоически согласившиеся потеснить свои бока ради явочным порядком доставшейся им дамы. Первый из них, при ближайшем рассмотрении, оказался моим хорошим знакомым Лёней, а второй – одним из наших местных канторов, то есть певцов в синагоге. Кантор был спокоен и расслаблен, что выражалось у него в готовности громко петь. Я так понимаю, что он относится к категории людей, которые поют, как дышат: всегда. Водитель и прочие товарищи не только не возражали, но, напротив, всячески певца подбадривали. Пел кантор так называемые напевы – берутся три–четыре строчки текста, кладутся на протяжную молитвенную мелодию и склоняются туда–сюда с вариациями, втягивая и поющего, и слушателей почти в транс. Напевы есть разные, и более мелодичные на мой все-таки в России выросший слух, и менее. На этот раз мне повезло.

Кантор в машине пел что-то незнакомое, почти печальное, но с нотой надежды. Страдай, душа моя, страдай, пел он, страдай, ты далеко от дома, но ты найдёшь дорогу к небесам. Страдай, душа моя,

страдай, и получишь ты сполна за работу свою. Страдай, душа моя, страдай.

Косые струи дождя били в неплотно закрытое окно и обдавали меня щекотными брызгами. Сидящий вплотную ко мне общительный Лёня (мы с ним были сплетены в классическую позу «как честный человек, я должен был жениться») начал наговаривать на моё тесно прижатое к нему ухо что-то из своей жизни, интересное, но бессвязное. Шум дождя, с одной стороны, и бесконечный напев, с другой, – почти перекрывали его речи, поэтому смысл в них вел себя подобно огоньку–обманке на болоте: то вспыхнет, то исчезнет. Страдай, душа моя, страдай, пел кантор, а я слушала Лёню, как иногда слушают музыку, не пытаясь поймать общий смысл, а наслаждаясь отдельными мелодическими ходами.

– и стал мой дядя болеть после этого взрыва, а больничный ему не дали, чтобы не было нигде записано, что была такая травма на заводе, он просто получал зарплату и лежал дома, у него начались дикие боли, он даже разговаривать перестал...

... страдай, душа моя, страдай... страдай далеко от дома, но ты найдёшь дорогу к небесам... дорогу найдёшь и получишь сполна...

– и тогда мой дядя попросил своего знакомого, который служил во время войны с этим генералом, обратиться к генералу и попросить его лично. А генерал, это знакомый еще с войны помнил, любит бренди. Представляешь себе – в Москве, в то время – бренди! Где, откуда? Но дядя подключил свою родственницу, она работала заместителем директора какого-то ресторана, она бы и директором работала, но не была членом партии, поэтому – замдиректора только, она и в Израиль уезжала с этой должности...

... далеко от дома, далеко от Бога твоего, далеко от радости, но будет день...

– а генерал ему только руками разводит: нет, говорит мест у нас в больнице, нет и быть не может, потому что твой родственник – не военный, а мы и военных не всех кладём, нет у нас мест! Но тут он вынимает эту бутылку бренди, ты можешь себе представить – в Москве, тогда, бренди! – этого даже генерал достать не мог, он только руками развёл: «ах!», оценил он это, генерал, и что тот помнит – сколько лет ведь прошло с войны, когда они...

... тяжело, тяжело тебе, душа моя, тяжело, но будет день, и ты придёшь домой, ты обретёшь радость, воздастся тебе сполна за работу твою, душа моя...

– и вот после этой операции, а таких операций в мире на тот момент было сделано двенадцать, а в Союзе – всего шесть, дядина была шестая, и говорить он снова начал, и даже пришёл к нам домой перевоспитывать меня, что я сионист, а это нехорошо, с ним в палате там один араб из Палестины лежал, военный, по обмену, можешь себе представить, и этот араб ему наговорил, что сионисты – они все...

... страдай, душа моя, страдай, ты найдёшь и вспомнишь, откуда ведут дороги твои и куда, где тебя ждут, куда ты идёшь...

– а потом дядя уезжал в Германию, он к сыну уезжал, у него сын женился там, и жена потянула туда, к сыну, а дядя ехать не хотел, он хотел ко мне, к сионисту, в Израиль, но тётя не пустила, и уехали они в Германию оба, а дядя всё плакал и повторял...

... найдешь дорогу твою к небесам, и обретёшь радость, но пока...

– и они приезжали в гости с тётей в прошлом году, так дядя всё удивлялся, что мой папа машину моет возле дома, говорит, у нас в Германии можно только в отведённых для этого местах, вообще ему в Израиле понравилось ужасно, он всё хочет сюда приехать насовсем, но куда он поедет, у него же сын и внучек уже там растёт, внучка же не бросишь, правда?

Спасибо, Лёнька, сказала я искренне, выходя из машины. Да за что, удивился Лёня, ты приходи ко мне в гости, на подольше приходи, я тебе еще не такое расскажу. Ага, ответила я, приду, только ты тогда уже и кантора зови, чтобы пел, я не могу без музыкального сопровождения, и чтобы снова дождь, непременно дождь чтоб шуршал и звенел, да что тебе, дождя мало, посмотри, сколько его еще осталось, да, действительно, а у меня нет зонтика, ну ладно, я побежала, не надо меня провожать, ничего страшного, у тебя же тоже нет зонтика, я всё равно уже вся мокрая, пока!

Дома сразу яркие следы на бледном полу, и Дима, качая головой, снимает с меня вялотекущее пальто, и спрашивает, чего ты такая весёлая, ты бы лучше спросил, чего я такая мокрая, да я же вижу, что дождь, тебе же холодно, пойдём, я тебя согрею, давай сделаю быстро чаю горячего, бери кота и лезь под плед, да над чем ты всё смеёшься?

Согрею чай, кот, плед. Страдай, душа моя, страдай – но будет день, и ты найдёшь дорогу, и ты придёшь домой, и воздастся тебе сполна за работу твою.

Сполна.

Шапиро М.А.

ГРЯЗНОЕ ДЕЛО

– Прямо сейчас, – старший дипломатический советник Александр Граф взглянул на часы и улыбнулся, – Мой старый друг полковник Красс читает вводную лекцию для учащихся военной академии. Я же буду читать свою для вас – студентов дипломатического колледжа. Красс красочно объясняет будущим офицерам, почему армия так важна для Мирры. Ну а если быть более точным, он учит их, как растолковать налогоплательщикам, почему военным следует хорошо платить. Это важно. И я займусь тем же, но для вас. Итак, есть у кого-нибудь соображения, зачем нужны дипломаты и за что им платят? Вы, молодой человек? – Граф ободряюще кивнул одному из студентов.

– Чтобы отстаивать интересы нашей страны? – предположил тот.

– Военные тоже отстаивают интересы Мирры, – хмыкнул советник, – Мой друг полковник не устает цитировать Клаузевица – «война есть продолжение политики иными средствами». Но почему же именно в таком порядке – сначала политика, а лишь потом ее продолжение «война»? Отчего просто не свести политику к войне и не сэкономить на дипломатах?

– Оттого, что нужно стремиться в первую очередь к миру? – предположил другой студент.

– С чего бы это?

– Потому что война убивает людей! – запальчиво выкрикнула девушка с задних рядов и покраснела под взглядами обернувшихся студентов.

– Убивает людей, – медленно повторил Граф, – Я позволю себе напомнить вам, барышня, что стремление к миру убило людей не меньше, а то и больше, чем стремление воевать. Вам что-нибудь говорят слова «Я привез вам мир»? Хотя вряд ли. История Праземли в настоящее время не слишком популярна у нашей молодежи. Это сказал правитель одного из государств Земли-прародительницы, который всеми силами стремился избежать войны. Поэтому он постоянно шел на уступки другому агрессивному государству нацистского толка.

Устремления того государства к планетарному господству можно было задавить в зародыше и малыми жертвами, но это означало войну. Ее никто не хотел. Закончилось тем, что этот жуткий монстр набрал силу и напал сам. Погибло более 20 миллионов. Цена любви к миру. Так что если кто-нибудь думает, что главное дело дипломата – это миротворчество любой ценой, то он явно ошибается. А это возвращает нас к вопросу, зачем мы нужны?

– Миротворчество, но не любой ценой? – съехидничал парень в первом ряду.

– Неплохо. А как будем определять максимальную цену?

– По тому, в каком случае жертв будет больше, в конце концов? В результате мира или в результате войны?

– Прекрасно! Вот мы и добрались до сути! Это самое «в конце концов». Сейчас я поясню, что я имею в виду. Возьмем двух вооруженных ножами людей, которые готовы схватиться за какой-то ресурс. Скажем за клад из золотых монет. Прошлый опыт говорит нам, что первый с достаточно высокой вероятностью убьет второго, но при этом будет серьезно ранен и возможно даже останется калекой. И тут возникает вопрос, что за человек этот «первый»? Может он скажет «второму» нечто вроде – «Слушай я ведь, скорее всего тебя убью, но мне не хочется устраивать драку с риском стать калекой. Давай я дам тебе немного монет, и мы просто разойдемся? Ты останешься жив и даже что-то получишь, а я не буду страдать от ран». Вполне разумное предложение, вы не находите? При условии, что разумен тот, к кому оно обращено. А если «второй» знает, что ему жить осталось с месяц? Что ему тогда терять? Не лучше ли рискнуть, зато пожить, если повезет, хоть немного в свое удовольствие? А если «первый» богат, и лишних несколько золотых монет для него погоды не делают, в отличие от угрозы опасного ранения, а «второй» нищий? Во всех этих случаях «первый» уже не отделается совсем уж мизерной суммой, если не сможет скрыть свое нежелание драться. Придется отдавать больше, чтобы разойтись мирно. Когда кому-то почти нечего терять – это прекрасный ресурс для агрессии. Своего рода оружие. Так чем же занимаются дипломаты? Есть у кого идеи?

– Торгуются друг с другом, чтобы наиболее выгодно поделить тот или иной ресурс? – предположил кто-то в аудитории.

– Именно! Как сказал Амброз Бирс – «Война – способ развязывания зубами политического узла, который не поддается языку». Но Мирре экономически невыгодно сражаться за ресурсы в подавляющем

большинстве случаев – дешевле купить. Война убыточна и мы должны стремиться избежать ее всеми силами. Слишком хорош у нас уровень жизни и слишком велика ее биологическая продолжительность по сравнению с большинством стран, и это не считая нашего посмертного вирта или холодильника. Нам есть что терять. Это наша слабость. А поэтому тренируйте здесь в колледже свои языки, чтобы потом на службе у государства умело ее скрывать. Если вы убедите противника в том, что готовы утопить его в крови, то считайте, что вы предотвратили войну. Один из величайших политиков Праземли Талейран не зря говорил, что война это слишком серьезное дело, чтобы доверять его военным. И если уж они за него принялись, то значит, это плохо сработали мы – дипломаты. Надеюсь, здесь вас научат работать хорошо. Ну, мне пора.

– Может, посоветуете нам еще что-нибудь напоследок? – проворковала одна из студенток.

– Например?

– Расскажите, какую ошибку чаще всего совершают дипломаты? – предложила девушка.

– Это легко. Но сначала небольшой тест. В космосе терпит бедствие звездолет с шестьюстами пассажирами на борту. Вы получили сигнал бедствия. Есть выбор – отправится на скоростном почтовом космическом клипере, но он вмещает только двести человек или же на медленном экскурсионном звездолете, но тогда имеется пятидесятипроцентная вероятность, что все погибнут. А теперь, господа студенты и студентки, поднимите руку те, кто за первый вариант. Так, а теперь те, кто за второй, – Граф быстро сделал подсчеты в уме, – Где-то две третьих выбрали клипер. Типичный результат, – заключил он и снова обратился к девушке, – Почему вы выбрали скоростное судно?

– Но это же очевидно! Так гарантированно выживет двести человек, а если медлить, то погибнут, возможно, все! Нельзя рисковать большим числом жизней!

– Мысль распространенная. Вот только математика говорит иное. В случае с экскурсионным звездолетом вероятность спасения равную одной второй мы умножаем на количество моряков и получаем триста человек. А скоростной клипер спасет лишь двести. Следовательно, выбирать нужно более медленное судно. Это очень древний психологический тест. Он говорит о двух вещах. Во-первых, иметь знания не означает уметь ими пользоваться. Практически все вы

изучали теорию вероятности, но сейчас это мало кому из вас помогло. А во-вторых, человека потери впечатляют сильнее, чем достижения. Проще говоря, помните – люди это обезьяны, а не компьютеры.

– Думаете, бананы самое эффективное средство дипломата? – хихикнула девушка. Граф испытывающее посмотрел на нее.

– Еще один пример уже из моей личной практики и я откланяюсь. Итак. Отсталая богом забытая планета. Голод, болезни, войны, разруха и огромные залежи урана. Мы предлагаем местному диктаторишке построить урановые рудники и заводы по переработке. Обещаем естественно долю в прибылях – он соглашается. Вкладываются серьезные деньги. Участвует государство как гарант. И вот когда все уже практически готово этот царек решает, что деваться нам уже некуда и требует увеличить его долю, иначе выпрет нас с планеты и все инвестиции пропадут. С другой стороны, ко мне приходит его племянник, с которым мы частенько выпивали вместе, и намекает, что если бы он получил относительно скромную сумму на проведение, скажем, «демократических реформ», то власть могла бы и поменяться, а вот требуемая доля с доходов консорциума, идущая хозяину планетки в карман, наоборот, остаться прежней. Существовал, правда, риск провала переворота и тогда мы не только бы все потеряли, но вляпались бы в международный скандал, подмочив репутацию Мирры. Что бы сделали вы, господа студенты и студентки? Согласились бы платить больше и постоянно или дали бы разово денег на переворот племяннику? Кто выбрал бы первое, поднимите руку, – Граф снова подсчитал голоса, – Почти восемьдесят процентов стали бы платить больше. Я смотрю, вы усвоили мораль и запомнили, что человеку приходится пересиливать свою природу, чтобы смириться с потерями.

– А что же вы сделали, в конце концов? – нетерпеливо спросила студентка, – Пошли на уступки?

– Нет. Мы сообщили о секретном предложении племянника его дяде, и он живьем скормил предприимчивого парнишку собакам на виду у всей нашей дипломатической делегации, а затем согласился оставить свои аппетиты на прежнем уровне, так как понял, что он один, а родственников у него много. И это мой последний на сегодня урок для вас. Он должен научить вас тому, что политика иногда дело весьма грязное. За готовность лезть в эту грязь ради родины нам и платят. Помните об этом. В повисшей тишине советник покинул аудиторию.

*Самих исполнителей террористов можно
классифицировать по нескольким синдромам:*

«Синдром Зомби» – проявляется в постоянной, причем выглядящей не нарочито, а как совершенно естественное, органичное свойство, сверхбоеготовности, широко разлитой враждебности с тотальным образом врага, постоянной устремленности к наиболее сложно организованным боевым действиям. В жизни это – своего рода «синдром бойца», постоянно нуждающегося в самоутверждении и подтверждении своей состоятельности.

Люди с «синдромом Зомби» постоянно живут «на войне» (иногда еще образно их называют «псами войны»). Даже когда нет боевых действий, они всячески избегают ситуаций мира и покоя, ищут и охотно сами создают обстановку боевого конфликта. Оружие – их любимая игрушка, которой они владеют блестяще. Такие люди быстро и легко формируют для себя образ врага. В преследовании врага они неутомимы, беспощадны и холодно-жестоки. В боевой ситуации они чувствуют себя как рыба в воде, как бы совершенно неуязвимыми. Такое самоощущение небезосновательно: боевых потерь среди таких лиц практически никогда не бывает, редкие же все-таки случающиеся потери обычно связаны либо с форс-мажорными обстоятельствами, либо с грубыми нарушениями ими своих собственных правил нахождения в состоянии постоянной сверхбоеготовности.

Прекрасная физическая и боевая подготовка, достижению и поддержанию которой подчинена вся их жизнь, обычно позволяет таким людям практически неограниченно переносить тяготы военного дискомфорта. Более того: они настолько привыкают к таким тяготам, что считают их естественными. Человек приспосабливается к этой реальности жизни, и не ищет другой.

Соответственно, такая физическая подготовка часто парадоксально сочетается с их беспомощностью в простых житейских ситуациях. В частности, известны трудности «Зомби» в общении с противоположным полом: иногда в этих отношениях у них явно внезапно может быстро развиться заметная регрессия на уровне поведения 10-12-летнего ребенка. Однако их растерянность вместе с проявлениями сверхдоверчивости и сверхоткрытости по отношению к «своим» может столь же внезапно сменяться внешне также немотивированной и заранее непредсказуемой агрессивной

враждебностью. Это часто заставляет окружающих как бы «ощущать» устрашающую ауру их деструктивной «запрограммированности». Известная непредсказуемость их предельно разрушительного поведения, как правило, резко возрастает при алкогольном и наркотическом опьянении. Реальность жизни подобных людей – война, к ней они прекрасно адаптированы и чувствуют себя максимально комфортно, но в случае если они попадают в другие условия – мирной жизни, они становятся беспомощными и не адекватными, так как, руководствуясь логикой войны, в мирной социальной жизни жить нельзя. Люди с этим синдромом полностью утрачивают способность мирно жить. По этой причине подобные люди не терпят мирной жизни и «бегут» на войну в комфортные для себя условия существования.

Для людей с «синдромом Зомби» обычно характерно не атлетическое, а, напротив, диспластическое или даже астеническое телосложение, однако многолетний опыт усиленных спортивных тренировок делает их атлетами. На лице у них нередко наблюдается парамимия. В условиях боевого конфликта их поведение обычно характеризуется асексуальностью. В мирное время, в стабильной обстановке они испытывают заметные трудности в поиске сексуальных партнеров – возможно, в связи с их ранимостью и повышенной чувствительностью во внебоевых ситуациях. В межличностном общении их отличает очень узкий круг эмоционально насыщенных привязанностей. В мирных ситуациях у «Зомби» на первый план выходят проявления эмоционального неудобства.

Специалисты считают, что, безусловно, психопатологические «симптомы первого ранга» в краткосрочных эпизодах в форме «вспышек», «зарниц», «инсайта», могут выступать в качестве естественных реакций сознания на чрезвычайные ситуации боевого столкновения. Они помогают эффективно участвовать в сложных боевых действиях, реализуясь в беспрекословном и бесконтрольном подчинении, мгновенном, внутренне не опосредованном выполнении приказов командира, в опережающих, предвосхищающих развитие ситуации действиях в боевой обстановке. Иначе говоря, попадая в виртуал гратуального характера, люди быстрее ориентируются в новой ситуации и более эффективно реализуют свои задачи.

Люди с заметным «синдромом Зомби» – идеальные солдаты, у которых постоянная агрессивная враждебность выступает как механизм адаптации к внешним условиям. Они всегда «на войне», обстановка боевого столкновения – их естественная «среда обитания». В террористических организациях «Зомби» – идеальные боевики-

исполнители. В криминальных формированиях это пресловутые «быки». Подобные люди всегда живут на войне, реальность войны не отпускают их, кроме того они сами не желают отпустить эту войну и окунуться в опасный и не уютный мир будничной социальной жизни.

Следующий синдром – *«Синдром Рэмбо»*. Специалисты по исследованию поведения людей в чрезвычайных ситуациях считают, что «синдром Рэмбо» – это своего рода предельное выражение, результат долгосрочного формирования вполне устойчивой невротической структуры личности, раздираемой непреодолимым конфликтом между стремлением к острым ощущениям и переживаниями тревоги, вины, стыда и отвращения за свое участие в них.

С одной стороны, почти любой террорист либо совершает революцию, либо спасает человечество, либо освобождает свой народ – его «миссия» всегда высока, масштабна и благородна. В другом случае, он бы этого не делал. Эта миссия ставит его в особое положение, выделяет из ряда обычных людей. Иными словами терроризм есть способ самоактуализации. С другой стороны, почти любой террорист больше всего дорожит принадлежностью к своей группе, организации. Люди, с которыми он разделяет свои реальности – его опора. При наличии негативных внешних оценок и неустойчивой самооценки ему необходимо, безусловно, положительное отношение со стороны хотя бы своих товарищей по организации. Это во многом как раз и дает отмеченное выше ощущение «профессиональных обязанностей», которые надо исполнять со спокойной готовностью к самопожертвованию, но без всякого рода явного или даже скрытого мазохизма.

«Миссионерство» – основной психологический стержень «синдрома Рэмбо». Он не может, и не будет убивать «просто так» – он делает это во имя чего-то высокого. Люди с «синдромом Рэмбо» всегда испытывают большие трудности адаптации к спокойной, рутинной деятельности, часто переживают ощущение скуки и своей несостоятельности в обыденной жизни. Они постоянно стремятся к тому, чтобы так или иначе «взвинтить» ситуацию, других людей и самого себя, часто искусственно (хотя обычно и неосознанно) создавая сложности, которые необходимо «героически преодолевать». Тем самым они постоянно стремятся оказаться в супер-экстремальной обстановке, в очаге какой-нибудь чрезвычайной ситуации. Важнейшими и наиболее значимыми для них характеристиками экстремальной ситуации являются «близкое по духу окружение»

и «наличие правил игры». Важным для них является и «отвечать добром на зло», не отступать ни перед какой угрозой при выполнении того, что они сами считают «благородной миссией». Поэтому люди с выраженным «синдромом Рэмбо» всегда добровольцы. Они склонны к самоограничению, обычно безотказны и болезненно совестливы. Такова базовая реальность их соби. Такова их картина мира.

Девизом людей с «синдромом Рэмбо» является популярное ныне среди молодежи словечко «экстрим»: они во всем стремятся жить по самому высшему, экстремальному уровню. Специалисты – психологи отмечают, например, такую очень показательную деталь: особое своеобразие «синдрому Рэмбо» придает крайне выраженное стремление к сексуальной самореализации в экстремальных условиях.

Террорист с «синдромом Рэмбо» – это человек, стремящийся к ужасу и сеющий ужас во имя высокой цели, однако делающий это не потому, что ему дорога та или иная цель, а всего лишь потому, что по-другому он просто не умеет жить.

Преодоление страха смерти, как известно, является большой проблемой для всего человечества. Террористы – «камикадзе» здесь – только частный случай. Психология давно знает принципы преодоления страха. Э.Фромм писал: «Есть только один способ – как учат Будда, Иисус, стоики и Майстер Экхарт – действительно преодолеть страх смерти – это не цепляться за жизнь, не относиться к жизни как к собственности. Страх смерти – это, в сущности, не совсем то, и что нам кажется, это не страх, что жизнь прекратится. Как говорил Эпикур, смерть не имеет к нам никакого отношения, ибо «когда мы есть, то смерти еще нет, а когда смерть наступает, то нас уже нет» (Диоген Лаэртий). Можно, конечно, бояться страданий и боли, которые, бывает, предшествуют смерти, но этот страх отличен от страха смерти. Хотя в таком случае страх смерти мог бы показаться иррациональным, дело обстоит иначе, если относиться к жизни как к собственности. И тогда этот страх перестает быть страхом смерти, это – страх потерять то, что я имею: свое тело, свое «я».

Страх смерти естествен для большинства людей. Сам Э.Фромм считал: «Поскольку мы руководствуемся в жизни принципом обладания, мы должны бояться смерти. И никакое рациональное объяснение не в силах избавить нас от этого страха». Однако со страхом смерти можно бороться: более того, его можно уменьшать и преодолевать.

Многочисленные описания говорят, что террористы боятся не самой смерти, а связанных с ней обстоятельств: ранений,

беспомощности, вероятности попадания в руки полиции, пыток, издевательств и т.д. Вот почему террористы скорее готовы к самоубийству, чем к самосохранению. Поскольку реально они присваивают себе право распоряжаться чужими жизнями, то естественно, что право на распоряжение собственной жизнью подразумевается автоматически. Очевидно, что все это – следствие отношения к жизни как к собственности. Преодоление чувства собственности – условие преодоления страха смерти. В их реальности – картине мира – страха смерти, как правило, просто нет.

Психологические типы террористов. Четыре основных типа описывал еще Б. Савинков. Эти типы в определенной степени (хотя и не абсолютно) соответствуют четырем известным классическим типам темперамента. Поэтому условно их и можно определить как «холерик», «флегматик», «сангвиник» и «меланхолик». Понятно, что специфика террористической деятельности накладывает свой отпечаток на классические типы, присутствующие в норме. Здесь и «сангвиник», и «флегматик», и, тем более, «меланхолик» значительно более энергетичны, чем большинство населения: по уровню энергии они приближаются к обычно считающемуся наиболее темпераментным «холерику». Однако определенные характеристики позволяют провести такую типологизацию. В ее основе как внешние, конституционные, так и внутренние, характерологические, признаки, позволяющие относить каждый из приводимых ниже портретов к одному из четырех классических типов. Кроме того, за такой типологизацией стоит содержательное понимание четырех обозначенных выше И. Павловым типов, а также известная типология Г. Айзенка, трактующая те же самые типы на основе соотношения двух координат: невротизма – эмоциональной устойчивости и экстраверсии – интроверсии.

Первый тип – «холерик». В нейрофизиологической трактовке И. Павлова, это тип сильный, однако неуравновешенный, с преобладанием возбуждения; одержимый множеством идей и эмоций, увлекающийся, но быстро остывающий. Нервная система характеризуется, помимо большой силы, преобладанием возбуждения над торможением. Отличается большой жизненной энергией, но ему не всегда хватает самообладания, подчас бывает вспыльчив и несдержан. По Г.Айзенку – это невротизированный экстраверт, вроде бы «любящий массу», но почему-то довольно легко приносящий эту любовь в жертву индивидуальному террору. Ответ на этот кажущийся парадокс достаточно прост: внешняя экстравертированность часто

как раз и оборачивается ненавистью к широким контактам за счет высокого уровня невротизации. Обычно невротизм в сочетании с выраженной экстравертированностью и дает «на выходе» явно выраженные признаки психопатии и истерии.

Второй тип – скорее, «флегматик». В трактовке И. Павлова, это тип сильный и устойчивый, уравновешенный, иногда инертный; спокойный, «надежный». Нервная система характеризуется значительной силой и равновесием нервных процессов наряду с малой подвижностью. Реагирует спокойно и неспешно, не склонен к перемене своего окружения, хорошо сопротивляется сильным и продолжительным раздражителям. По Г. Айзенку, это эмоционально устойчивый интроверт. Не склонен к психопатии и истерии, напротив, часто обладает качествами иного рода. В терроре он не столько боевик, сколько эмоциональная опора группы или организации.

Третий тип – скорее, «сангвиник». Согласно И. Павлову, это тип сильный, уравновешенный, подвижный. Его нервная система отличается большой силой нервных процессов, их равновесием и значительной подвижностью. Это человек быстрый, легко приспосабливающийся к изменчивым условиям жизни. Его характеризует высокая сопротивляемость трудностям жизни. По Г. Айзенку, это тип эмоционально устойчивый и экстравертированный. Наиболее адаптивный среди всех остальных типов. Его решения основаны не на ситуативных эмоциях, а на устойчивых убеждениях, основанных не на эмоциональной вере, а на жизненном опыте.

Четвертый тип – больше всего *напоминает меланхолика*, хотя и с поправкой на пол и обстоятельства. По И. Павлову, это откровенно слабый тип нервной системы. Он характеризуется слабостью, как процесса возбуждения, так и торможения, обычно плохо сопротивляется воздействию сильных положительных и тормозных стимулов. Меланхолики часто пассивны, заторможены. В особенности, их деятельность часто тормозится негативными моральными переживаниями, которым они придают большое значение. Воздействие слишком сильных раздражителей может стать для меланхолика источником различных нарушений поведения. Так, невротизм в сочетании с интровертированностью часто дает «на выходе» дистимию, навязчивые представления, иногда – страхи. По Г. Айзенку, это невротизированный интроверт.

Экспресс-опросник «Индекс толерантности»

(Г.У.Солдатова, О.А.Кравцова, О.Е. Хухлаев, Л.А.Шайгерова)

Для диагностики общего уровня толерантности группой психологов центра «Гратис» был разработан экспресс-опросник «Индекс толерантности». В его основу лег отечественный и зарубежный опыт в данной области (Солдатова, Кравцова, Хухлаев, Шайгерова, 2002). Стимульный материал опросника составили утверждения, отражающие как общее отношение к окружающему миру и другим людям, так и социальные установки в различных сферах взаимодействия, где проявляются толерантность и интолерантность человека. В методику включены утверждения, выявляющие отношение к некоторым социальным группам (меньшинствам, психически больным людям, нищим), коммуникативные установки (уважение к мнению оппонентов, готовность к конструктивному решению конфликтов и продуктивному сотрудничеству). Специальное внимание уделено этнической толерантности-интолерантности (отношение к людям иной расы и этнической группы, к собственной этнической группе, оценка культурной дистанции). Три субшкалы опросника направлены на диагностику таких аспектов толерантности, как этническая толерантность, социальная толерантность, толерантность как черта личности.

Бланк методики

Инструкция: Оцените, пожалуйста, насколько Вы согласны или не согласны с приведенными утверждениями, и в соответствии с этим поставьте галочку или любой другой значок напротив каждого утверждения:

№	Утверждение	Абсолютно не согласен	Не согласен	Скорее не согласен	Скорее согласен	Согласен	Полностью согласен
1.	В средствах массовой информации может быть представлено любое мнение						
2.	В смешанных браках обычно больше проблем, чем в браках между людьми одной национальности						

3.	Если друг предал, надо отомстить ему						
4.	К кавказцам станут относиться лучше, если они изменят свое поведение						
5.	В споре может быть правильной только одна точка зрения						
6.	Нищие и бродяги сами виноваты в своих проблемах						
7.	Нормально считать, что твой народ лучше, чем все остальные						
8.	С неопрятными людьми неприятно общаться						
9.	Даже если у меня есть свое мнение, я готов выслушать и другие точки зрения						
10.	Всех психически больных людей необходимо изолировать от общества						
11.	Я готов принять в качестве члена своей семьи человека любой национальности						
12.	Беженцам надо помогать не больше, чем всем остальным, так как у местных проблем не меньше						
13.	Если кто-то поступает со мной грубо, я отвечаю тем же						
14.	Я хочу, чтобы среди моих друзей были люди разных национальностей						
15.	Для наведения порядка в стране необходима «сильная рука»						
16.	Приезжие должны иметь те же права, что и местные жители						
17.	Человек, который думает не так, как я, вызывает у меня раздражение						
18.	К некоторым нациям и народам трудно хорошо относиться						
19.	Беспорядок меня очень раздражает						
20.	Любые религиозные течения имеют право на существование						
21.	Я могу представить чернокожего человека своим близким другом						
22.	Я хотел бы стать более терпимым человеком по отношению к другим						

Обработка результатов

Для количественного анализа подсчитывается общий результат, без деления на субшкалы.

Каждому ответу на прямое утверждение присваивается балл от 1 до 6 («абсолютно не согласен» – 1 балл, «полностью согласен» – 6 баллов). Ответам на обратные утверждения присваиваются реверсивные баллы («абсолютно не согласен» – 6 баллов, «полностью согласен» – 1 балл). Затем полученные баллы суммируются.

Номера прямых утверждений: 1, 9, 11, 14, 16, 20, 21, 22.

Номера обратных утверждений: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 15, 17, 18, 19.

Индивидуальная или групповая оценка выявленного уровня толерантности осуществляется по следующим ступеням:

22-60 – низкий уровень толерантности. Такие результаты свидетельствуют о высокой интолерантности человека и наличии у него выраженных интолерантных установок по отношению к окружающему миру и людям.

61-99 – средний уровень. Такие результаты показывают респонденты, для которых характерно сочетание как толерантных, так и интолерантных черт. В одних социальных ситуациях они ведут себя толерантно, в других могут проявлять интолерантность.

100-132 – высокий уровень толерантности. Представители этой группы обладают выраженными чертами толерантной личности. В то же время необходимо понимать, что результаты, приближающиеся к верхней границе (больше 115 баллов), могут свидетельствовать о размывании у человека «границ толерантности», связанном, к примеру, с психологическим инфантилизмом, тенденциями к попустительству, снисходительности или безразличию. Также важно учитывать, что респонденты, попавшие в этот диапазон, могут демонстрировать высокую степень социальной желательности (особенно если они имеют представление о взглядах исследователя и целях исследования).

Для качественного анализа аспектов толерантности можно использовать разделение на субшкалы:

1. Этническая толерантность: 2, 4, 7, 11, 14, 18, 21.

2. Социальная толерантность: 1, 6, 8, 10, 12, 15, 16, 20.

3. Толерантность как черта личности: 3, 5, 9, 13, 17, 19, 22.

Субшкала «этническая толерантность» выявляет отношение человека к представителям других этнических групп и установки в сфере межкультурного взаимодействия. Субшкала «социальная

толерантность» позволяет исследовать толерантные и интолерантные проявления в отношении различных социальных групп (меньшинств, преступников, психически больных людей), а также изучать установки личности по отношению к некоторым социальным процессам. Субшкала «толерантность как черта личности» включает в себя пункты, диагностирующие личностные черты, установки и убеждения, которые в значительной степени определяют отношение человека к окружающему миру.

В 2001–2002 гг. с целью валидации и стандартизации опросника было проведено исследование в 16 городах Российской Федерации (всего опрошено 434 человека). Задачей исследования была диагностика изменения уровня толерантности после осуществления целенаправленного психологического воздействия – тренинга толерантности. Именно эта задача решалась в рамках совместного проекта Российского Красного Креста и Научно-практического Центра «Гратис» «Толерантность как способ взаимной адаптации вынужденных мигрантов и местного населения». Опрос осуществлялся психологами региональных приемных РКК. Экспресс-опросник заполнялся участвующими в тренингах старшеклассниками дважды: до начала занятий и после их завершения.

В 2002 году также были опрошены студенты различных факультетов Дагестанского Государственного университета и факультета психологии МГУ им. М.В.Ломоносова, а также практические психологи г. Москвы, занимающиеся проблемами толерантности и межкультурного взаимодействия. Пятая часть опрошенных студентов из ДГУ прошла тренинг толерантности, и его участники заполняли опросник до и после тренинга. Результаты перечисленных исследований частично представлены в таблице.

Средние значения индекса толерантности в различных группах

Показатель	Студенты ДГУ	Студенты ДГУ (после тренинга)	Студенты психол. фак-та МГУ	Практические психологи Москвы	Военно-служащие в Чечне
Количество респондентов	123	25	44	25	81
Среднее значение индекса	80,2	90,3	88,8	103,5	72

2.2. Вопросник для измерения толерантности (В.С.Магун, М.С.Жамкочьян, М.М.Магура)

Данный вопросник был первоначально разработан для оценки влияния тренинга толерантности (Солдатова, Шайгерова, Шарова, 2000) на сознание старшеклассников (Магун, Жамкочьян, Магура, 2000). Содержание методики жестко не привязано к конкретным особенностям упомянутого тренинга, и ее можно использовать в более широком контексте.

В отборе и конструировании вопросов авторы опирались на общетеоретические представления о толерантности и на имеющийся в западной социальной психологии опыт измерения данной характеристики. Все вопросы методики направлены на выявление различных установок, поэтому данный вопросник, как и подавляющее большинство других опросников, измеряет, прежде всего, толерантность вербального поведения людей.

В состав вопросника вошли утверждения, направленные на выявление разных видов толерантности: толерантности к представителям других наций, выходцам из других мест, представителям иных культур; толерантности к иным взглядам, в том числе взглядам и мнениям меньшинства; толерантности к отступлениям от общепринятых норм, правил и стереотипов; толерантности к сложности и неопределенности окружающего мира.

Хотя вопросник первоначально применялся для подростков, в вопросах, включенных в его состав, почти нет возрастной специфики, и поэтому при незначительной модификации данная методика применима к изучению представителей разных возрастных категорий. При исследовании эффективности воздействия тренинга толерантности методика проводится два раза – до и после проведения тренинга.

Бланк методики

Инструкция: Выразите, пожалуйста, свое отношение к следующим суждениям. Прежде чем отвечать, внимательно прочтите вопрос и все варианты ответа на него. Затем выберите тот вариант ответа, который отражает ваше личное мнение.

Вам нужно поставить любой значок напротив варианта ответа, который Вы выбрали. В вопросах №№ 1, 18, 21, 31, 36, 40 нужно обвести цифру, соответствующую выбранному Вами варианту ответа. Просим Вас не пропускать ни одного вопроса.

№	Утверждение	Совершенно не согласен	Пожалуй, не согласен	Трудно сказать, согласен или нет	Пожалуй, согласен	Полностью согласен
	Когда я вижу неопытных, неряшливых людей: (выберите что-то одно) меня это не волнует – 1 верно нечто среднее – 2 они вызывают у меня неприязнь и отвращение – 3					
	Хорошая работа – это такая работа, где всегда ясно, что и как делать					
	Есть нации и народы, к которым трудно хорошо относиться					
	Это замечательно, что молодежь может сегодня свободно протестовать против того, что ей не нравится, и поступать по-своему					
	Мне трудно представить, что моим другом станет человек другой веры					
	Личная свобода в поведении важнее хороших манер					
	Меня раздражают писатели, которые используют чужие и незнакомые слова					
	Человека надо оценивать только по его моральным и деловым качествам, а не по его национальности					
	Мне не нравятся девушки, которые пренебрегают принятыми в обществе правилами морали					

№	Утверждение	Совершенно не согласен	Пожалуй, не согласен	Трудно сказать, согласен или нет	Пожалуй, согласен	Полностью согласен
	Люди, которые живут в соответствии с установленным порядком, лишают себя в жизни многих радостей					
	Истинной может быть только одна религия					
	Человек, совершивший преступление, не может серьезно измениться к лучшему					
	Когда учитель не может четко определить, что он хочет сказать, это раздражает					
	То, что Россия – многонациональная страна, обогащает ее культуру					
	(На этот вопрос просим ответить только юношей) Для своей девушки я предпочел бы выраженную женственность					
	(На этот вопрос просим ответить только девушек) Для своего парня я предпочла бы выраженную мужественность					
	Чем скорее мы избавимся от традиционной семейной структуры, где командуют отец или мать, а дети обязаны беспрекословно подчиняться, тем лучше					
	Человек с иной точкой зрения обычно вызывает у меня: (выберите что-нибудь одно) интерес и стремление понять его суждения – 1 желание переубедить его – 2 раздражение – 3					

№	Утверждение	Совершенно не согласен	Пожалуй, не согласен	Трудно сказать, согласен или нет	Пожалуй, согласен	Полностью согласен
	Судя по тому, что происходит в стране, нам нужно использовать «сильные средства», чтобы избавиться от преступников и взяточников					
	Мне нравятся люди, которые во всем сомневаются					
	Как, по-вашему, мужа (жену) лучше выбирать среди людей своей национальности, или национальности не стоит придавать значение? лучше выбирать среди людей своей национальности – 1 _____ национальности не стоит придавать значение – 2 затрудняюсь ответить – 3					
	Всегда легче довериться авторитетным людям (специалистам, уважаемым гражданам или религиозным лидерам), чем слушать всяких болтунов, которые вызывают разброд в умах людей					
	Нашей стране необходимо больше терпимых людей – таких, кто ради мира и согласия в обществе готов пойти на уступки					
	Я установил(а) для себя четкие жизненные правила и считаю, что другие должны сделать то же самое					
	Мне хотелось бы пожить в чужой стране					

№	Утверждение	Совершенно не согласен	Пожалуй, не согласен	Трудно сказать, согласен или нет	Пожалуй, согласен	Полностью согласен
	Человек другой культуры обычно пугает или настораживает окружающих					
	Нет ничего страшного в сексуальных отношениях до брака					
	Уважение к старшим – одна из важнейших ценностей, которым надо учить детей					
	Сильная личность не показывает своих чувств					
	Очень важно защищать права тех, кто в меньшинстве и имеет непохожие на других взгляды и поведение					
	Меня очень раздражает вид неубранной комнаты да – 1 верно нечто среднее – 2 нет – 3					
	Я никогда не сужу людей, пока не буду уверен в фактах					
	Люди с другим цветом кожи (другой расы) могут быть нормальными людьми, но в друзья я предпочел бы их не брать					
	Нет ничего аморального или патологического в сексуальных отношениях между людьми одного и того же пола					
	То, что люди в нашей стране придерживаются разных и даже иногда противоположных взглядов, – благо для России					

№	Утверждение	Совершенно не согласен	Пожалуй, не согласен	Трудно сказать, согласен или нет	Пожалуй, согласен	Полностью согласен
	Принимая решения, я считаю для себя обязательным считаться с общепризнанными нормами поведения («что такое хорошо и что такое плохо») да – 1 когда как – 2 нет – 3					
	Некоторые люди слишком сложны, чтобы их можно было понять					
	Нет такого межнационального конфликта, который нельзя было бы разрешить путем переговоров и взаимных уступок					
	Было бы лучше для всех, если бы власти ввели цензуру на телевидении, чтобы уберечь общественную нравственность					
	Если бы я увидел(а), что знакомые дети дерутся(выберите что-то одно): я представил бы им самим выяснять свои отношения – 1 не знаю, что предпринял бы – 2 постарался бы разобратся в их споре – 3					
	Я люблю общаться с людьми, у которых все четко и определено					
	Большинство преступлений в нашем городе совершают приезжие					

№	Утверждение	Совершенно не согласен	Пожалуй, не согласен	Трудно сказать, согласен или нет	Пожалуй, согласен	Полностью согласен
	Не вижу ничего предосудительного в том, что девушки посещают пивные бары					
	Многие проблемы будут решены, если мы избавимся от психически больных людей					
	Сражаться со сложной задачей часто более увлекательно, чем решать простую					
	Многие наши правила в отношении скромности и сексуального поведения – просто условности, и не стоит слишком серьезно к ним относиться					
	Часто человек не виноват в своих проступках, поскольку его действия определялись внешними обстоятельствами					
	Идти на уступки – это значит проявлять слабость					

Обработка результатов

Полученный балл по пунктам, для которых предусмотрены пять вариантов ответов, подсчитывается следующим образом.

Прямые вопросы (№ 4, 6, 8, 10, 14, 17, 20, 23, 25, 27, 30, 32, 34, 35, 38, 43, 45, 46, 47):

Варианты ответов	Баллы
совершенно не согласен	- 2
пожалуй, не согласен	- 1
трудно сказать, согласен или нет	0
пожалуй, согласен	1
полностью согласен	2

Обратные вопросы (№ 2, 3, 5, 7, 9, 11, 12, 13, 15, 16, 19, 22, 24, 26, 28, 29, 33, 37, 39, 41, 42, 44, 48):

Варианты ответов	Баллы
совершенно не согласен	2
пожалуй, не согласен	1
трудно сказать, согласен или нет	0
пожалуй, согласен	- 1
полностью согласен	- 2

Вопросы с тремя вариантами ответов (№ 1, 18, 21, 31, 36, 40):

№ пункта	1			18			21			31			36			40		
Варианты ответов	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Баллы	2	0	-2	2	0	-2	-2	2	0	-2	0	2	-2	0	2	2	0	-2

Вопросы № 1, 3, 7, 10, 12, 13, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 29, 34, 35, 37 оказались особенно чувствительными к воздействию тренинга толерантности. При необходимости измерить аспекты толерантности, в наибольшей степени поддающиеся воздействию, можно ограничиться только этими вопросами.